

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ: KOSOVA ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Türker MAZREKU

BURSA-2017

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ: KOSOVA ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Türker MAZREKU

Danışman:

Prof. Dr. Mehmet ARSLANOĞLU

BURSA-2017

**T. C. ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜNE**

İktisat Anabilim Dalı, İktisat Bilim Dalı'nda 701511033 numaralı Türker MAZREKU' nun hazırladığı "Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Kosova Örneği" konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı 21.08./2017 günü 13:00-14:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversite

M. Arslanoğlu
Prof. Dr. Mehmet
Arslanoğlu
Uludağ Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversite

Özen
Yrd. Doç. Dr. M. Özen BAŞKÖZ
Uludağ Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversite

Yrd. Doç. Dr. Emre Zeyneli
İstanbul Aydın Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
..... İKTİSAT ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/7/2017

Tez Başlığı / Konusu: Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi:
Kosova Örneği

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarında oluşan toplam 125 sayfalık kısmına ilişkin, 21/7/2017 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 9 'dür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
21.07.2017

Adı Soyadı: Türker Mazrekü
Öğrenci No: 701511033
Anabilim Dalı: İktisat
Programı: Yüksek Lisans
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
(Adı, Soyad, Tarih)

Prof.-Dr. Mehmet Aslanoğlu
M. Aslanoğlu 21.07.2017

* Turnitin programına Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

Yemin Metni

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Kosova Örneği” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Türker MAZREKU

Öğrenci No: 701511033

Anabilim Dalı: İktisat

Programı: İktisat

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Türker MAZREKU
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İktisat
Bilim Dalı : İktisat
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xii + 127
Mezuniyet Tarihi : / / 20.....
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Mehmet ARSLANOĞLU

DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KOSOVA ÖRNEĞİ

Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki iktisat biliminin doğuşuna kadar uzanmakla birlikte hala tartışılan en önemli konular arasında yer almaktadır. Küreselleşen dünyada artan üretim kapasitesiyle birlikte meydana gelebilecek arz fazlası için yeni pazar ihtiyacının oluşması dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bağımsızlığını 2008 yılında ilan etmiş olan Kosova, 1999 harbinden dolayı negatif dış ticaret dengesi ile karşı karşıya kalmıştır. Ardından siyasi istikrarsızlığın devam etmesi bunun diğer bir nedeni olarak görülmektedir. Son zamanlarda ülke ekonomisi toparlanmış olsa da halen arzu edilen seviyeye ulaşamamıştır.

Gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada ilk olarak Kosova ekonomisi genel hatlarıyla ele alınıp, devamında Kosova dış ticaretindeki eğilimler, ilgili kurumların yayınladığı çeşitli istatistiki veriler aracılığıyla, ülkenin ihracat ve ithalatının gelişim eğilimleri ve ticaret dengesi, dış ticaret faaliyetleri önündeki engeller ve özellikle mal ve hizmet ihracatında yaşanan sorunlar incelenmiştir. Çalışmanın ikinci aşamasında Kosova ekonomik büyümesi, büyümenin kaynakları, büyüme önündeki engeller ve ülke ekonomisine dair büyüme tahminleri yer almaktadır. Çalışmanın asıl amacını oluşturan son bölümde ise Kosova’da dış ticaret bileşenlerinden olan ihracat ve ithalatın ekonomik büyüme üzerinde etkili olup olmadığı ekonometrik model kapsamında analiz edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kosova, İhracat, İthalat, GSYH, Zaman Serisi Analizi

ABSTRACT

Name and Surname : Turker MAZREKU
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Economics
Branch : Economics
Degree Awarded : Master
Page Number : xii+ 126
Degree Date : / / 20.....
Supervisor (s) : Prof. Dr. Mehmet ARSLANOGLU

THE EFFECT OF FOREIGN TRADE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF KOSOVO

The relationship between foreign trade and economic growth dates back to the birth of the Science of Economic, although they are among the most important issues that are still being debated. The increasing production capacity along with excess supply that could occur in a globalizing world need for the establishment of market has led to the emergence of the relationship between foreign trade and economic growth. Kosovo, which declared its independence in 2008, faced a negative trade balance due to the 1999 war and the continuation of political instability is seen as another reason. The country's economy has recently recovered, though it still has not reached the desired level.

In this study we have carried out firstly the general outline of the Kosovo economy proceeded by trends in the foreign trade of Kosovo, through various statistical data published by relevant institutions, trend of development in export and import and trade balance of the country, barriers to foreign trade activities and especially the problems experienced in the export of goods and services have been examined. The second phase of the study includes economic growth in Kosovo, sources of growth, obstacles to growth and forecasts growth of the country's economy.

In the last article, which is the main objective of the study, is analyzed within the econometric model whether the components of foreign trade which is exports and imports have an effect on economic growth or not.

Keywords: Kosovo, Export, Import, GDP, Time Series Analysis

ÖNSÖZ

Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ekonometrik model kapsamında analiz edilmesi ile ilgili, bağımsızlığını 2008 yılında ilan etmiş Kosova’da ister bağımsızlık öncesi ister de bağımsızlık sonrası herhangi bir çalışma mevcut değildir. Yapılan çalışmalar ekonometrik analiz kapsamında olmamakla birlikte, bağımsızlık öncesini kapsamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, ülkede akademik açıdan yaşanan bu darboğaza az da olsa katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, genç ve dinamik yapıya sahip Kosova ekonomisini dış ticaret ve ekonomik büyüme kapsamında ele alırken, ayrıca çalışma dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ekonometrik model ile analizini içermektedir.

Sınırlı sayıda kaynak ile gerçekleştirdiğimiz bu çalışma, Kosova öğrencilerine ve Kosova ekonomisi ile yakından alakalı olan ekonomistler ve diğer vatandaşlar için faydalı olacaktır.

Bu çalışmanın başından sonuna kadar değerli fikirleriyle yol gösteren, desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ARSLANOĞLU’na teşekkürü bir borç bilirim. Eğitim hayatım süresince maddi manevi her türlü desteklerini esirgemeyen kıymetli babam Muhammed MAZREK’e ve kıymetli annem Elmas MAZREK’e teşekkür ederim.

Bursa, 2017

Türker MAZREKU

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KOSOVA'NIN GENEL EKONOMİK YAPISI İÇİNDE DİŞ TİCARETİN YERİ

1.1 Kosova'nın Genel Ekonomik Yapısı.....	3
1.1.1 Tarım ve Ormancılık Sektörü	6
1.1.2 Sanayi, Madencilik ve Enerji Sektörü	10
1.1.3 İnşaat Sektörü	16
1.2 Dış Ticaretin Serbestleşme Süreci ve Ticaret Rejimi	19
1.3 Kosova Dış Ticareti	21
1.3.1 İhracat Yapısı ve Gelişimi	28
1.3.1.1 Mal Gruplarına Göre Dağılımı.....	29
1.3.1.2 Bölge ve Ülkelere Göre Dağılımı.....	32
1.3.2 İthalat Yapısı ve Gelişimi	35

1.3.2.1 Mal Gruplarına Göre Dağılımı.....	36
1.3.2.2 Bölge ve Ülkelere Göre Dağılımı.....	40
1.3.3 Dış Ticaret Politikası ve Vergiler	44
1.3.4 Dış Ticaretin Gelişmesindeki Engeller	48
1.3.5 Kosova ile Türkiye Arasında Dış Ticaret İlişkileri.....	49

İKİNCİ BÖLÜM

KOSOVA'NIN EKONOMİK BÜYÜME ANALİZİ

2.1 Ekonomik Büyüme ve Makroekonomik Göstergeler.....	57
2.1.1 Kosova'da Ekonomik Büyümenin Kaynakları	66
2.1.1.1 Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler.....	66
2.1.1.2 Enerji, Madenler ve Tarım Sektörü.....	68
2.1.1.3 Eğitim ve Genç İşgücü	69
2.1.2 Ekonomik Büyümenin Önündeki Engeller.....	71
2.1.2.1 İşsizlik ve Yoksulluk.....	71
2.1.2.2 Kayıt Dışı Ekonomi ve Büyümenin Önündeki Diğer Engeller.....	73
2.1.3 Orta Vadeli Makroekonomik Görünüm 2017-2019	76
2.1.3.1 Reel Sektör	76
2.1.3.2 Dış Sektör	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KOSOVA'DA DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN EKONOMETRİK MODEL KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1 Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisini İnceleyen Ampirik Çalışmalar	81
3.2 Ekonometrik Çalışmanın Amacı ve Önemi	85
3.3. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem	85
3.3.1 Veri Seti	85
3.3.2 Ekonometrik Yöntem	86
3.3.2.1 Değişkenlerin Trend Analizi ve Mevsimsel Etkiden Arındırılması	87
3.3.2.2 Birim Kök Testleri	90
3.3.2.2.1. Genişletilmiş Dickey Fuller Testi	91
3.3.2.2.2 Philips-Perron Testi	94
3.3.2.3 Granger Nedensellik Analizi	96
3.3.2.4 Etki-Tepki Analizi	101
3.3.2.5 Varyans Ayrıştırması	103
SONUÇ VE ÖNERİLER	106
KAYNAKÇA	109
EKLER	118

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: 2015 Yılında Kosova’da Tarım Ürünleri Üretiminde Kullanılan Araziler	8
Tablo 2: 2015 Yılına Göre Kosova’da Arazi Kullanımı	9
Tablo 3: Orman Arazilerinin 2002-2012 Dönemindeki Gelişimi	10
Tablo 4: İnşaat Malzemelerinin Yıllık İthalat ve İhracatı	17
Tablo 5: 2001-2016 Yılları Arası İhracat, İthalat, Dış Ticaret Dengesi, Dış Ticaret Hacmi ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı(000 Avro).	23
Tablo 6: İhracatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (2008-2015) (%).....	31
Tablo 7: Kosova’da İhracatın Bölgelere Göre Dağılımı (2008-2015) (000 Avro).....	32
Tablo 8: Kosova’nın 2008-2015 Döneminde CEFTA Ülkelerine İhracatı (000 Avro)	34
Tablo 9: Kosova’nın İhracatında En Yüksek Paya Sahip Ülkeler (2008-2015) (000 Avro).....	35
Tablo 10: İthalat’ın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (2008-2015) (%)	38
Tablo 11: Kosova’da İthalatın Bölgelere Göre Dağılımı (2008-2015) (000 Avro)	40
Tablo 12: Kosova’nın 2008-2015 Döneminde CEFTA Ülkelerinden İthalatı (000 Avro)	41
Tablo 13: Kosova’nın En Çok Mal ve Hizmet İthal Ettiği 10 Ülke (2008-2015) (000 Avro) ..	43
Tablo 14: Kişisel Gelir Vergisi Oranları	46
Tablo 15: Kurumlar Vergisi Oranları	46
Tablo 16: Kosova ve Batı Balkan Ülkelerinin Vergi Oranları	47
Tablo 17: Kosova-Türkiye Arasında Yapılan İkili Anlaşmalar	50
Tablo 18: Kosova ile Türkiye Arasındaki Dış Ticaret Verileri (2008-2015) (000 Avro)	52
Tablo 19: Kosova ile Türkiye Arasında Gerçekleşen İhracat ve İthalata Konu Olan Mal Grupları.....	54
Tablo 20: Kosova’nın Bağımsızlık Sonrası Dönemdeki GSYH Verileri (Milyon Avro)	58
Tablo 21: 2008-2016 Döneminde GSYH’nın Ekonomik Faaliyetlere Göre Dağılımı (%).....	59
Tablo 22: Kosova ve Batı Balkan Ülkelerinde Reel GSYH Büyüme Hızı (2012-2015)	62
Tablo 23: Dünya Genelinde 2015 Yılında Enflasyona Göre Düzeltilmiş GSYH Büyümesi En Yüksek Olan Ülkeler ve Kosova’nın Bu Büyümedeki Yeri.....	64
Tablo 24: Kosova ve GDA Ülkelerinde İşsizlik Oranları (2013-2015)	71

Tablo 25: Kosova’da Yaş ve Cinsiyet Gruplarına Göre İşsizlik Oranları (%).....	72
Tablo 26: 2017-2019 Döneminde Temel Makroekonomik Göstergelerde Reel Büyüme Tahminleri (%)	77
Tablo 27: IMF’nin Seçilmiş Makroekonomik Göstergeler ile İlgili Büyüme Tahminleri (%) .	79
Tablo 28: İhracat ve İthalatın Büyümeye Etkisini İnceleyen Ampirik Çalışmalar	82
Tablo 29: Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Tanımlamaları	86
Tablo 30: Serilerin Düzey Değerlerine İlişkin ADF Testi Sonuçları	93
Tablo 31: Çalışmada Kullanılan Serilerin Düzey Değerlerine İlişkin PP Testi	96
Tablo 32: VAR Modeli Gecikme Uzunluğu Test Sonuçları	97
Tablo 33: Otokorelasyon Testi Sonuçları.....	97
Tablo 34: Değişen Varyans Testi Sonuçları	98
Tablo 35: Granger Nedensellik Analizi Sonuçları	100
Tablo 36: Değişkenlere Ait Varyans Ayrıştırması Test Sonuçları.....	103

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kosova'da Tarım Arazilerinin Dağılımı (%).....	7
Şekil 2: Kosova'da 2008-2015 Döneminde Linyit Üretimi ve Tüketimi (Milyon Ton).....	12
Şekil 3: Kosova ve Seçilmiş Ülke ve Bölgelerin Linyit Rezervleri (Milyon Ton)	13
Şekil 4: Seçilmiş AB ve GDA Ülkelerinde Kişi Başına Düşen Elektrik Enerjisi Tüketimi (Kişi Başı/MWh ³)	14
Şekil 5: Kosova, GDA ve Seçilmiş AB Ülkelerinde Elektrik Enerjisi Fiyatları (2015)	15
Şekil 6: 2001-2016 Döneminde İhracat, İthalat, Dış Ticaret Dengesi ve Dış Ticaret Hacmi ...	22
Şekil 7: İhracat ve İthalatın GSYH'ye Oranı (%)	26
Şekil 8: Kosova'da İhracat ve İthalatın Görünümü (2001-2016) (000 Avro).....	28
Şekil 9: 2008-2015 Döneminde En Çok İhraç Edilen Mallar (000 Avro).....	29
Şekil 10: 2008-2015 Döneminde En Çok İthal Edilen Mallar (000 Avro)	36
Şekil 11: 2008-2015 Döneminde Kosova'da Kişi Başı GSYH (Avro).....	60
Şekil 12: Kosova Ekonomisinde Reel GSYH Büyüme Hızı (2008-2015).....	61
Şekil 13: Dünya Genelinde 2015 Yılında Enflasyona Göre Düzeltilmiş GSYH Büyümesi En Yüksek Olan Ülkeler ve Kosova Ekonomik Büyümesinin Yeri (% Artış)	65
Şekil 14: Logaritması Alınmış ve Mevsimsellikten Arındırılmamış Serilerin Grafikleri	88
Şekil 15: Logaritması Alınmış ve Mevsimsellikten Arındırılmış Serilerin Grafikleri	89
Şekil 16: Hata Terimlerinin Ters Kökleri.....	98
Şekil 17: Değişkenlere Ait Etki-Tepki Analizi Grafikleri.....	102

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ADF	: Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey-Fuller)
ASK	: Kosova İstatistik Kurumu (Agjencia e Statistikave te Kosoves)
BM	: Birleşmiş Milletler
BQK	: Kosova Merkez Bankası (Banka Qendrore e Republikes se Kosoves)
CEFTA	: Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (Central European Free Trade Agreement)
CIA	: Merkezi İstihbarat Ajansı (Central Intelligence Agency)
DB	: DÜnya Bankası
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
EVDS	: Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
GDA	: Güney Doğu Avrupa
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GTS	: Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi
IFC	: Uluslararası Finans Kurumu (International Finance Corporation)
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization)
IMF	: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
IOM	: Uluslararası Göç Örgütü (International Organization for Migration)
İOA	: İstikrar ve Ortaklık Anlaşması
KDV	: Katma Değer Vergisi
KIESA	: Kosova Yatırım ve Kurumsal Destek Kurumu (Kosovo Investment And Enterprise Support Agency)
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
KVD	: Kosova Vergi Dairesi
MED	: Ekonomik Kalkınma Bakanlığı (Ministry of Economic Development)
MWh	: MegaWattsaat

OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development)
OSCE	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (Organization for Security and Co-operation in Europe)
SITC	: Standart Uluslararası Ticaret Sınıflaması (Standard International Trade Classification)
STA	: Serbest Ticaret Anlaşması
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)
UNICEF	: Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (United Nations Children's Fund)
UNMIK	: Birleşmiş Milletler Geçici Yönetim Misyonu (United Nations Mission in Kosovo)
YSFC	: Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti
WHO	: Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization)
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization)
(t.y)	: Tarih Yok
(s.y)	: Sayfa Yok
ss.	: Sayfa Sayısı

GİRİŞ

Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, yıllar boyunca önemli bir tartışma konusu olmuştur. İlgili konu hakkında yapılan birçok araştırmada, ticaretin ekonomik büyüme ile pozitif ilişki içinde olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan araştırmalarda genellikle ihracatın büyümeye etki ettiği, ithalat ile büyüme arasında ilişki olmadığı görüşü yaygındır. Ancak ithalatın büyümeye etki ettiğini savunan araştırmalar da yok değildir. Sözü geçen makroekonomik kavramlar arasındaki ilişki iktisat biliminin doğuşuna dek uzanmaktadır. Ülkeler arasında ekonomik ilişkilerin sağlanabilmesi için, ihracat ve ithalat gibi döviz giriş-çıkışı sağlayacak faaliyetlerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Dünya genelinde ülkelerin çoğu kendi kendine yetecek miktarda mal ve hizmete sahip değildir. Tabiri caizse 'kendi yağında kavrulan ülke' yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla ülkeler ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı sağlamak için diğer ülkeler ile dış ticaret ilişkileri içindedirler.

Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler, düşük gelir düzeyinden kaynaklanan tasarruf açığı ve kıt sermaye nedeniyle, ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri ithal ederken büyük engeller ile karşı karşıya kalmakta, ekonomik büyüme veya kalkınma süreçleri sekteye uğrayabilmektedir. Bunun sonucunda dış ticaret kavramlarından olan ihracat ve ithalatın ekonomik büyüme ile olan etkileşimi karmaşık bir hal alabilmekte, karşılıklı olarak neden-sonuç ilişkileri görülebilmektedir. İlgili kavramlar arasındaki ilişkilerin yönü ve önem seviyesinin saptanması, ülke ekonomisinin büyüme ve kalkınması için izlenecek politikaların tercih edilmesi ve bu politikaların zaman ve koşullara bağlı olarak düzenlenmesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

1990'lı yıllarda zorunlu olarak kurulan yönetimin sonucu olarak birçok sektörün çökmesi ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinin özelleştirilmesinde yaşanan zorluklar ihracatın şiddetli bir şekilde düşmesine ve dış pazarların kaybedilmesine neden olmuştur. 1999'dan sonra Kosova ekonomisi savaşın sonuçlarıyla karşı karşıya kalmış ve ithalat hacmine kıyasla çok düşük bir seviyede ihracat gerçekleştirmiştir ve bu da ülke ekonomisinin sürekli olarak ithalata bağımlı hale gelmesine neden olmuştur.

Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki analiz edilirken, dış ticareti oluşturan ihracat ve ithalattan sadece ihracat değişkeninin dikkate alınması, farklı ve yanıltıcı sonuçlar

doğurabilmekte, gerçekte olmayan bir takım nedensellik ilişkilerinin gerçekte varmış gibi değerlendirilmesine sebep olabilmektedir. Bundan dolayı dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki değerlendirilirken ihracat ve ithalatın birlikte analize eklenmesi, daha doğru ve gerçekçi sonuçların elde edilmesinde fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla Kosova gibi ithalata aşırı bağımlılık gösteren ülkeler açısından durum daha kritik hal almakta ve ihracat yanında ithalatın da analize dahil edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda gerçekleştirdiğimiz çalışmanın üçüncü bölümündeki temel amaç; ihracat çekişli büyüme, ithalat itişli büyüme, büyüme çekişli ihracat ve büyüme çekişli ithalat hipotezlerinin Kosova açısından geçerliliğinin sınanması, elde edilen bulguların ilgili konu üzerinde yapılan çalışmaların sonuçları ile kıyaslanması ve uygulamaya dönük politika önerilerinin geliştirilmesidir. Birinci ve ikinci bölümde ise yukarıda sözü geçen hipotezlerin Kosova açısından analiz edilebilmesi için uygun zeminin hazırlanması amaçlanmıştır.

Dış ticaret ve ekonomik büyüme üzerine ortaya atılan teoriler ve modeller bu çalışmanın kapsamı alanı dışındadır. Bu çalışma daha çok tanım, metodoloji ve verilerden istifade ederek Kosova'nın dış ticaret ve ekonomik büyümesi hakkında bilgiler içermekte ve bu bilgiler ışığında ekonometrik model ile analiz gerçekleştirilmektedir.

Gerçekleştirdiğimiz çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Kosova ekonomisi genel değerlendirmesi ve ülke dış ticareti hakkında bilgileri içermektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde Kosova ekonomik büyümesinin nasıl sağlandığı ve bununla ilgili yaşanan zorluklar yer almakta, son olarak üçüncü bölüm de, dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar incelenip Kosova açısından ekonometrik analizler yardımıyla değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Çalışmanın uygulama bölümü olan son bölümde, Kosova'da dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, verilerin kısıtlı olması nedeniyle 2010:Q1-2016:Q4 dönemini kapsayan zaman serileri ile ekonometrik paket program yardımıyla, Birim Kök Testi, Granger Nedensellik Analizi, Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayrıştırması gibi testlere tabi tutularak analiz edilmiştir. Bu analizin gerçekleştirilmesinin temelinde birçok neden yatmakta olup en önemlileri ise; ilgili konu üzerinde Kosova'da güncel bir araştırmanın olmaması ve sonraki nesillere destek olmak amacıyla yaşanan kaynak sorununu bir nebze olsun gidermektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KOSOVA'NIN GENEL EKONOMİK YAPISI İÇİNDE DIŞ TİCARETİN YERİ

1.1 Kosova'nın Genel Ekonomik Yapısı

Kosova, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (YSFC)'nin 1990'lı yıllarda dağılmasıyla birlikte 1999 ile 2008 yılları arasında Birleşmiş Milletler Geçici Yönetim Misyonu (United Nations Mission in Kosovo-UNMIK) altında ayrı bir bölge haline gelmiştir. Birleşmiş Milletler (BM) idaresinde bir bölge olan Kosova, 17 Şubat 2008 tarihinde tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan ederek dünyanın son bağımsız ülkesi olmuştur. Kosova'nın bağımsızlığını, G-7 ülkeleri de dahil olmak üzere 28¹ AB üyesinden 23'ü tanımıştır (Embassy of Switzerland in Kosovo, 2015: (s.y)). Kosova Cumhuriyeti'ni bağımsızlığını ilan ettiği tarihten 2017'nin Şubat ayına kadar 23 AB üyesi olmak üzere toplamda 114 ülke tanımıştır.

Kosova, 1960'lı ve 1970'li yıllarda bir takım kalkınma sübvansiyonlarından sonra kurulan modern bir ekonomiyle eski YSFC'nin en fakir ülkesi konumundadır. Yugoslavya devlet başkanı Josip Broz Tito'nun vefat etmesinden (Mayıs, 1980) sonra ülke dağılma sürecine girmiş ardından Slovenya, Makedonya, Bosna-Hersek ve Hırvatistan cumhuriyetleri kurulmuştur. Kosova ve Voyvodina ise özerk bölge olarak Sırbistan yönetimi altına geçmiştir. Ardından 1990'lı yıllarda Sırbistan tarafından Kosova'nın özerkliği kaldırılmıştır. Eyaletin özerk kurumlarının kaldırılması sonrasında ekonomi politikalarının yetersiz olması, uluslararası yaptırımlar, kısıtlı dış ticaret ve finans sektörünün yetersiz olması ve silahlı çatışmaların yaşanması, güçsüz ekonomiyi ciddi şekilde hasara uğratmıştır (International Business Publications, 2016: 116).

Kosova, 2011 yılı verilerine göre yaklaşık 1,8 milyon nüfusu olan, Avrupa'nın güney doğusunda yer alan ve denize kıyısı olmayan dağlık bir bölgedir. Avrupa'nın en genç ve aynı zamanda en fakir ülkeler arasında gösterilen Kosova, 2008-2016 yılları arasında kriz sonrası

¹ Kosova'nın bağımsızlığını tanımayan beş AB ülkesi şunlardır: İspanya, Yunanistan, Romanya, Kıbrıs ve Slovakya.

dönemde her yıl olumlu büyüme gösteren dört Avrupa ülkesinden biridir (World Bank, 2014:(s.y)).

Kosova, 2008 yılında bağımsızlığını ilan ederek Avrupa'nın en genç devleti haline gelmiştir. Kosova'nın son birkaç yıldaki ekonomik performansı ve küresel finansal krizin yaşandığı dönemlerde yüksek oranda büyüme göstermesi ülkenin dikkatleri üzerine çekmesine neden olmuştur. Ayrıca, finansal kriz dönemlerinde Avrupa bölgesindeki borç krizine rağmen GSYH'nin artması ülke ekonomisinin dinamik yapısını gözler önüne sürmektedir. Bu, Kosova ekonomisinin sürekli bir şekilde büyüyeceğini göstermemektedir. Ancak bu, Kosova ekonomisinin Güney Avrupa bölgesinde yer alan ekonomilerin uluslararası ekonomik dalgalanmalardan etkilendiği kadar etkilenmeyeceği gerçeğini yansıtmaktadır.

Kosova, yüksek seviyede gelir eşitsizliği ve kamu hizmetlerinin yetersiz olması nedeniyle Avrupa'daki en fakir ülkeler sıralamasında yerini almaktadır. Makroekonomik düzeyde bakıldığında, Kosova'da ekonomik istikrarın kısmen sağlanması Avro'nun ulusal para birimi olarak kullanılmasıyla açıklanabilir. Avro'nun ulusal para birimi olarak kullanılması aynı zamanda istikrarlı bir para politikasının izlenmesi ve enflasyonun düşük seviyelerde seyretmesini sağlamaktadır (Korovilas,2013: (s.y)).

Kosova ekonomisi, piyasa temelli bir sisteme geçiş ile makroekonomik istikrarın korunması konusunda ilerleme kaydetmiş olsa da hala uluslararası topluluklara, finansal ve teknik destek için diasporaya oldukça bağlı durumdadır. Milli gelirinin yaklaşık %17'sini, başta Almanya, İsviçre ve İskandinav ülkeleri üzere diğer Avrupa ülkelerinde yerleşik Kosovalı çalışanların gönderdiği işçi dövizler oluşturmaktadır. Uluslararası kuruluşların yapmış olduğu yardımlar ise GSYH'nin %10'unu oluşturmaktadır (Central Intelligence Agency, (t.y): (s.y)). Yapılan bu uluslararası yardımlar ile Kosova hükümeti özelleştirmeler konusunda başarılı bir yol izlemiştir.

Kosova, 2016'da kişi başı 9,600 Dolar milli gelir (satın alma gücü paritesine göre) ile Moldova'dan² sonra Avrupa'nın ikinci fakir ülkesi olarak gösterilmektedir. Ortalama yaşın 26 ve işsizlik oranının %32 olduğu bir ülkede genç işsizlik oranının %60'a yakın olması, göçün artmasına ve ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Kosova nüfusunun büyük

² Dünya Bankası verilerine göre Moldova'da 2016 yılında kişi başı GSYH (satın alma gücü paritesine göre) 5,333 ABD Dolarıdır.

bir kısmı, başkent Priştine yakınlarındaki kırsal kesimlerde yaşamaktadır. Kosova’da işgücü maliyetlerinin düşük olması yatırımcıları yatırım yapmaya teşvik etmektedir. Ancak, yolsuzluğun had safhada olması ve elektrik enerjisinde yaşanan dengesizlikler, potansiyel yatırımcıları endişelendirmektedir. Elektrik enerjisinde yaşanan sorunlar ekonomik gelişmede bir engel oluşturmaktadır. Bu sorunu gidermek adına Kosova hükümeti 2012 yılında elektrik yapım ve dağıtım şebekesini özelleştirdi. Bunun yanında ABD, “Kosova C” yeni enerji santrali kurulumu için Ekonomik Kalkınma Bakanlığı (Ministry of Economic Development-MED) ve Dünya Bankası (DB) ile işbirliği konusunda anlaştı. MED ayrıca mevcut kömür santrali olan Kosova B’nin onarımı ve kömür madenlerinin geliştirilmesi için çalışmalar yürütmektedir.

Kosova, 2009 yılının Haziran ayında DB ve Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF)’na katılmış ve eski YSFC’nin sözü geçen kurumlara olan borcunu üstlenmiştir. Kosova’yı bölgesel ekonomik yapılara entegre etmek için UNMIK, 2006 yılında Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması’na (CEFTA) üyeliğini Kosova adına imzalamıştır. Ancak, Sırbistan ve Bosna-Hersek söz konusu birlik içerisinde Kosova’nın bulunmasına karşı çıkmışlardır. Bu ülkeler Kosova menşeli mal ve hizmetlerin serbest dolaşım ile gümrük vergisi imtiyazlarına sahip olmasına yönelik gerekli yasal uygulamaları yerine getirmemektedirler. Sırbistan ve Bosna Hersek daha önce Kosova ürünlerinin CEFTA kapsamında olmadığını belirtmesine karşın, daha sonra her iki ülke de 2011 yılında Kosova ile ticarete yeniden başlamıştır. Kosova 2012 yılında Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası’na, 2013 yılında da Avrupa Konseyi Kalkınma Bankası’na katılımını gerçekleştirmiştir. Kosova, ticaretin serbestleşmesi ile yakından ilişkili olan “AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşması” müzakerelerini 2016 yılında yürürlüğe koydu. Kosova 2015 yılında, 2014 yılının Stand-by anlaşmasının sonuçlanmasının müteakiben IMF ile 185 milyon Dolarlık yeni bir Stand-by düzenlemesini görüşmüştür.

Kosova, ilk bütçe açığını, kamu harcamalarının keskin bir şekilde yükseldiği 2012 yılında vermiştir. Hükümet, 2014 yılının Mayıs ayında kamu çalışanlarının maaşlarında %25 oranında artış gerçekleştirdi. Ancak merkezi gelirler bu artışlara dayanamadı ve hükümet planlanan yatırımları azaltmak zorunda kaldı. Daha önce ekonomi fakültesinde profesörlük yapan başbakan İsa Mustafa liderliğindeki hükümet, maliye politikasında çeşitli değişiklikler

yaparak, temel gıda maddeleri ve kamu hizmetleri için KDV'yi azalttı (Central Intelligence Agency, (t.y): (s.y)).

Kosova, gösterdiği olumlu ekonomik performansın yanı sıra çok istikrarlı bir para politikası uygulamaktadır. Kosova, AB'ye üye olmayıp Avro'yu para birimi olarak kullanan sayılı ülkelerden biridir. Avro'nun para birimi olarak kullanılması para politikasının istikrarlı bir şekilde uygulanmasına neden olmuştur. Aynı zamanda döviz kuru riskini ortadan kaldırmak amacıyla işlem maliyetleri düşürülmüş ve böylece ticaretin ve yatırımların teşviki daha kolay bir hal almıştır. Avro'nun kullanılmasından kaynaklanan parasal araçların bulunmaması nedeniyle Kosova herhangi bir para politikası riski taşımamaktadır.

Avrupa'nın en fakir ülkesi olan Kosova'da yoksulluk oranı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP)'nin raporuna göre %29,7 olarak gerçekleşmiştir. Kosova, 2016 yılı verilerine göre 1,790 Avro kişi başı milli gelir ile Avrupa'nın en fakir ülkesi konumundadır. UNDP'nin raporunda işsizlik oranının %32,9, 15-24 yaşları arası genç işsizlik oranının da %57,7'lerde olduğu vurgulanmıştır (UNDP, (t.y): (s.y)). İşsizliğin en fazla yaşandığı bölgeler ise Priştine, Mitroviça ve Prizren'dir. Kosova'da toplam işsizlik içerisinde iş arayanların yaklaşık %50'ye yakını gibi büyük bir bölümünü vasıfsız işgücünün oluşturması aynı zamanda Kosova'da kaliteli işgücü piyasasında sıkıntı yaşandığını göstermektedir. İşsizlik oranının ve vasıfsız işgücünün yüksek miktarda oluşu da, işgücü maliyetlerinin düşük olmasına neden olmaktadır (Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2009: 5).

1.1.1 Tarım ve Ormanlık Sektörü

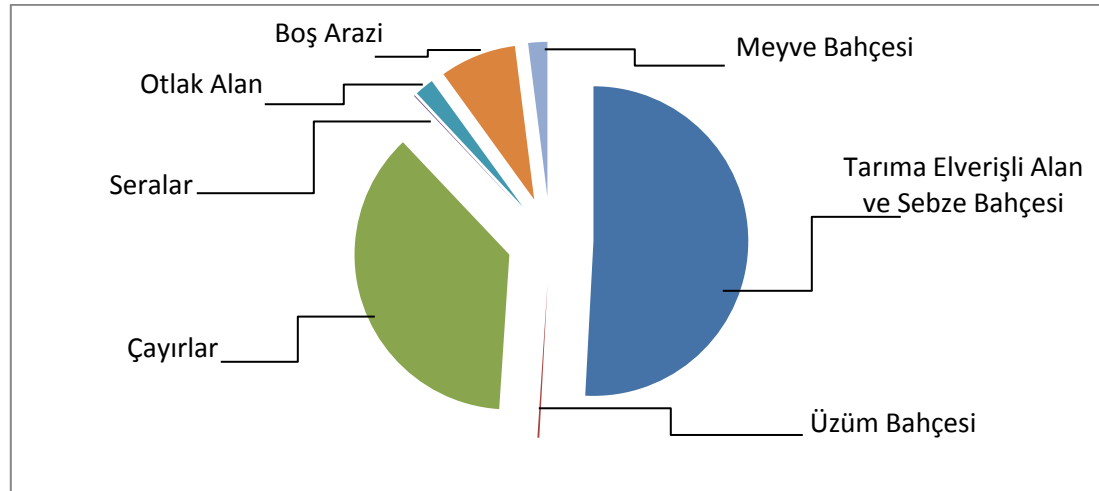
Tarım sektörü, ülkenin genel ekonomik kalkınmasına önemli katkıda bulunabilecek başlıca sektörler arasında yer almaktadır. Tarım, yoksulluğun azaltılmasında gerçek fırsatlar sunan, yeni işler yaratan ve kırsal alan sakinleri için gelir yaratan sektörlerden biri konumundadır.

Tarım sektörünün gelişimi, ticaretteki dengesizliklerin ortadan kaldırılması, işsizliğin azaltılması, gıda güvenliği, çevre koruma gibi birçok konuda olumlu etkiye bulunacaktır. Bu nedenle, tarım sektörü hükümet için kilit rol oynamaktadır (Republic of Kosovo Ministry Agriculture, Forestry and Rural Development, 2014: (s.y)).

Kosova coğrafi özellikler bakımından iyi bir tarım arazisine sahiptir. Kosova 1.1 milyon hektar tarım arazisine sahip olup, 588.000 hektarlık alanı tarıma elverişlidir. Kosova, coğrafi yapısı ve iklim özellikleri ile tarımsal üretim çeşitlerinin üretilmesi için uygun ekilebilir alan ve verimliliğe sahiptir. Tarım sektörünün GSYH'ye oranı %14.5 olup, nüfusun büyük bir kısmı için ana gelir kaynağıdır. Kosova nüfusunun %60'lık kesimi kırsal alanda yaşamını devam ettirmektedir. Tarım sektörü Kosova'da en önemli istihdam sağlayıcılarından biri olmakla birlikte, toplam ihracatın %13'ü tarım ürünleri tarafından oluşmaktadır. Tarım sektöründe büyük potansiyele sahip olmasına rağmen Kosova, tarım ürünlerinin çoğunu ithal etmektedir. Tarımsal ürün talebinin yaklaşık %70'i ithalat ile karşılanmaktadır (Republic of Kosovo Ministry Trade and Industry-KIESA, 2015: 9).

Kosova, konumu itibariyle toprak çeşidi fazla olan bir ülkedir. Toprakların %15'i verimli, %29'u orta derecede verimli ve %56'sı da verimsiz olduğu tahmin edilmektedir. Orta- yüksek verimli (kaliteli) topraklar, humus topraklar (%11), gri karbonat topraklar (%8.4), alüvyonlu toprak(%7.8) ve diğer koyu ve serpantinli topraklardan oluşmaktadır. Verimsiz topraklar genelde engebeli ve dağlık bölgelerde bulunmaktadır. Verimli toprakların önemli bir kısmı, son yıllarda ev ve yol inşaatı, çöp döküm tesisleri ve diğer inşaatların yapımı için kullanılmıştır. Ayrıca tarım arazilerinin kalitesi endüstriyel atıklardan dolayı verimliliği azalmıştır. Bundan dolayı Kosova hükümetinin tarım sektörünün gelişmesi adına bu tür olumsuzlukları gidermek için uygun politikalar izlemelidir.

Şekil 1: Kosova'da Tarım Arazilerinin Dağılımı (%)

Kaynak: Republic of Kosovo Ministry of Trade and Industry, KIESA, 2015.

Yukarıda yer alan Şekil 1, Kosova’da tarım arazilerinin 2015 yılındaki dağılımını yansıtmaktadır. Şekil 1’de görüldüğü üzere, tarım arazilerinin en büyük payı ekilebilir arazi ve sebze bahçelerinden oluşmaktadır. Bunların toplamı, toplam tarım arazisinin yaklaşık %51’sini oluşturmaktadır. Çayır ve çimenlikler, özel tarım alanlarının %37’sini oluştururken, ekimsiz/boş araziler ise özel sektör tarım arazilerinin onda birini oluşturmaktadır. Çiftçiler, tarım arazilerinde tarım ürünlerinin ekilmemesinin, tarımsal ürünler için zayıf ekonomik beklentilerden kaynaklandığını ileri sürmektedirler.

Tablo 1: 2015 Yılında Kosova’da Tarım Ürünleri Üretiminde Kullanılan Araziler

Tarım Ürünleri	Alan (Hektar)	Üretim (Ton)
Tahıl Ürünleri	134,886	443,583.8
Baklagiller (Bakliyat)	3,098	9,533.82
Endüstriyel Bitkiler	346	756.78
Patates	3,352.84	-
Sebze	7,843.48	-
Yem Bitkileri	28,472.44	118,951.99
Kök, yeşillik ve kabak	564.82	6,289.04
Diğer Bitkiler³	34.38	17.00
Boş Arazi	6,786.99	

Kaynak: Agjencia e Statistikave te Kosoves-ASK, Tarım ve Çevre İstatistiklerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Tablo 1, 2015 yılında Kosova’da tarım ürünleri üretimi için kullanılan arazileri ve bu arazilerde üretilen tarım ürünlerini ağırlık ölçü birimi bakımından yansıtmaktadır. Kosova İstatistik Kurumu’nun 2015 yılında tarım ve çevre ile ilgili yayınladığı raporda, 134,886 hektar tarım arazisinin tahıl (buğday, yulaf, arpa) üretimi için kullanıldığı görülmektedir. Kullanılan 134,886 hektarlık arazide 2015 yılında 443,583.8 ton tahıl ürünü üretilmiştir. 2015 yılında tahıl üretimi için kullanılan araziden sonra en çok kullanılan tarım arazileri 28,472.44 hektar ile yem bitkileri üretimi ve 27,843.48 hektar ile sebze üretimi için kullanılmıştır. Aynı yıl ekimi gerçekleşmemiş ya da boş tarım arazi ise 6,786.99 hektar kadardır.

³ Diğer bitkiler arasında dekoratif çiçekler ve bitkiler, tohumlar ve fideler bulunur.

Kosova'da tarım sektörü üretiminin dağılımına bakıldığında genellikle küçük çiftliklerden oluştuğu görülmektedir. Çiftliklerin çoğu düşük kalite ve danışmanlık hizmeti almadan tarım ürünleri üretimini gerçekleştirmektedirler. YSFC döneminde Kosova'da tarım arazilerinin çoğu kamulaştırılmıştır. Daha sonra 1990'lı yıllarda tekrar tarım arazilerinin parçalanması ve dağıtımı yapılmıştır. Bunun sonucunda küçük çiftliklerin sayısı artmıştır. Kosova tarımcılık sektöründe kamu ve özel fark etmeksizin yaklaşık 1.800 kooperatif, ticari şirket ve 143.000 kırsal hane halkı bulunmaktadır. Bunlardan %70'i ortalama 1 hektar büyüklüğündeki çiftliklerden oluşmaktadır (Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2012:3).

Tablo 2: 2015 Yılına Göre Kosova'da Arazi Kullanımı

Kullanılan Arazi	Alan (hektar)
Tarla Arazileri	185,386
Bahçe	587
Meyve Ağacı	4,727
Üzüm Bağları	3,120
Fideler	178
Çayır ve Çimenlik	216,481
Kullanılan Toplam Arazi	410,479

Kaynak: ASK, Tarım ve Çevre İstatistiklerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Kosova'daki ekilebilir arazinin verimli olduğu ifade edilmektedir. Ülke genelindeki ılıman iklim ile birleşince, tarımsal üretim için daha elverişli koşullar oluşmaktadır. Bu birliktelik yeterli miktarda doğal sulama olanaklarıyla birleştiğinde, Kosovalı çiftçilerin tarımın her alt sektöründe hektar başına verim elde etmesini sağlamaktadır (Republic of Kosovo Ministry of Trade and Industry, 2015: 9). Ancak Kosova'da yeterli miktarda tarımsal sulama için su temini bulunmadığından tarımcılar ciddi sorun ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Birçok bölgede içme suyu tarımsal sulama için kullanılmaktadır. Dolayısıyla içme suyunun tarımsal sulamada kullanımını azaltmak hükümetin öncelikli hedeflerinden biri olmalıdır.

Kosova Tarım, Ormancılık ve Kırsal Kalkınma Bakanlığı, politikalar ve geliştirme stratejileri aracılığıyla üretim faktörlerini destekleme, çiftçileri teşvik etme ve daha elverişli bir gelişim ortamı yönünde önemli adımlar atmaktadır. Bu politikalar ve stratejiler,

sürdürülebilir kalkınma ve doğal kaynakların daha verimli kullanılması için fırsatlar yaratmaktadır.

Ormanlık, sosyo-ekonomik ve çevresel nedenlerden dolayı Kosova için büyük öneme sahiptir. Kosova'daki 1.1 milyon hektarlık arazinin yaklaşık 481,000 hektarlık kısmı orman arazilerinden oluşmaktadır. Orman arazilerinin yaklaşık %38'i özel mülkiyete aitken, %62'si de kamu mülkiyetindedir (Republic of Kosovo Ministry Agriculture, Forestry and Rural Development, 2014: 55). Ormanlık alanda bulunan odunlukların %97'si ısınma amaçlı kullanılırken, geriye kalan %3'lük kısım ise endüstriyel amaçlı kullanılmaktadır (Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2012: 18).

Tablo 3: Orman Arazilerinin 2002-2012 Dönemindeki Gelişimi

Arazi Kullanım Sınıfı	2002		2012	
	Hektar	%	Hektar	%
Orman Arazileri	460,800	%42,1	481,000	%44.7

Kaynak: (Tomter vd., 2012: 20).

Tablo 3, Kosova'da orman arazilerinin 2002 ve 2012 yıllarında toplam tarım arazisi içindeki payını ve gelişimini göstermektedir. Tablo 3'deki verilerden anlaşıldığı üzere, Kosova'nın orman arazi alanı artmıştır. 2002 yılında orman arazileri 460,800 hektar alana sahipken, 2012 yılına gelindiğinde 2002 yılına kıyasla %4.4 artış göstererek 481,000 hektar alana ulaşmıştır. Toplam tarım arazisi içindeki payına baktığımızda ise, toplam tarım arazisinin 2002 yılında %42.1'lik kısmını oluştururken, 2012 yılında %44.7'sini temsil etmektedir.

1.1.2 Sanayi, Madencilik ve Enerji Sektörü

Kosova sanayi sektörü; tekstil, oto yan sanayi ve metal işleme sanayi gibi alt bölümlerden oluşmaktadır. Kosova tekstil sektörünün 200 yıldan fazla bir geçmişi olmakla birlikte, madencilikten sonra ülkenin ikinci büyük sektörü konumundadır. Kosovalı tekstil üreticileri önceleri yurtiçi piyasaya yönelik çalışırken, daha sonraki yıllarda ise eski Yugoslavya, Batı ve Doğu Avrupa ve ABD'ye yönelik üretim yapmışlardır. Kosova tekstil sektörü, 1990 yılında 1.000 kişilik istihdam ve 35 milyon Avro tutarındaki satış ile zirve

noktasına ulaşmıştır. Bölgede yaşanan olumsuz gelişmeler sonucunda; ticari ilişkiler dondurulmuş, üretim azalmış, yabancı üreticiler ile rekabet edilememiş ve bundan dolayı da sektör durma noktasına gelmiştir. Bununla birlikte, sektörde çalışanların bir kısmı kendi özel tekstil şirketlerini kurmuştur. Halen günümüzde 450'nin üzerinde özel tekstil şirketi bulunmakta ve bunların %90'ı nihai ürün imalatçısı olarak yerini almaktadır. Geçtiğimiz yıllarda sektör önemli bir gelişme göstermesine rağmen, işletmelerin büyük bir kısmı hala Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerden (KOBİ) oluşmaktadır. Sonuç olarak bu işletmeler sadece yurtiçi piyasaya hizmet etmektedirler (Republic of Kosovo Ministry Trade and Industry-KIESA, 2016: 14; Ege Bölgesi Sanayi Odası, 2013: (s.y)).

Kosova'nın Suhareka ilçesinde faaliyetine devam eden konveynör bant, V-kayışı ve kord bezi üreten Newco Balkan fabrikası özelleştirme kapsamında Özerler Holding tarafından satın alınarak 2006 yılında faaliyete başlamıştır. DB'ye bağlı tüzel kişilik olan Uluslararası Finans Kurumu (International Finance Corporation-IFC), Kosova'ya ilk kredisini 5,2 milyon Avro tutarında 29 Temmuz 2010 tarihinde, Özerler Holding'e bağlı Newco Balkan firmasına mevcut yatırımları geliştirmesi ve yeni yatırımlar yapması amacıyla vermiştir (Pristine Büyükelçiliği Ticaret Ateşeliği, 2010: 19).

Kosova'da oto yan sanayinin geçmişi, büyük ölçekli oto yan sanayi firmalarının kurulduğu 1960'lara kadar uzanmaktadır. Başlangıçta eski Yugoslavya pazarı hedeflenmiş olsa da, daha sonraki dönemlerde uluslararası pazarlara yayılmıştır. 1990'lı yıllarda yaşanan politik ortamın neticesinde yabancı pazarların kaybıyla; Kosovalı oto yan sanayi imalatçıları büyük finansal sorunlar ile karşı karşıya kalmış ve birçok imalatçı küresel pazarda ayakta kalabilmenin yollarını aramıştır.

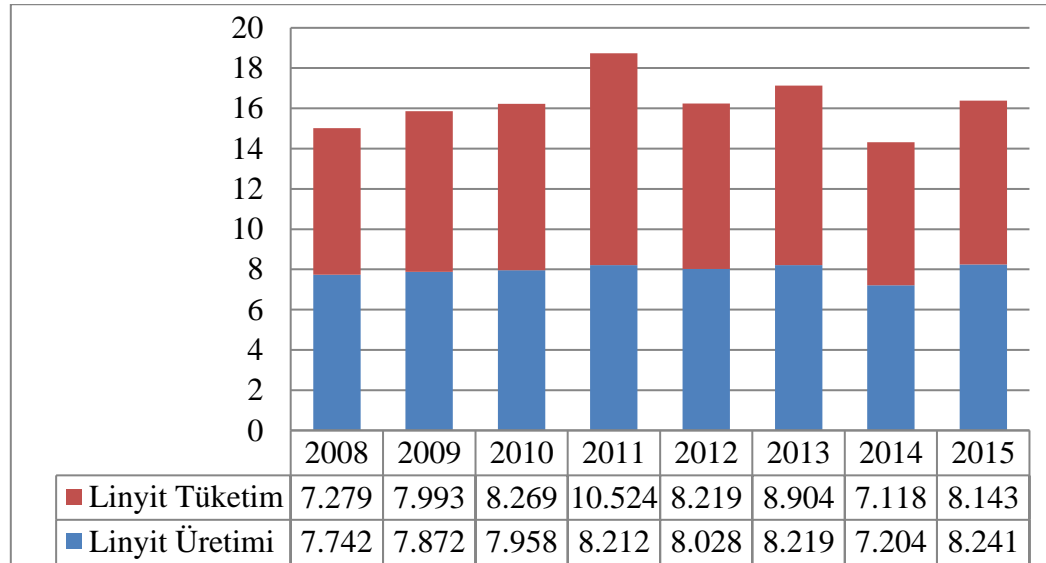
Kosova'da metal işleme sanayisi uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Metal işleme sanayi sektörü son yıllarda köklü değişiklikler yaşamıştır. Büyük kamu iktisadi teşebbüslerinin yerini daha çok batılı tarzda üretim yapan yeni ve küçük işletmeler almıştır. Özelleştirilen işletmelerin birçoğu ihracat üzerine yoğunlaşmıştır. Galvanizli çelik şerit ve çelik döküm başta olmak üzere çeşitli metal ürünlerinin 15 Avrupa ülkesine ihracatı yapılmaktadır. Metal işleme sektöründe; faaliyet gösteren 80 civarında firmanın cirosu toplam 80-90 milyon Avro olup yaklaşık olarak 2500 kişi istihdam edilmektedir. Sektörde faaliyet gösteren 80 firmadan 20'si

komşu Balkan ülkelerinde ve AB pazarlarına ihracat yapmaktadır (Bodrum Ticaret ve Sanayi Odası, 2013: (s.y)).

Kosova, doğal maden kaynakları bakımından zengin bir ülkedir ve bu ekonomik büyüme açısından büyük bir öneme sahiptir. Zengin maden kaynaklarından en önemlileri: linyit, kurşun, çinko, gümüş ve altındır. Bunların dışında ülkede, nikel, demir, boksit, krom, kobalt, magnezyum, bakır, kadmiyum, biznes ve diğer mineraller gibi maden kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynakların akılcı ve iyi yönetimi, Kosova'nın ekonomik ve sosyal açıdan hızlı ve sürdürülebilir bir gelişme göstermesine neden olabilir.

Kosova madencilik sektöründe, Trepça maden ocakları büyük öneme sahiptir. Eski Yugoslavya döneminde sanayide önemli bir rol oynayan Trepça, çok sayıda kişiyi istihdam etmiştir. 1989 yılında Trepça madenlerinin yaklaşık 7.000 kişiyi istihdam ettiği, buna karşılık tüm şirketin 22.000'den fazla çalışanı olduğu bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle ülke nüfusunun yaklaşık %1'lik kısmı Trepça maden ocağında istihdam edilmektedir. Kosova Sırbistan'dan bağımsızlığını ilan etmeden önce Kosovalı Arnavutlar Trepça maden ocağı için "Trepça çalışır, Belgrad gelişir" sözcüğünü sıklıkla dile getirmekteydiler. Çünkü Sırbistan Trepça maden ocağını kendi bünyesindeymiş gibi kullanıyordu (Hoti, 2014: 9).

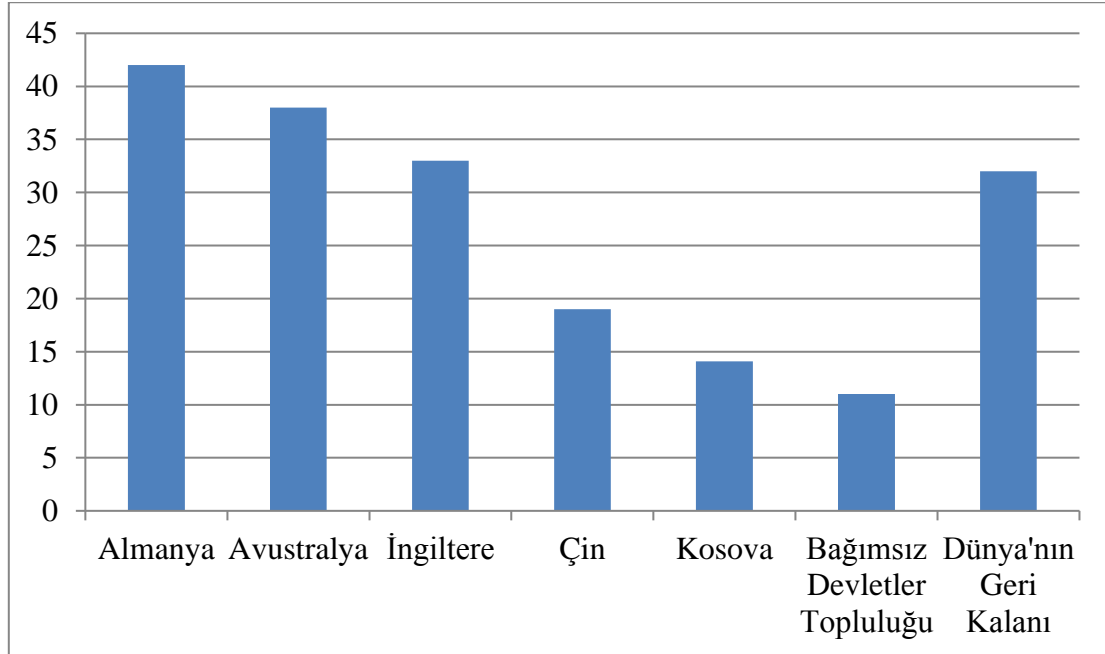
Şekil 2: Kosova'da 2008-2015 Döneminde Linyit Üretimi ve Tüketimi (Milyon Ton)

Kaynak: (Zyra e Rregulltorit Per Energji, 2015: 31)

Kosova'nın kanıtlanmış linyit kömürü, dünyadaki en büyük beşinci rezerv olan 14.7 milyon ton kadardır. Bu kömürlerin büyük bir kısmı Kosova'nın zemin yüzeyinin derinliklerinde bulunmaktadır. Yüksek orandaki bu linyit rezervi göz önüne alındığında, Kosova'daki elektrik enerjisinin neredeyse tamamının neden linyit kömürü ile sağlandığı daha iyi algılanabilir. Ancak, nem ve kül oranının yüksek olması linyit kullanımını sınırlandırmaktadır. Kosova şuanda yılda yaklaşık 5,8 milyon ton karbondioksit salmaktadır. Bu kirlilik, Kosova A ve Kosova B termik santrallerinden kaynaklanmaktadır. Kosova A termik santrali 1960'larda Sovyetler Birliği teknolojisi ile inşa edilmiştir. Kosova B termik santrali ise 1980'li yıllarda yapılmıştır. Kosova A, yıpranma nedeniyle ikisi kullanım dışı olmak üzere toplamda beş bloktan, Kosova B ise sadece iki bloktan oluşmaktadır. Kosova A, 800 MW elektrik üretebilme kapasitesine göre inşa edilmesine rağmen, bugün ancak 350 MW elektrik üretebilmektedir. Kosova B termik santrali ise 678 MW elektrik üretebilme kapasitesine sahip olup, günümüzde yaklaşık olarak 500 MW elektrik üretebilmektedir. Ayrıca 2017 yılı sonunda Kosova A termik santralinin faaliyetinin durdurulacağı belirtilmiştir. Bu çerçevede, "Kosova e Re" termik santralinin yapımına karar verilmiştir (Kosovo Civil Society Consortium for Sustainable Development, 2010: 9-10).

Şekil 3: Kosova ve Seçilmiş Ülke ve Bölgelerin Linyit Rezervleri (Milyon Ton)

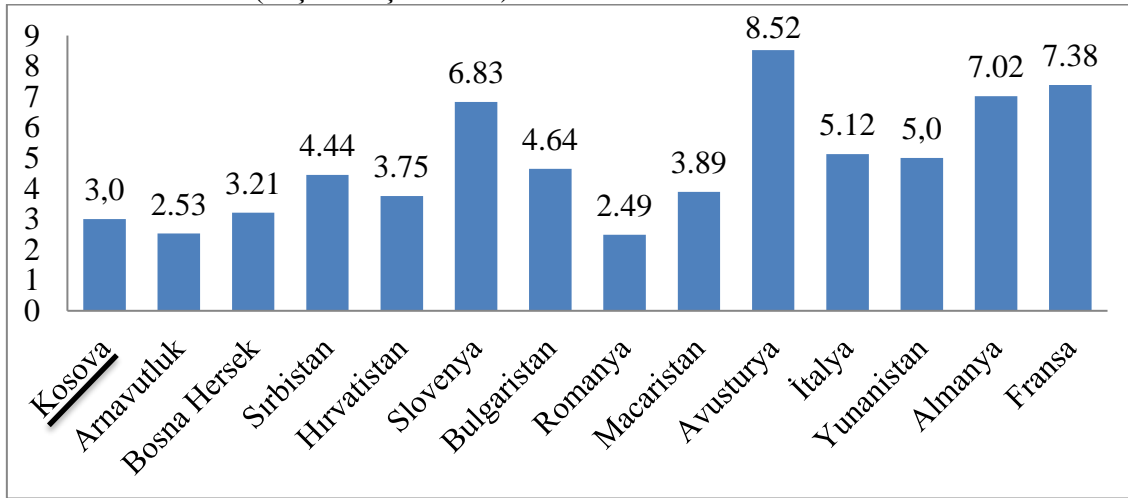

Kaynak: (Hoti, 2014: 12).

Yukarıda yer alan Şekil 3, Kosova ve linyit rezervi bakımından önemli olan bazı ülkelerin linyit rezervlerini yansıtmaktadır. Şekil 3’de görüldüğü gibi linyit, Kosova’nın üretebileceği ve ihraç edebileceği niceliksel olarak en önemli kaynağıdır. Kosova linyit rezervi bakımından Almanya ve İngiltere’nin ardından Avrupa’da üçüncü sırada yerini almaktadır.

Kömür önemli bir enerji minerali olduğu için Kosova, kömür kaynaklarının yarattığı elektrik enerjisinin önemli bir tedarikçisi haline gelebilir. Kosova Ekonomik Girişimi (Economic Initiative for Kosovo-ECIKS⁴)’ne göre, Kosova’nın oldukça erişilebilir olan linyit rezervlerinin en az 200 yıl daha elektrik üretmeye yetebileceğini tahmin etmektedir. İngiliz The Guardian gazetesi daha da ileri giderek şundaki kömür tüketimine göre, linyit rezervinin 1500 yıl daha devam edebileceğini iddia etmiştir. Ünlü Alman gazetesi Die Welt’de yer alan ekonomi yazarları, Kosova’nın çok fazla kömür rezervinin olduğunu ve bölgedeki ülkelerin tamamına enerji sağlayabilecek kapasiteye sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Oxford’lu James Pettifer ise Kosova’nın tüm Güney Doğu Avrupa (GDA) ülkelerine enerji tedariki sağlayabileceğini iddia etmiştir. Ancak, Kosova’nın kömür rezervlerinden istifade etmesinin zaman alacağını da sözlerine eklemiştir. Ayrıca, Kosova hükümetinin söz konusu sektöre dev yatırımlar yapması gerektiğinin de altını çizmiştir (Hoti, 2014: 12).

Şekil 4: Seçilmiş AB ve GDA Ülkelerinde Kişi Başına Düşen Elektrik Enerjisi Tüketimi (Kişi Başı/MWh⁵)

Kaynak: Ministry of Economic Development, “Energy Strategy of the Republic of Kosovo 2016-2025” Prishtina, 2016.

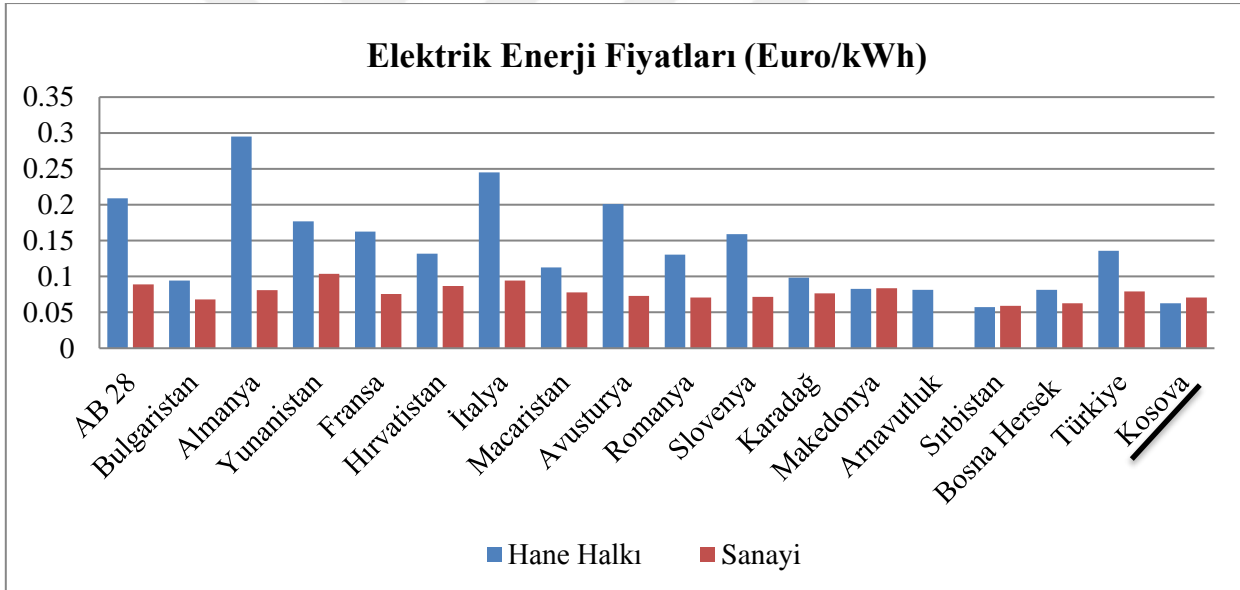
⁴ Nisan 2003’te Viyana’da kurulan kar amacı gütmeyen bir kuruluş olup, Kosova’nın sürdürülebilir uzun vadeli ekonomik kalkınmasını ve bölgesel ekonomik işbirliğini desteklemeyi amaçlamaktadır.

⁵ MegaWattsaat

Şekil 4, Kosova ve seçilmiş bazı AB ve GDA ülkelerinde kişi başına elektrik tüketimini yansıtmaktadır. Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere Kosova'da kişi başına elektrik tüketimi oldukça düşüktür. Kosova'da kişi başı elektrik tüketimi 3 MWh (MegaWattsaat) kadardır. En düşük kişi başı elektrik tüketiminde, seçilmiş ülkeler bazında ilk üç sırayı Romanya, Arnavutluk ve Kosova almaktadır. Şekildeki verilere göre, seçilmiş ülkelere göre kişi başı elektrik tüketimi en fazla olan ülkeler sırasıyla, Avusturya, Fransa ve Almanya gibi AB ülkeleridir.

Enerji sektöründe elektrik fiyatlarının yüksekliği, elektrik tüketiminin artmasına engel olabilmektedir. Aşağıdaki Şekil 5, seçilmiş bazı ülkelerde hane halkı ve sanayi sektöründeki elektrik fiyatlarını göstermektedir.

Şekil 5: Kosova, GDA ve Seçilmiş AB Ülkelerinde Elektrik Enerjisi Fiyatları (2015)

Kaynak: EUROSTAT⁶, Avrupa İstatistik Ofisi verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur.

Şekil 5'te yansıtıldığı üzere Kosova'da hane halkı ve sanayi sektöründe elektrik fiyatları düşük oranlarda seyretmektedir. Kosova'da 2015 yılında hane halkı enerji fiyatı 0,625 Avro iken, sanayi sektöründe 0,0705 Avro civarındadır. Hane halkında en yüksek elektrik fiyatları Almanya ve İtalya ülkelerinde gerçekleşmektedir. Sanayi sektöründe en yüksek

⁶ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (Erişim Tarihi: 25.01.2017)

elektrik fiyatları ise, Yunanistan ülkesindedir. Türkiye’de hane halkı elektrik fiyatı 2015 yılında 0,1360 Avro, sanayi sektöründe elektrik fiyatı ise 0,0790 Avro seviyesindedir.

Doğal kaynaklar söz konusu olduğunda, Kosova inkâr edilemeyecek kadar önemli bir ihracat potansiyeline sahiptir. Linyit, kurşun, çinko ve ferronikel, Kosova’nın yakın ve uzak gelecekteki gelişmesine neden olabilecek dört kaynaktır. Ancak, doğal kaynakların bolluğu ekonomik refahın yüksek olacağı anlamına gelmez.

1.1.3 İnşaat Sektörü

Kosova ekonomik yapısının genelini oluşturan bir diğer sektör de inşaat sektörüdür. Kosova’da inşaat sektöründeki gelişmeler 1999 savaşıdan sonra ivme kazanmıştır. Savaş esnasında hasar gören birçok ev, iş yeri ve karayolunun onarımı veya yeniden inşa edilmesine olan ihtiyaç artmıştır. Dolayısıyla inşaat sektörünün gelişimi savaş sonrası dönemden günümüze kadar hızlı bir gelişme göstermiştir. Ülke ekonomisinin toparlanmasıyla birlikte altyapı yatırımında artış yaşanmış ve bu da inşaat sektörünün canlılık kazanmasına neden olmuştur.

İnşaat sektörünün gelişmesine, karayolu altyapısı inşasına olan talep neden olmuştur. Kosova hükümeti, ülkeyi üç ana yönde (Makedonya, Arnavutluk ve Sırbistan) en önemli uluslararası karayolu koridorlarına bağlamayı hedeflemiştir. Bunun sonucunda Arnavutluk sınırından Kosova’nın başkenti Priştine’ye kadar uzanan Morina-Merdare otoyolu inşaatı gerçekleştirilmiştir (Republic of Kosovo Ministry Trade and Industry-KIESA, 2016:12).

Geçtiğimiz yıllarda inşaat sektörü, Kosova’nın ekonomik büyümesine katkıda bulunan en önemli sektörlerden biri olmuştur. Özellikle dış yardımlar ile finanse edilen inşaat sektöründe, bugüne kadar özellikle yeni evlerin inşa edilmesinde ve yol altyapısının iyileştirilmesinde devasa projelere imza atılmıştır.

Kosova’da altyapı ve üstyapı yatırımlarının yanı sıra, yüksek seviyede konut açığı nedeniyle, inşaat sektörü ülkenin birincil sektörleri arasında yerini almaktadır. Kosova’da önümüzdeki birkaç yıl içerisinde 60.000 yeni konutun inşası ve söz konusu konutlar ile bağlantılı olarak inşa edilmesi gereken kentsel altyapılar (yollar, telekomünikasyon, içme suyu, kanalizasyon vb.) okullar, lokantalar ve alışveriş merkezlerinin bu sektöre önemli bir canlılık kazandırması beklenmektedir.

İnşaat sektörünün gelişimini hızlandırmaya yardımcı olacak diğer bir faktör de karayolu ve otoyol inşası talebidir (Republic of Kosovo Ministry Trade and Industry-KIESA, 2008: 15).

Kosova’da inşaat sektörü en canlı ve en çok büyüme kat eden sektörler arasında yerini almaya devam etmektedir. Eski Yugoslavya topraklarında 1980’li yıllarda yaşanan savaşların yanı sıra, 1999 yılındaki çatışmalardan dolayı birçok ev, işyeri ve altyapılar hasar görmüş ve savaş döneminde sektöre olan yatırımlar önemli ölçüde azalmıştır. Ancak çatışmaların sona ermesinden sonra Kosova ekonomisi toparlanma sürecine girmiş, dolayısıyla vatandaşlardan gelen talep ve dış yardımların destekleri ile inşaat sektöründe olumlu yönde gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. İlerleyen yıllarda konut sektöründe kısmen bir durgunluk yaşanacağı beklense de, otoyol, yeni termik santral ve diğer alanlardaki büyük projeler sektörün yavaşlamasına engel olabilir (Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2014: 13).

Kosova, birçok sektörde olduğu gibi inşaat sektöründe de dışa bağımlı olmaya devam etmektedir. Aşağıdaki Tablo 4, Kosova’da inşaat malzemelerinin yıllık ithalat ve ihracat verilerini yansıtmaktadır.

Tablo 4: İnşaat Malzemelerinin Yıllık İthalat ve İhracatı

	Yıllık İthalat		Yıllık İhracat	
	Bin Avro	%	Bin Avro	%
Taş, çimento, alçı türevleri ve benzerleri	10,500	0.7	834	0.9
Seramik Ürünler	41,976	2.8	343	0.4
Cam ve Cam Ürünleri	10,543	0.7	19	0
Çelik-Demir	67,502	4.5	16,727	17
Alüminyum	13,290	0.9	6,556	6.8

Kaynak: (Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2014: 16).

Tablo 4’de görüldüğü gibi Kosova birçok inşaat malzemesini yurtdışından temin etmektedir. Tablo 4’deki verilerden yola çıkarak Kosova’nın en çok çelik-demir inşaat malzemesi ithal ettiğini söyleyebiliriz. İnşaat malzemelerinden en çok ithal edilen bir diğer malzeme seramik ürünleridir. Bunların dışında Kosova taş, çimento, alçı türevleri, cam ve cam ürünleri gibi inşaat malzemelerinin büyük bir kısmını ithal etmektedir. İhraç edilen inşaat

malzemelerine baktığımızda ise, ithalatta olduğu gibi Kosova en çok çelik-demir inşaat malzemelerini ihraç etmektedir. Kosova, ithal edilen çelik-demir tutarının yaklaşık %25'ine denk gelen 16,727 Avro tutarı kadarını ihraç etmektedir. En çok ihraç edilen inşaat malzemeleri arasında alüminyum da bulunmaktadır. İhracata konu olan diğer inşaat malzemeleri ise taş, çimento, cam, cam ürünleri ve seramik ürünleridir. Sözü geçen inşaat malzemeleri çok düşük tutarda ihraç edilmektedirler.

İnşaat sektörü Kosova'daki sektörler arasında özellikle kırsal bölgelerde yaşayan ve toplum nüfusunun büyük bir oranı için iş gücü kaynağı sağlayan en önemli sektörlerden birisidir (Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2014: 16).

Kosova'da bulunan firmalar genelde büyük projeleri gerçekleştirme imkânına sahip değildirler. Yerli firmalar ancak 6–10 milyon Avro' luk projelerin altından kalkabilecek kapasitededirler. Kosova'daki diğer daha büyük ve kapsamlı projeler Kosova'yı yabancı yatırımlar için elverişli kılmaktadır. Bu projeler otoyol, termik ve hidrosantral onarımı, büyük otopark inşaatları gibi projelerdir. Sektör bir yandan birçok bireye istihdam sağlarken diğer yandan çok önemli (bazı durumlarda) eksiklikler ve hukuki olarak problemler yaşamaktadır. Öncelikle sistemden kaynaklanan kayıt dışı ve denetimsiz faaliyetlerin yaygın olması, sorunların başında yer almaktadır.

Kosova yıllık bütçesinin %10 kadarlık bir bölümünü devamlı olarak yeni yol yapımı, onarımı veya çeşitli altyapı inşaatlarına ayırmaktadır. Priştine Uluslararası Havaalanı projesi tamamlanmış ve yeni yatırımlar için özel sektöre devredilmiştir. Keza otoyol projesi hayata geçirilmiştir. Önümüzdeki dönemde inşaat sektörünü ilgilendiren büyük projeler arasında “Kosova C” termik santrali inşaatı, Zhur Hidroelektrik santral inşaatı, 16 adet mini hidroelektrik santral inşaatı yer almaktadır (Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2012: 4-6)

Kosova hükümetinin yapacağı devasa projeler hem ekonomik büyümeye katkıda bulunacak hem de inşaat sektörünün gelişmesine neden olacaktır. Önümüzdeki yıllarda hem alt yapı projeleri hem de toplu konut ve diğer üst yapı inşaatlarına olan talep sektörün genişlemesine neden olacaktır. Ancak inşaatın yanında diğer sektörlerin de paralellik arz etmesi, ekonominin sağlıklı gelişmesi için büyük önem arz etmektedir.

1.2 Dış Ticaretin Serbestleşme Süreci ve Ticaret Rejimi

Ticaretin serbestleştirilmesi, açık ekonomiyi inşa etmenin, ithalata karşı ekonominin rekabet edebilirliği ve ihracat performansının iyileştirilmesi açısından oldukça önemlidir. Diğer geçiş ülkelerindeki ticaret serbestleşmesinin aksine, Kosova’da ticaretin serbestleşme süreci ağır şartlar altında gerçekleşmiştir. Diğer geçiş ülkeleri, genel ekonomik reformların bir parçası olarak ticaret serbestleşmesini gerçekleştirirken, Kosova’da bu herhangi bir ekonomik kurtarma stratejisi olmaksızın, ekonominin yeniden yapılanma sürecinde ve savaş sırasında uğradıkları hasardan dolayı üretim sektörlerinin çöküşü altında gerçekleşmiştir (Sadiku, 2003:1).

Kosova, bölgesel ticaret liberalizasyon süreçlerinin bir parçası olarak, Güneydoğu Avrupa İstikrar Paketi tarafından başlatılan liberal bir ticaret rejimini uygulamaya koydu. İstikrar Paketi’nin resmi bir üyesi olmasa da Kosova, GDA’da ticaret ve malların dolaşımını kolaylaştırma konusunda Mutabakat Zaptında 2001 yılında GDA ülkeleri tarafından imzalanan yükümlülükleri yerine getirme taahhüdünde bulundu. Mutabakat Zaptında, ülkeler arasındaki ticaretin kolaylaştırılması adına, anlaşmaya konu olan ülkeler arasında gümrük tarifelerin ve tarife dışı engellerin ortadan kaldırılmasıyla ülkeler arasında ticaretin güçlenmesi amaçlanmıştır. Mutabakat Zaptının genel amacı, bölge ülkeleri arasında ikili Serbest Ticaret Anlaşmalarının (STA) uygulanmasıydı. Kosova, ilk olarak Arnavutluk ardından Makedonya ile daha sonra da Bosna Hersek ve Hırvatistan ile STA’sını imzalamıştır. Kosova o dönemlerde UNMIK yönetimi altından olduğundan bu sözleşmeyi Kosova adına UNMIK imzalamıştır. Bütün müzakere süreci, Batı Balkan ülkelerinin ikili anlaşmalar doğrultusunda 2006 yılında Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (Central European Free Trade Agreement-CEFTA)’nı imzalamasıyla sona ermiştir. CEFTA anlaşmasının ilk adımı STA ile gerçekleşmiştir (Holzner ve Peci, 2012: 1).

CEFTA; Kosova, Arnavutluk, Makedonya, Karadağ, Sırbistan, Bosna Hersek, Hırvatistan ve Moldova olmak üzere sekiz ülkeden oluşan ticaretin serbest dolaşımı konusunda yapılan bir anlaşmadır. Ancak Hırvatistan, Temmuz 2013’te AB üyesi olduğunda CEFTA’dan çekileceğini belirtmiş ve günümüzde AB üyesi olduğundan CEFTA kapsamında yer almamaktadır. CEFTA’nın başlıca hedefleri şunlardır: mal ve hizmet ticaretini genişletmek ve adil, istikrarlı ve öngörülebilir kurallar vasıtasıyla yatırım yapmak; taraflar arasındaki

ticaret engellerini ortadan kaldırmak; fikri mülkiyet haklarının uluslararası standartlara uygunluğunu sağlamak ve rekabet kuralları ve devlet yardımı gibi modern ticaret politikası konularındaki hükümleri uyumlaştırmaktır (Udhezues i Tregrise Nderkombetare ne Kosoves, (t.y): (s.y)).

CEFTA, AB ve Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization-WTO) ilkelerine dayanan ticaret kurallarının oluşturulmasını amaçlamaktadır. Buna göre, Kosova bölgedeki ülkeler ile ticari ilişkilerde edindiği tecrübeler ışığında, ülkede bulunan işletmelerin AB ve dünya pazarlarında rekabet edebilme gücünün artmasına neden olacaktır. CEFTA'nın amaçlarından biri, AB ve WTO ilkelerine dayanan ticaret kurallarının oluşturulması olduğundan, bölgedeki ülkeler ile ticarete edinilen tecrübenin Kosova işletmelerinin rekabet edebilme gücünü artıracığı düşünülmektedir. Buna ek olarak, CEFTA yönetmeliği WTO ilkelerine göre düzenlendiğinden, Kosova CEFTA yönetmelikte yer alan kuralları yerine getirdiğinde, aynı zamanda WTO ilkelerinde uyumuş olacaktır (Holzner ve Peci, 2012: 1).

Balkan ülkeleri, dostluk ilişkilerini geliştirmek ve güçlendirmek için ekonomik işbirliğini ve karşılıklı ticaret alışverişini artırmaya ihtiyaç duymaktadırlar. Bu, ekonomik kalkınma ve Avrupa ekonomik entegrasyonuna ve batı balkan ülkeleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunacaktır. CEFTA AB'ye bir ön erişim aracı olarak görülmektedir. Bu nedenle, Kosova'nın AB'ye üye olması, AB ülkeleri ile ticaretin serbestleştirilmesi ve yoğunlaştırılması anlamına gelmektedir. Bu açıdan CEFTA, AB entegrasyon sürecini başarıyla karşılamak ve bölgedeki pazarda kuralları uygulamak ve öğrenmek adına önemli bir fırsat olarak görülmektedir (Badivuku-Pantina ve Gjonbalaj, 2010: 225-226).

CEFTA üyeliği, olumlu gelişmelerin yanında olumsuz gelişmelere de neden olmuştur. Kosova ekonomisi CEFTA'nın bir parçası olmasına rağmen, anlaşmanın Sırbistan, Bosna Hersek ve Karadağ ülkeleri tarafından dikkate alınmaması nedeniyle bir takım olumsuz durumlar ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu ülkeler Kosova menşeli mal ve hizmetlerin serbest dolaşım ile gümrük vergisi imtiyazlarına sahip olmasına yönelik gerekli yasal uygulamaları yerine getirmemiş ve Kosova ürünlerinin ülke pazarlarına girmesini yasaklamışlardır. Ancak Kosova bu engellemelere rağmen, bu ülkelerin ürünlerine herhangi bir yaptırım uygulamamıştır. Ancak daha sonra bu ülkeler ile olan ticari ilişkiler tekrar başlamış (2011 yılı gibi) ve hız kazanmıştır. Kosovalı birçok ekonomistin görüşüne göre Kosova, sermayenin ve

malların serbest ve engellenmemiş hareketiyle ilgili olarak Avrupa'nın en liberal ekonomilerinden biridir (Badivuku-Pantina ve Gjonbalaj, 2010: 225-226).

Kosova'nın mevcut ticaret rejimi, 1999 yılındaki ticaret rejimine göre önemli ölçüde değişiklik göstermiştir. Kosova, Sırbistan'ın egemenliği altındayken, 1999 yılının ortalarına kadar Sırbistan ticaret rejimine ve gümrük idaresine tabiydi. Gümrük idaresi, Sırbistan'ın askeri ve sivil güçlerinin geri çekilmesiyle sona ermiştir. 10 Haziran 1999'da BM Güvenlik Konseyi 1244 sayılı karar ile UNMIK'i kurmuş ve 3 Eylül 1999'a kadar Kosova'da gümrük noktaları mevcut değildi. Bu süre içerisinde KFOR⁷ (Kosovo Forces), silah ve tehlikeli madde taşıyan kamyonlar üzerinde rastgele kontroller gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Kosova'ya gelen mallar tarife ya da tarife dışı engele tabi değildi. UNMIK, 3 Eylül 1999'da Kosova'da gümrük noktalarını belirleyerek dış ticaret rejimi ve gümrük idaresi ile ilgili değişiklikler önermiştir (World Bank, 2001: 58).

Kosova'nın mevcut ticaret rejiminin temelleri 1999 yılından sonra UNMIK tarafından atılmıştır. 2002 yılından bu yana Geçici Özyönetim Enstitüleri (Provisional Institutions of Self-Government-PISG) giderek politikanın oluşturulmasında ve desteklenmesinde rol oynamaktadır. Ticaret açığı göz önüne alındığında, iş dünyası ve politika yapıcılar, iç piyasada ihracatı ve rekabetçi üretimi teşvik etmek amacıyla rejimi iyileştirmek için daha fazla öneri getirmiştir.

Kosova, bölgede ihracata yönelik en liberal bir ticaret rejimine sahip olmakta ve bu durumun, ekonominin rekabet gücünü olumlu yönde etkileyeceği ileri sürülmektedir (Joint Paper by Ministry of Trade and Industry and UNMIK European Union Pillar, 2004: 3).

1.3 Kosova Dış Ticareti

Kosova ekonomisi, geçiş sürecindeki küçük bir ekonominin tüm özelliklerine sahiptir. Bu ülkelerde olduğu gibi Kosova da dış ticarete aşırı bağımlılık göstermektedir. Kosova ekonomisi ithalat üzerine kurulu olup, 1999 savaşıdan sonra ülkede ithal malların oranı artmış, ihracat ise savaşın olumsuz etkilerinden dolayı geri planda kalmıştır. Bu durum ithalat ve ihracat arasındaki makasın daha da açılmasına neden olmuştur.

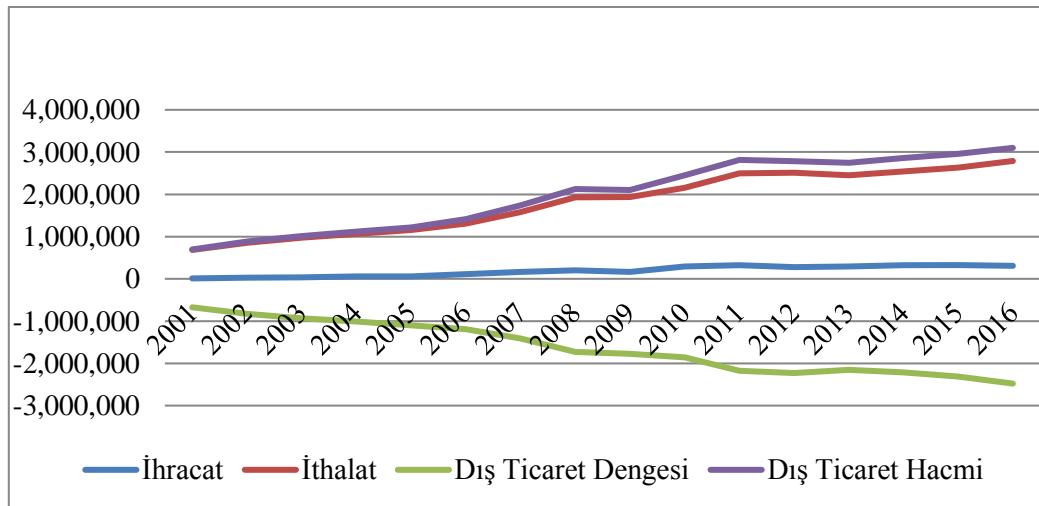
⁷ KFOR, Kosova'da güvenliği sağlamakla görevli NATO önderliğinde çok uluslu bir barış gücüdür. KFOR Harekâtı adıyla devam eden barışı destekleme harekâtında; 23 NATO üyesi ve 8 NATO üyesi olmayan ülke olmak üzere toplam 31 ülke görev yapmaktadır.

Kosova gibi küçük ekonomilere sahip ülkelerin özelliklerine bakıldığında, malların ithalat ve ihracatı ekonominin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ekonominin büyük bir kısmı, nispeten düşük ihracat değerlerine kıyasla, yüksek değerlere sahip olan ithalattan oluşmaktadır. Bu durum dış ticaret açığının yüksek seviyelerde seyretmesine neden olmaktadır. Savaş sonrası dönemden günümüze kadar Kosova ekonomisi sürekli büyüyen dış ticaret açığı ile karşı karşıya kalmaktadır. ASK raporlarında yer alan verilere göre, Kosova ekonomisi 2008-2016 yılları arası ortalama olarak ithalatın GSYH'ye oranının %48 olduğu görülmektedir. Bu oran ekonominin ciddi bir şekilde ithalata bağımlı olduğunu göstermektedir. Raporda ayrıca, 2001 yılından 2016 yılına kadar dış ticaret açığının yıllık ortalama %9,3 (2001-2016 dönemi ortalaması) ile sürekli artış gösterdiği vurgulanmıştır (Merovci ve Sekiraça, 2014: 95-96).

Kosova, ticaretin serbestleşmesiyle birlikte açık ekonomi haline gelmiştir. Kosova ekonomisi, uluslararası ticaret bağlantısı da dahil olmak üzere tüm ekonomik faaliyetlerin durdurulduğu 1999 savaşında ciddi hasara uğramıştır. Bu gibi sorunlar yaşansa da Kosova ekonomisi sıkı önlemler almaya ve serbest ticaret piyasasına yönelmeye devam etmiştir (Jusufo ve Mahmutaj, 2015: 58).

Şekil 6'de, 2001-2016 yılları arası, dış ticaretin önemli bileşenleri olan ithalat, ihracat, dış ticaret dengesi ve dış ticaret hacmi yer almaktadır.

Şekil 6: 2001-2016 Döneminde İhracat, İthalat, Dış Ticaret Dengesi ve Dış Ticaret Hacmi

Kaynak: ASK verilerinden yararlanılmıştır.

Şekil 6’da görüldüğü üzere 2001 yılından 2016 yılına gelindiğinde dış ticaret dengesinde negatif yönde artış yaşanmıştır. Bu artışın ithalattan kaynaklandığı yukarıdaki şekilden de açıkça görülebilir. Dış ticaret dengesi ile ithalattın zıt yönde birbirinin simetrisi gibi bir yol izlediği görülebilir. Az da olsa ihracat, dış ticaret dengesinin negatif yönde artış göstermesini engellemiştir.

Kosova, mal ihracatının aksine ithalatın ağırlıklı olması negatif ticaret dengesine neden olmakta, bu da ülkenin en önemli sorunları haline gelmektedir. Genel olarak dış ticaret dengesi, bir ülkenin en önemli makroekonomik göstergelerinden biridir. Kosova’nın uluslararası ticaret liberalizasyonu, ihracat ve ithalatın orantısızlığı ile karakterize edilmiştir. Kosova’da dış ticaret açığı, ekonomi politikalarının yetersiz olması, düşük altyapı yatırımları, ihracat fiyatlarının düşüklüğü ve yabancı yatırımların yetersiz olması ile ilişkilidir. Bunların dışında, ticaret ortakları tarafından uygulanan tarifelerin yüksek olması ile de bağlantılıdır (Jusufo ve Mahmutaj, 2015: 59).

Tablo 5: 2001-2016 Yılları Arası İhracat, İthalat, Dış Ticaret Dengesi, Dış Ticaret Hacmi ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (000 Avro)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2001	10.559	684.500	-673.941	695.059	1,5
2002	27.599	854.758	-827.159	882.357	3,2
2003	35.621	973.265	-937.644	1.008.886	3,7
2004	56.567	1.063.347	-1.006.780	1.119.914	5,30
2005	56.283	1.157.492	-1.101.209	1.213.775	4,9
2006	110.774	1.305.879	-1.195.105	1.416.653	8,5
2007	165.112	1.576.186	-1.411.074	1.741.298	10,5
2008	198.463	1.928.236	-1.729.773	2.126.699	10,3
2009	165.328	1.937.539	-1.772.211	2.102.867	8,5
2010	295.957	2.157.725	-1.861.769	2.453.682	13,7
2011	313.106	2.492.348	-2.173.184	2.811.513	12,8
2012	276.100	2.507.609	-2.231.509	2.783.709	11
2013	293.842	2.449.064	-2.155.221	2.742.906	12
2014	324.544	2.538.337	-2.213.794	2.862.880	12,8
2015	325.294	2.634.693	-2.309.399	2.959.987	12,3
2016	309.687	2.789.708	-2.480.020	3.099.396	11,1

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Tablo 5'te Kosova'nın 2001-2016 yılları arasında gerçekleşen dış ticaret değerleri ve bunlara ilişkin bazı ekonomik göstergeler yer almaktadır. Kosova'nın ihracat değerleri incelendiğinde 2001 yılında 10 milyon Avro tutarında olan ihracat değeri sürekli artarak 2008 yılında 198 milyon Avro tutarında gerçekleşmiştir. 2009 yılında ise küresel finansal krizin etkileri ile 33 milyon Avro azalarak 165 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir. Daha sonra krizin etkilerinin azalmasıyla birlikte tekrar artış eğilimine girmiş ve 2010 yılında 295 milyon Avro'ya yükselmiştir. İhracat tutarı 2010 yılından sonra 2015 yılına kadar sürekli artış göstermiştir. Ancak 2016 yılında 15 milyon Avro tutarında azalış yaşanmıştır. 2001-2016 yılları itibari ile Kosova ihracatının bir önceki yıla göre değişim değerlerine bakıldığında en yüksek artış 2001 yılında 10.559 milyon Avro tutarından 2002 yılında 27.599 milyon Avro tutarına %161 oranında artarak gerçekleşmiştir. Bunun dışında ihracat tutarında en yüksek diğer bir artış 2010 yılında bir önceki yıla göre %78 oranında artış göstererek yaşanmıştır. Bununla birlikte 2001-2016 döneminde Kosova ihracatının azaldığı yıllara bakacak olursak en yüksek azalış, küresel finansal krizin etkilerinden dolayı dünya genelinde yaşanan daralmayla birlikte 2009 yılında yaşanmıştır. 2009 yılında ihracatta bir önceki yıla göre %16 oranında azalış gerçekleşmiştir.

Kosova'nın ithalat değerleri incelendiğinde ise 2001 yılında 684 milyon Avro tutarında olan ithalat 2013 yılı dışında sürekli artış göstermiştir. Bağımsızlığın ilan edildiği 2008 yılında ithalat 1.928 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir. 2001 yılından itibaren sürekli artış gösteren ithalat tutarı 2016 yılında 2.789 milyon Avro tutarına kadar yükselmiştir. 2001-2016 döneminde Kosova ithalatının bir önceki yıla göre değişim oranına baktığımızda en yüksek artış, ihracatta olduğu gibi ithalatta da yine 2001 yılından 2002 yılına gelindiğinde gerçekleşmiştir. 2001 yılında 684.500 milyon Avro olan ithalat 2002 yılında %25 oranında artış göstererek 854.758 milyon Avro tutarına yükselmiştir. Küresel finansal krizin etkileri ihracatta olduğu gibi ithalatın azalmasına değil, ancak ithalatın daha yüksek oranlarda artmasına engel olmuştur. 2008 yılında 1.928.236 bin Avro olan ithalat 2009 yılında sadece %0.4 oranında artış göstermiştir. İlgili dönemde (2001-2016) Kosova ithalatında en yüksek azalış sadece 2012 yılından 2013 yılına gelindiğinde yaşanmıştır. 2012 yılında 2.507.609 bin Avro olan ithalat 2013 yılından %2 oranında azalarak 2.449.064 bin Avro seviyesine gerilemiştir.

Tablo 5'te Kosova'nın dış ticaret dengesi incelendiğinde 2001-2016 dönemi boyunca ithalat ihracattan hep fazla olmuş, bu da dış ticaret dengesinin hep negatif değerde gerçekleşmesine neden olmuştur. 2001 yılında 673.941 milyon Avro olan dış ticaret açığı, 2016 yılında dönem itibari ile en yüksek değere ulaşarak 2.480.020 bin Avro tutarında gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığında sadece 2013 yılında bir azalış yaşanmış, onu haricinde hep artış gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığı, Kosova ekonomisi için en önemli sorunlar arasında görülmekle birlikte, genellikle işçi dövizleri ve dış borç ile finanse edilmektedir.

Kosova'nın 2001-2016 yılları arası dış ticaret hacmine baktığımızda sürekli artış gösterdiğini Tablo 5'de açıkça görebiliriz. Dış ticaret hacminde en büyük artış ihracat ve ithalatta olduğu gibi 2002 yılında gerçekleşmiş ve bir önceki yıla kıyasla %27 artış göstermiştir. Ticaret hacminin artmasıyla dış ticaret açığının da artacağı tahmini, ekonominin küçük boyutlarını ve ithal malların kullanımının gerekliliğini göstermektedir. 2015 yılı sonunda ticaret hacminin GSYH'ye oranı %51 olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret hacminin %89'unu ithalat, %11'ni de ihracat oluşturmaktadır. Bu oran Kosova ekonomisinin ithalata dayalı olduğunu ve dış ticaret açığının ithalattan kaynaklandığını göstermektedir.

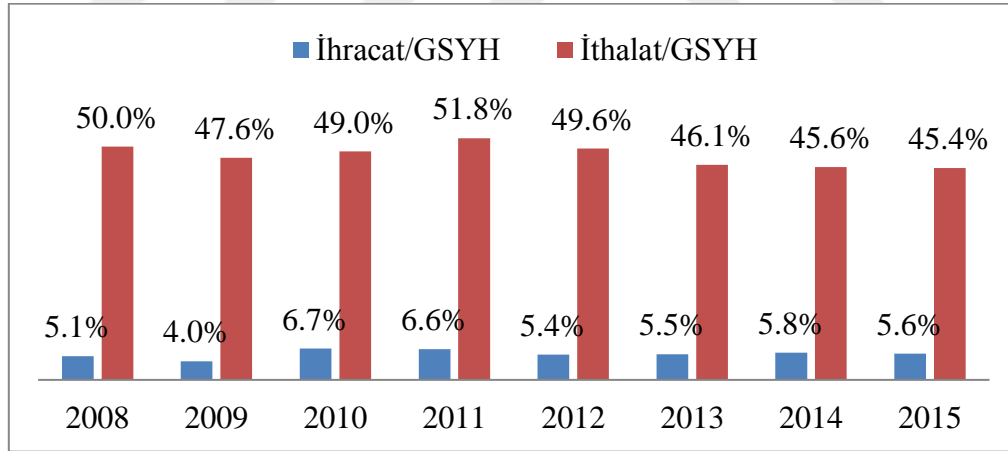
İhracatın ithalatı karşılama oranı günümüzde de düşük seviyelerde olmasına rağmen, on yıl öncesine oranla 10 kat daha fazladır. 1999 savaşıdan sonra, ihracatın ithalatı karşılama oranı %2-3 seviyelerinde seyrederken son yıllarda %10-12 oranında görülmektedir (Merovci ve Şekiraca, 2014: 97). İhracatın ithalatı karşılama oranı halen düşük olsa da, 2001 yılından bu yana istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmiştir. 2007,2008, 2010 ve 2016 yıllarında sırasıyla %10.5, %10.2, %13.7, ve %11.1 olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, ihracatın ithalatı karşılama oranı 2011 yılının Haziran ayında %15.4'e kadar yükselirken, bir önceki yılın aynı döneminde %15.1 oranında gerçekleşmiştir. 2010 yılında dış ticaret açığı 2009 yılına göre 1,861,768 milyon Avro artarak 2,157,725 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığının GSYH'ye oranına baktığımızda, 2010 yılının Aralık ayında bir önceki yılın aynı döneminde hafif bir gerileme kaydetmiştir. Bu oran 2010 yılının Aralık ayında %45.0 iken, 2009 yılının Aralık ayında ise % 45.8 seviyesinde gerçekleşmiştir.

1999 savaşında üretim faaliyetlerinin hasara uğraması nedeniyle yerli üretim yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı Kosova, birçok mal ve hizmeti ithal etmek zorunda kalmıştır. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi savaş sonrası ilk yıllarda ihracat düşük seviyelerde

gerçekleşmiştir. Ancak daha sonra ülke ekonomisinin olumlu gelişme göstermesiyle birlikte, 2001 yılında 10 milyon Avro olan ihracat 2008 yılına gelindiğinde 198.463 milyon Avro'ya yükselmiştir. Ardından, küresel finansal krizin etkisiyle 2009 yılında ihracatta bir önceki yıla kıyasla %20 oranında düşüş yaşanmıştır. Küresel krizin etkilerinin azalmasıyla birlikte tekrar artışa geçmiştir. İthalatta ise sürekli bir artış yaşanmıştır. İthalatta göze çarpan en küçük artış ise yine küresel krizin yaşandığı yıllarda gerçekleşmiştir. Ancak 2013 yılında, 2012 yılına göre %2 gibi düşük oranda bir azalış yaşanmıştır. 2013 yılı dışında ithalat oranlarında günümüze kadar hep artış yaşanmıştır.

Dış ticaret açığının yüksek oranlarda seyretmesi cari dengeyi olumsuz etkilemekte ve cari açığın artmasına neden olmaktadır. 2011 yılının Haziran ayında cari işlemler açığı 287.1 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir (Topxhiu ve Krasniqi, 2011: 100). İhracatın sürdürülebilirliğini gösteren ihracatın GSYH'ye oranı, Kosova ekonomisinin düşük bir eğilime sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 7: İhracat ve İthalatın GSYH'ye Oranı (%)

Kaynak: ASK ve Banka Qendrore e Republikës së Kosovës verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Şekil 7, ihracat ve ithalatın GSYH'ye oranını yansıtmaktadır. İhracatın GSYH'ye oranına baktığımızda, inişli çıkışlı bir grafik sergilemektedir. 2008 yılında bu oran %5.1 seviyesindeyken küresel finansal krizin etkisi nedeniyle 2009 yılında %1.1 oranında azalmıştır. Daha sonra 2010 yılında artış göstermiş ve %6.7 ile 2008-2016 döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2011 yılında %6.6 olan ihracat/GSYH oranı 2012 yılında, incelenen dönem itibari ile en yüksek azalış göstererek %5.4 seviyesine gerilemiştir. İhracatın

GSYH'ye oranı 2008-2015 döneminde yıllık ortalama %5.6 oranında gerçekleşmiştir. 2015 yılında ihracat/GSYH oranı 2008 yılına göre %0.5 oranında artış göstererek %5.6 olarak gerçekleşmiştir.

Kosova'da ithalatın ihracata kıyasla daha yüksek tutarda olması, ithalatın GSYH'ye oranının da, ihracat/GSYH oranından daha yüksek olmasına neden olmaktadır. Ancak ihracat/GSYH oranında artış yaşanmış, ithalat/GSYH oranında ise azalış gerçekleşmiştir. 2008 yılında ithalat/GSYH oranı %50 oranındayken, 2009 yılında azalış göstererek %47.6 oranına gerilemiştir. 2011 yılında 2001-2016 döneminde en yüksek seviyeye ulaşarak %51.8 olarak gerçekleşmiştir. Daha sonra azalma eğilimine girmiş ve 2015 yılında %45.4 oranında gerçekleşmiştir. 2015 yılında ithalatın GSYH'ye oranı 2008 yılına göre %4.6 oranında azalış göstermiştir.

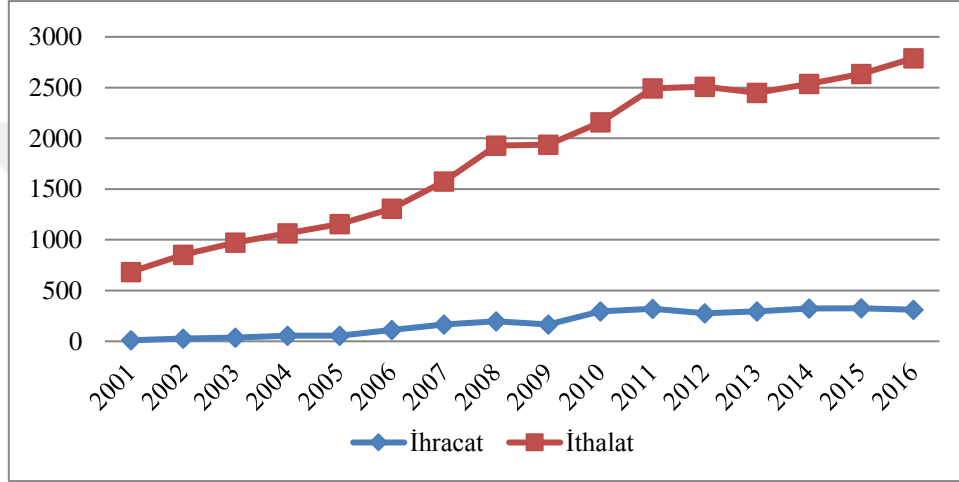
Yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi ihracat oranında artış yaşanmıştır. Her ne kadar ihracat hacminde artış yaşansa da, ithalatın artması dış ticaret açığının derinleşmesine neden olmuştur. İthalattaki artış oranları ile ihracattaki artış oranları karşılaştırıldığında, ihracat oranlarındaki artışın daha yüksek ve istikrarlı olduğu görülmektedir. İthalatta %10.11 oranında artış yaşanırken, ihracatta yıllık %32.25 oranında artış yaşanmaktadır (2001-2016 ortalaması).

Kosova yeni bir ülke olmasından dolayı, genç ve dinamik bir ekonomiye sahiptir. 1999 öncesinde Kosova ekonomisi, ekonomik faaliyetlerin yetkili makamlar ya da hükümet tarafından yapıldığı, piyasada vatandaşların menfaatleri üzerinde çalışmaya niyetli olmadığı varsayılarak ekonomik sistem üzerine yoğunlaşmıştır. Bu nedenle, ulusal ekonomik hedefler için alınan kararlar alıcılar ve tüccarlar arasındaki etkileşim yerine doğrudan devlet tarafından belirlendi. 1999 savaşıdan sonra Kosova ekonomisi, merkezi ekonomilerin ve serbest ticaret piyasa ekonomilerinin çeşitlerini içeren modern bir ekonomiye dönüşmüştür. Daha sonra hükümetin ekonomik faaliyetlerin bazı yönlerini denetleme ve izleme gibi yeni düzenlemeler getirilmiştir.

Kosova ekonomisi 1999 yılında yaşanan savaşta büyük hasara uğramıştır: uluslararası ticari ilişkiler olmak üzere tüm ekonomik faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Kosova ekonomisi sağlam ve açık bir ekonomi olarak görülmekte ve yeniden yapılanma süreci bir çok uluslararası yardım kuruluşları tarafından desteklenmektedir. Uluslararası ticaret, ticaret dengesi içerisinde büyük paya sahip olan ithalatın hâkimiyeti altındadır. Dolayısıyla, dış

ticaret açığı Kosova ekonomisi için en önemli konulardan biridir. Yaşanan küresel finansal krize rağmen ekonomi ılımlı bir büyüme göstermiş, dış ticaret dengesi ise negatif kalmıştır. Uluslararası ticaretle ilgili olarak, 2002 yılında Avro'nun para birimi olarak kabul edilmesi dış ticaret sürecini kolaylaştırmıştır: 2015 yılında dış ticaret hacminin GSYH'ye oranı %51'tir (Jusufi ve Mahmutaj, 2015: 60).

Şekil 8: Kosova'da İhracat ve İthalatın Görünümü (2001-2016) (000 Avro)

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Yukarıdaki şekilde 2001-2016 yılları arası ihracat ve ithalat gösterilmiştir. Şekilde görüldüğü gibi 2001 yılından sonra ihracatta artış yaşanmıştır. On Altı yıllık süre içerisinde ihracatta yıllık ortalama %34,47'lik artış gerçekleşmiştir. 2008 yılında yaşanan küresel finansal krizin etkisiyle uluslararası piyasada fiyatlar azalmış, bu da ülke ihracatının 2009 yılında %16,7 azalmasına neden olmuştur. Her ne kadar ihracatta ortalama daha fazla artış yaşansa da, bu artış ithalatın dış ticaret açığı üzerindeki etkisini azaltmamıştır. İthalatın yüksek oranda olması dış ticaret açığının başlıca nedenleri arasındadır. Yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi ihracat ve ithalat arasındaki makas 2001 yılından sonra daha da açılmıştır. Aradaki bu farkın yüksek olması Kosova ekonomisinin en önemli ve başlıca sorunları arasında yer almaktadır.

1.3.1 İhracat Yapısı ve Gelişimi

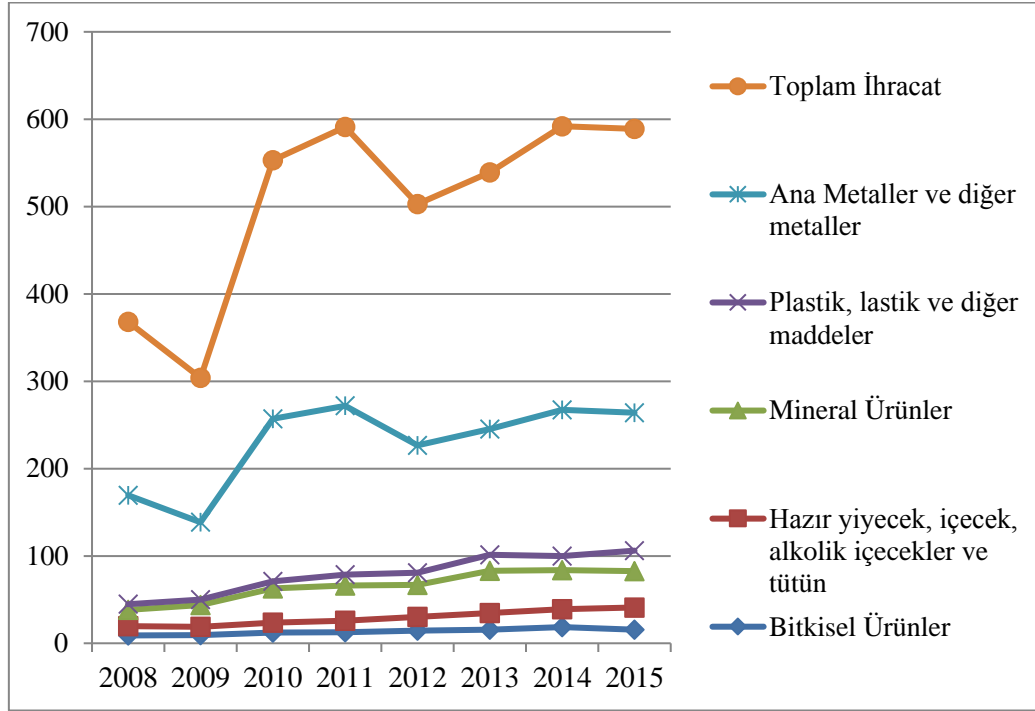
İhracat, ekonomik istikrarı, sürdürülebilirliğini ve uluslararası piyasalarda rekabet edebilme gücünün bir göstergesidir. Kosova, Avrupa bölgesinde en düşük ihracat değerlerine

sahip ülkelerin başında gelmektedir. İhracat oranının düşük seviyelerde seyretmesi, Kosova ekonomisinin uluslararası piyasalarda rekabet gücünün düşük olduğunu göstermektedir. Savaş sonrası döneme bakacak olursak, ihracat değerlerinde küçümsenmeyecek oranda bir artış olduğu görülmektedir. 2001 yılında ihracat 10.6 milyon Avro iken, 2016 yılına kadar 29 kat artarak 309.6 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir.

1.3.1.1 Mal Gruplarına Göre Dağılımı

İhraç edilen mallara baktığımızda metal ürünlerinin ağırlıkta olduğunu ve toplam ihracat içindeki payının ortalama %50 civarında olduğunu görebiliriz. Kosova'nın metal ürünleri ihracatına yoğunlaşması, uluslararası piyasalardaki dalgalanmalara (risklere) karşı daha duyarlı olmasına neden olmuştur. 2008 yılındaki küresel finansal krizin etkisiyle uluslararası piyasada yaşanan talep daralması ve metal ürünlerinin fiyatlarındaki düşüş, 2009 yılında ihracatın azalmasına neden olmuştur. Bu durum, Kosova'nın metal ürünleri ihracatında uluslararası piyasalardaki risklere karşı duyarlı olduğunu göstermektedir (Merovci ve Sekiraça, 2014: 97).

Şekil 9: 2008-2015 Döneminde En Çok İhraç Edilen Mallar (000 Avro)

Kaynak: ASK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kosova'da ihracatın büyük bir kısmını metal ürünleri oluşturmaktadır. Kosova ihracatının en büyük kısmını oluşturan ana metal ürünlerinde 2015 yılında %5,8 oranında bir düşüş yaşanmıştır. 2015 yılında ana metal ihracatında azalış yaşanmasının nedeni, uluslararası piyasalarda metal fiyatlarında yaşanan düşüşten kaynaklanmaktadır (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2016: 32). 2015 yılında metal ürünleri toplam ihracat içinde %48,5'lik paya sahiptir. Metal ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı 2008-2015 döneminde yıllık ortalama %55 oranındadır. Metal ürünlerinin 2008 yılında toplam ihracat içindeki payı %62.9 iken, 2009 yılında %9.5 oranında azalarak %53.4 seviyesine gerilemiş, ardından 2010 yılında tekrar %62.9 oranına yükselmiştir. Şekil 9'de görüldüğü gibi, ana (temel) metal ürünleri ihracatın büyük bir kısmını oluşturmamasından dolayı ihracat toplamı ile paralel bir seyir izlemektedir. Bu, toplam ihracatta artış gerçekleşmesi için ana metal ürünlerinin ihracatında artış yaşanması gerektiğini göstermektedir.

En çok ihraç edilen ikinci mal grubu ise mineral ürünleridir. 2008 yılında mineral ürünleri toplam ihracatın %9,4'lük kısmını oluştururken, 2009 yılında %5,7 oranında artış göstererek %15.1'lik kısmını oluşturmaktadır. Mineral ürünlerin toplam ihracat içindeki payının en yüksek olduğu yıl %16,5 ile 2013 yılıdır. 2015 yılında mineral ürünlerin toplam ihracat içindeki payı %12,8 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca, ülke ihracatının %13'lük kısmını oluşturan mineral ürünleri de 2015 yılında %6,9 oranında bir azalma gerçekleşmiştir. Mineral ürünlerinde ki ihracat azalışı ise, enerji ihracatının azalmasından kaynaklanmaktadır (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2016: 32). İhracat'ta diğer önemli mal grubu da, 2015 yılında toplam ihracat içindeki payı %7.8 olan hazır yiyecek, içecek, alkolik içecekler ve tütün ürünleridir.

Tablo 6, 2008-2015 yılları arasındaki dönemde ihracatın sektörlere göre dağılımını ve bunların toplam ihracat içindeki payını yansıtmaktadır.

Tablo 6: İhracatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (2008-2015) (%)

SITC Sınıflandırılmasına Göre Mal Grupları	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Canlı hayvan ve gıda maddeleri	7,4	8,8	6,3	5,5	7,2	7,1	7,8	7,5
İçecek ve tütün	2,9	3,1	1,8	2,5	3,7	4,6	3,9	4,9
Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler	23	23,2	25	25,4	28,1	25,1	23,9	17,3
Mineral yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler	4,2	4,4	3,7	5,1	4,8	7,7	5,3	6,5
Hayvansal ve Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar	0	0	0	0	0	0	0	0
Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri	1,2	1,5	0,8	1,3	2,8	2,8	3,2	3,9
Başka Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Maddeler	52,9	50,9	56,1	52,9	44,7	44	47,4	47,3
Makinalar ve Taşıt Araçları	5,4	4,7	3,3	5,1	6	4	4,2	4,2
Çeşitli Mamul Eşya	3	3,4	3	2,2	3,2	4,7	4,3	6,9
SITC’da Sınıflandırılmamış Eşyalar	0	0	0	0	0	0	0	1,7

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Tablo 6, Standart Uluslararası Ticaret Sınıflaması’na (Standard International Trade Classification-SITC⁸) göre Kosova’nın 2008-2015 dönemine ait ihrac ettiği malları göstermektedir. 2008-2015 döneminde SITC mal gruplarına göre en çok ihrac edilen mal grubu işlenmiş maddelerdir. 2008 yılında toplam ihracatın %52.9’luk kısmını oluştururken, 2015 yılında %47.3 oranına gerilemiştir. İncelenen dönemde işlenmiş maddeler yıllık ortalama %49.5 olarak gerçekleşmiştir. İlgili dönemde işlenmiş maddelerde en yüksek artış 2009’dan 2010 yılına gelindiğinde yaşanmıştır. 2010 yılında bir önceki yıla göre %5.2 artış gerçekleşmiştir. 2008-2015 yılları arasında işlenmiş maddelerde en yüksek düşüş ise bir önceki yıla kıyasla %3.2 ile 2011 yılında gerçekleşmiştir.

SITC’nin sınıflamasına göre Kosova’nın en çok ihrac ettiği ikinci mal grubu ise akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddelerdir. Her ne kadar toplam ihracat içindeki payı bir önceki mal grubu kadar olmasa da yine de önemli bir kısmını teşkil etmektedir. 2008 yılında

⁸ SITC, birincil malları beş ana kategoriye ayırmaktadır:0 ve 1 numaralı bölümler genellikle ‘yiyecek ve içecek’ olarak, 2 ve 4 ise ‘hammadde’ olarak gruplandırılır. Yiyecek ve canlı hayvanlar (SITC 0); içecek ve tütün (SITC 1); yakıtlar hariç yenilmeyen hammaddeler (SITC 2); mineral yakıtlar (SITC 3); hayvansal ve bitkisel yağlar, yağlar ve mumlar (SITC 4).

konu edinen mal grubu toplam ihracat içinde %23 paya sahiptir. 2008-2015 döneminde hem artış hem de azalış gösteren en çok ihraç edilen ikinci mal grubu 2015 yılında %17.3 oranında gerçekleşmiştir. İncelenen dönemde akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler mal grubu toplam ihracat içinde ortalama yıllık %23.9'luk kısmı temsil etmektedir. Bunun dışında diğer mal grupları toplam ihracat içinde düşük bir paya sahiptir. En çok ihraç edilen birinci ve ikinci mal grubu dışında kalan mal gruplarının toplamı, 2008 yılında toplam ihracatın % 24.1'lik kısmını oluşturmaktadır. 2015 yılında bu oran %35.6'ya çıkmıştır. En çok ihraç edilen mal grupları ile diğer mal grupları karşılaştırıldığında, başka sınıflara ayrılan işlenmiş maddeler ve akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler mal gruplarının ihracatında 2008 yılından 2015 yılına kadar azalış yaşandığını, diğer mal grupları toplamının ise 2015 yılında artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu da, Kosova'nın diğer mal grupları ihracatını artırmaya yönelik çalışmalar yaptığını göstermektedir.

1.3.1.2 Bölge ve Ükelere Göre Dağılımı

Ülkenin dış ticaret dengesini analiz etmek için ihracat ve ithalatın sektörlere göre dağılımının yanı sıra, malların nereden geldiğine ve malların nereye gittiğine bakmakta fayda var. Ticaretin sadece yerli kaynaklar tarafından karşılanması neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle, ülkeler karşılıklı menfaatler doğrultusunda birbiriyle işbirliği yapmak istemektedirler.

Tablo 7: Kosova'da İhracatın Bölgelere Göre Dağılımı (2008-2015) (000 Avro)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
AB Ülkeleri	94,767	73,425	134,555	139,44	109,782	118,422	98,086	106,052
CEFTA	60,743	51,34	66,868	80,323	100,268	104,503	127,146	123,747
EFTA	7,382	10,517	17,844	17,692	15,149	7,159	10,082	11,749
Diğer Avrupa ülkeleri (AB hariç)	3,044	6,512	9,357	7,831	11,380	7,507	10,441	9,240
Avrupa dışındaki ülkeler	286	297	123	230	264	339	504	474
Asya ülkeleri	24,120	17,127	59,686	43,754	26,157	30,243	70,084	49,297
Diğer Ülkeler	8,122	6,109	7,524	29,895	13,100	25,669	8,201	24,735

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Kosova'nın ülke gruplarına göre ihracatının gelişimi ve bugünkü durumu Tablo 7 ve Tablo 8'de gösterilmektedir. Bu tablodaki verilere göre 2008-2015 döneminde Kosova

ihracatının büyük bir kısmını AB ve CEFTA ülkeleri ile gerçekleştirmiştir. CEFTA ülkelerine 2008 yılında %30.61 pay ile toplam 60,743 bin Avro ihracat yapılırken, 2015 yılında bu tutar 123.747 bin Avro'ya yükselmiştir. 2008 küresel finansal kriz ve o dönemde AB ülkelerinde yaşanan borç krizi ile birlikte, Kosova'nın AB ülkelerine ihracatı 2009 yılında %22 oranında azalış göstererek 73,425 bin Avro'ya gerilemiştir. Ardından 2010 yılında bu tutar 134,555 bin Avro'ya yükselmiş ve 2015 yılında da 106,052 bin Avro olarak gerçekleşmiştir. Tablo 7'deki veriler, Kosova'nın AB ülkeleri ile ticaret ilişkilerinin olumlu yönde ilerlediğini göstermektedir.

AB ülkeleri ile beraber CEFTA ülkeleri de Kosova ihracatının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Kosova'nın CEFTA ülkelerinde olan ihracatı 2008 yılında 60,743 bin Avro iken, 2009 yılında %15 azalış ile 51,340 bin Avro olarak gerçekleşmiştir. Ancak bu azalışın sonra CEFTA ülkelerine ihracat sürekli bir şekilde artarak 2012 yılında 100,268 bin Avro ve 2015 yılında da 123,747 bin Avro seviyesine yükselmiştir. 2008-2015 döneminde CEFTA ülkelerine ihracat yıllık ortalama olarak %32.3 oranında gerçekleşmiştir.

Kosova'nın ihracatında diğer önemli bir bölge ise Asya'dır. Asya ülkelerine olan ihracat, AB ve CEFTA ülkelerine olan ihracattan sonra önemli bir kısmını oluşturmaktadır. 2008 yılında Asya ülkelerine olan ihracat, Kosova ihracatının %12.2'lik kısmını teşkil eden 24,120 bin Avro tutarını oluşturmaktadır. 2010 yılında bu tutar 35,566 bin Avro artarak 59,686 bin Avro seviyesine yükselmiştir. Ardından 2014 yılında bir önceki yıla göre 39,841 bin Avro artarak 2008-2015 döneminde en yüksek artış ile 70,084 bin Avro'ya yükselmiştir. Bu, Kosova'nın sadece AB ve CEFTA ülkelerine değil, aynı zamanda diğer bölgelerdeki ülkelere de yoğunlaştığının açıkça ifadesidir. Son yıllarda ihracatta yaşanan gelişmeler ile birlikte Kosova'nın ihracatı AB ve CEFTA dışındaki ülkelere de gerçekleştirilmiştir.

Kosova, dış ticaret açığının yüksek olduğu ve ekonominin durgunluk yaşadığı dönemde CEFTA'ya katılımını gerçekleştirmiştir. Kosova CEFTA üyeliğini, bu kötü durumdan çıkmanın yolu olarak görüyordu (Berisha, 2011: 159).

Tablo 8: Kosova'nın 2008-2015 Döneminde CEFTA Ülkelerine İhracatı (000 Avro)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Arnavutluk	21,113	26,182	30,841	34,566	40,18	43,774	44,011	40,254
Makedonya	20,046	17,355	26,308	30,949	26,376	26,139	35,96	33,355
Karadağ	3,77	3,084	3,92	3,988	16,759	17,31	16,069	12,14
Sırbistan	9,893	3,504	3,941	7,198	14,968	14,463	27,292	32,262
Bosna Hersek	5,919	1,206	1,847	612	1,974	2,812	3,807	5,655
Moldova	1	9	12	10	11	4	7	80

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Kosova'nın en çok ihracat yaptığı ülkeleri Tablo 9 yansıtırken, Tablo 8 ise CEFTA kapsamındaki ülkelere yapılan ihracatı göstermektedir. Tablo 9'daki uluslararası ihracat değerlerine baktığımızda, 2008 yılında Kosova ihracatın önemli bir kısmını AB ülkelerinden Belçika ve İtalya'ya yapmaktadır. 2008 yılında Belçika'ya 28,113 bin Avro, İtalya'ya 25,485 bin Avro ihracat gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl CEFTA kapsamındaki ülkelere ihracat ağırlıklı olarak 21,113 bin Avro ile Arnavutluk'u temsil etmektedir. 2008 yılında Asya ülkesi olan Hindistan'a yapılan ihracat ise 24,089 bin Avro tutarındadır. Böylece, 2005 yılında Belçika, İtalya, Arnavutluk ve Hindistan Kosova ihracatında hedef ülkeler haline gelmiştir. 2005 yılında Almanya, İtalya ve Makedonya toplam ihracatın sırasıyla %11, %10 ve %19'lük kısmını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, AB ve CEFTA ülkeleri dışında Kosova'nın ihracatı nispeten düşüktür. 2005 yılında toplam ihracat 21,621 bin Avro seviyesindeyken, 2011 yılına gelindiğinde ise bu tutar 115,027 bin artarak 136.648 bin olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında AB ülkeleri ile olan ihracat ilişkileri benzer olmakla birlikte, yine Almanya ve İtalya en büyük paya sahip ülkelerdir. 2011 yılında Almanya'ya ihracat 24.144 bin Avro olarak gerçekleşirken, aynı yıl İtalya'ya 83,924 bin Avro gibi yüksek bir ihracat yapılmıştır. CEFTA anlaşmasıyla birlikte 2011 yılında en büyük ihracat 34,566 bin Avro ile Arnavutluk ülkesine gerçekleştirilmiştir. 2011 yılında uluslararası piyasada ihracatın gelişimi açıkça görülmektedir. Çin'e 2005 yılında 10,000 Avro ihracat yapılırken, 2011 yılında uluslararası piyasadaki gelişmeler ile birlikte 28,268 bin Avro'ya çıkmıştır. Böylece 2011 yılında Almanya, İtalya, Arnavutluk, Makedonya ve Çin en çok ihracat yapılan ülkeler sıralamasında yerini almaktadır.

Bu ülkeler 2011 yılında toplam ihracatın sırasıyla %8, %26, %11, %10 ve %9 'luk kısmını oluşturmaktadırlar.

Tablo 9: Kosova'nın İhracatında En Yüksek Paya Sahip 10 Ülke (2008-2015) (%)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Almanya	3,6	4,6	5,3	7,6	5,4	3,7	3,5	3,6
Belçika	14,2	3,1	3,9	1,6	0,2	0,3	0,2	7,5
İtalya	12,8	28	27,1	26,3	25,8	25,3	15,3	6
Türkiye	1,5	3,9	3,2	2,5	4,1	2,5	3,2	2,8
Arnavutluk	10,6	15,8	10,4	10,8	14,6	14,9	13,6	12,4
Makedonya	10,1	10,5	8,9	9,7	9,6	8,9	11,1	10,3
Karadağ	1,9	1,9	1,3	2,2	6,1	5,9	5	3,7
Sırbistan	5	2,1	1,3	2,3	5,4	4,9	8,4	9,9
Hindistan	12,1	9,4	15,2	4,9	8,3	9,9	8,5	14,5
Çin	:	1	5	8,9	1,2	0,4	13	0,1

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

1.3.2 İthalat Yapısı ve Gelişimi

İthalat, Kosova dış ticaret hacminin yaklaşık %90'nını oluşturarak, ekonominin dışa bağımlı hale gelmesine neden olmaktadır. 1999 savaşında ekonominin, dolayısıyla üretim işletmelerinin hasara uğraması nedeniyle üretim seviyesi düşük oranlarda gerçekleşmiştir. Kosova, savaştan sonraki dönemde üretim işletmelerinin durma noktasına gelmesiyle hammadde ve tüketim mallarının neredeyse tamamını ithal etmek zorunda kalmıştır. İthalatın büyük bir kısmı yurtdışında çalışan yerleşik Kosovalıların gönderdiği işçi dövizleri ve uluslararası yardımlar ile finanse edilmiştir (World Bank, 2009: (s.y)). İthalat 2001 yılında 684,5 bin Avro iken, 2012 yılında 2,290 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir. Savaş sonrası dönemde ekonominin toparlanma sürecine girmesiyle birlikte, ithalatta yaşanan artış ihracattaki artıştan daha düşük olmuştur. 2001 ve 2012 yıllarını karşılaştırdığımızda, ithalatta 3.3 kat bir artış, ihracatta ise 26.1 kat daha fazla artış yaşanmıştır. Bu, son yıllarda ülkenin üretim kapasitesinin arttığını, ihraç edilecek malların üretimi için gerekli kaynakların ülke sınırları içinde karşılandığını ve ihracat performansının yükseldiğini göstermektedir. Ancak

ekonomi büyüdükçe ithalat da istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmiştir (Merovci ve Sekiraça, 2014: 98-99).

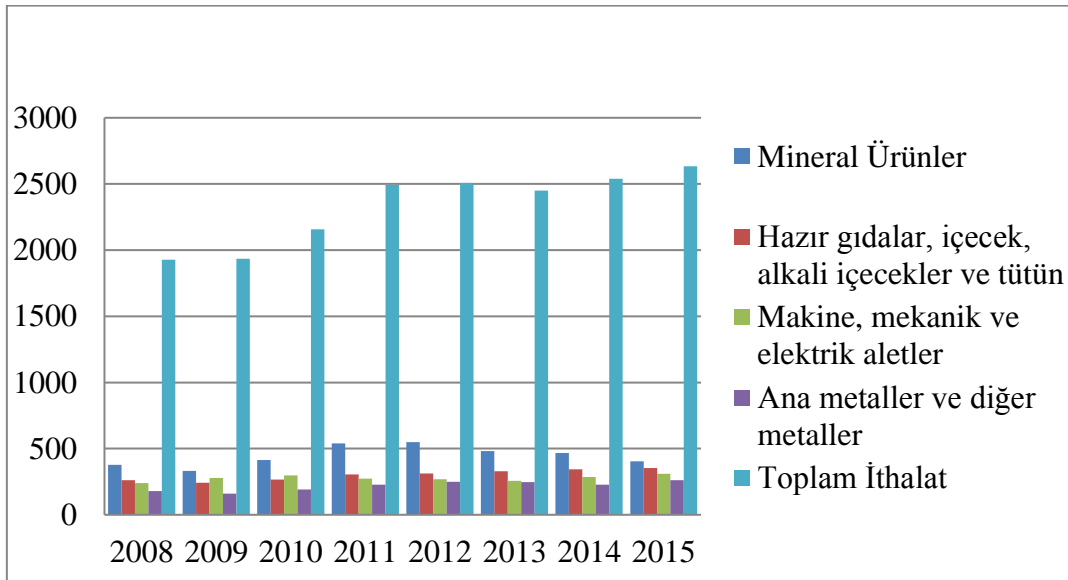
İthalatın GSYH'ye oranı, ekonominin ithalat üzerindeki güçlü bağımlılığını gösterir. Aynı zamanda yurtiçi üretimde ithalatın olumsuz etkilerini de göstermektedir.

1.3.2.1 Mal Gruplarına Göre Dağılımı

Kosova'da ithalatın mal gruplarına göre dağılımı, Birleşmiş Milletler tarafından oluşturulan SITC'a tabi tutulmuştur. Uluslararası karşılaştırmalara olanak sağlamak amacıyla oluşturulan bu grupta türünde malların son kullanımları dikkate alınarak SITC kategorileri oluşturulmuştur.

Kosova ithalatında 2008 yılından 2012 yılına kadar hep artış yaşanmış, 2013 yılında ise hafif bir gerilemeden sonra tekrar yükselme eğilimine girmiştir. 2013 yılında ülke ithalatında yaşanan düşüşün nedeni, makine, mekanik ve elektrik aletleri ile ulaşım araçları ithalatındaki azalıştan kaynaklanmaktadır. Ayrıca, ülke ithalatının en büyük kısmını oluşturan mineral ürünlerin ve ana metal ürünlerinin düşüşüne yansıyan petrol ve metal fiyatlarındaki azalıştan ileri gelmektedir (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2014: 57).

Şekil 10: 2008-2015 Döneminde En Çok İthal Edilen Mallar (000 Avro)

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Şekil 10, Kosova'nın 2008-2015 döneminde en çok ithal ettiği malları göstermektedir. Ana metal ürünlerine yoğunlaşan ihracattan farklı olarak, Kosova ithalatta tek bir mal grubuna bağlı kalmayarak çeşitli mal gruplarından ithalatı gerçekleştirmiştir. Yukarıdaki şekilde farklı gruplardan ithal edilen ürünler yer almaktadır. Kosova'nın en çok ithal ettiği mal grubu mineral ürünleridir. Mineral ürünleri 2008 yılında toplam ithalatın %19.6'lık kısmını oluşturmaktadır. 2009 yılında mineral ürünleri ithalatında %2.5 oranında bir düşüş yaşanmış ve toplam ithalat içindeki payı %17.1'e gerilemiştir. Mineral ürünleri 2012 yılından toplam ithalatın %21.9'luk kısmını temsil ederek, 2008-2015 döneminde zirve noktasına yükselmiştir. Ardından mineral ürün ithalatında düşüş yaşanmış ve 2015 yılında toplam ithalat içindeki payı %15.3 olarak gerçekleşmiştir.

Kosova'da toplam ithalat içinde önemli bir yere sahip olan diğer mal grubu da hazır gıda, içecek, alkali içecek ve tütün ürünleridir. Ancak 2009 ve 2010 yıllarında Kosova'nın en çok ithal ettiği mal grubu mineral ürünlerinden sonra makine, mekanik ve elektrik aletleriydi. 2009 ve 2010 yılı dışında diğer yıllarda ise en çok ithal edilen ikinci mal grubu hazır gıdalar, içecek, alkali içecek ve tütün ürünleridir. 2008 küresel finansal krizin etkisiyle bir çok alanda yaşanan olumsuz gelişmeler mal ithal ve ihracatından düşüş yaşanmasına sebep olurken, 2009 yılında makine, mekanik ve elektrik aletleri ithalatında artış yaşanması dikkat çeken önemli bir noktadır. Bu, Kosova'nın sanayi sektöründe geri planda kaldığını göstermektedir. Kosova'nın en çok ithal ettiği ikinci mal grubu (2009 ve 2010 hariç) olan hazır gıdalar, içecek, alkali içecek ve tütün ürünleri, 2008 yılından toplam ithalatın %13.6'sını oluşturmaktadır. Küresel finansal krizin bir çok sektörü etkilemesinden dolayı, 2009 yılında bir önceki yıla göre %1.1 azalış göstererek hazır gıdalar, içecek, alkali içecek ve tütün ürünlerinin toplam ithalat içindeki payı %12.5 oranına gerilemiştir. İncelenen dönemde hazır gıdalar, içecek, alkali içecek ve tütün ürünlerinin ithalatı, toplam ithalatın yıllık ortalama %12.9'luk kısmını oluşturmaktadır.

Kosova sadece yukarıda sözünü ettiğimiz malları ithal etmemekte aynı zamanda bunların dışında kalan bazı malları da ithal etmektedir. Aşağıdaki tablo, SITC'e göre Kosova'nın 2008-2015 dönemine ait ithal ettiği mal gruplarını göstermektedir.

Tablo 10: İthalatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (2008-2015) (%)

SITC Sınıflandırılmasına Göre Mal Grupları	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Canlı Hayvan ve Gıda Maddeleri	17,5	16,7	16,4	16,6	16,8	17,5	18,1	18,2
İçecek ve tütün	5,7	4,5	4,7	4,6	4,7	4,9	4,9	4,4
Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler	2,1	2,3	3,1	3,5	3,3	2,6	2,6	2,6
Mineral yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler	17,8	14,1	15,7	18,2	18,3	16,8	15,8	12,8
Hayvansal ve Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Yağlar ve Mumlar	1,0	0,8	0,8	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9
Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri	9,5	10,0	9,5	10,3	10,5	11,3	11,2	11,9
Başka Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Maddeler	18,8	19,3	19,6	19,6	20,8	21,3	20,1	21,2
Makinalar ve Taşıtlar	18,8	22,5	20,4	16,9	16,4	15,7	16,5	17,7
Çeşitli Mamul Eşya	8,7	9,2	9,4	9,1	8,3	8,8	9,9	10,2
SITC’da Sınıflandırılmamış Eşyalar	0	0	0,4	0,5	0,1	0,1	0,1	0,1

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Kosova ithalatta sadece tek bir mal grubuna yoğunlaşmayıp birkaç mal grubunu ithal etmektedir. Kosova ihracatta olduğu gibi ithalatta da, 2008-2015 döneminde SITC’nin kategorize ettiği mal gruplarından en çok işlenmiş maddeler grubundakileri ithal etmektedir. Ancak bu mal grubunun toplam ihracat içindeki payı %45-52 civarındayken, toplam ithalattaki payı ise 2008 yılında %18.8 olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılında %0.5 gibi düşük oranda bir artış yaşanmış ve toplam ithalat içindeki payı %19.3 olarak gerçekleşmiştir. Bunu takiben toplam ithalat içindeki payı ilerleyen yıllarda istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmiştir. Ancak 2014 yılında %1.2 oranında bir düşüş yaşanmıştır. Bu azalış mineral ürün ithalatındaki azalıştan kaynaklanmaktadır (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2014: 28). Bu düşüşün ardından 2015 yılında tekrar artış eğilimine girmiş ve bir önceki yıla göre %1.1 artarak toplam ithalat içindeki payı %21.2’ye yükselmiştir. 2008-2015 döneminde işlenmiş maddelerin toplam ithalat içindeki payı yıllık ortalama %20.1 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 10’daki verilere baktığımızda Kosova ithalatının önemli kısmını oluşturan diğer mal grupları canlı hayvan ve gıda maddeleri ile makine ve taşıtlardır. Kosova’da toplam ithalat

içindeki payı 2008 yılından 2011 yılına kadar en fazla olan mal grubu makinalar ve taşıtlar olurken, 2011 yılından sonraki dönemde ise toplam ithalat içindeki payı en yüksek olan mal grubu canlı hayvan ve gıda maddeleri olmuştur. 2008-2011 döneminde makinalar ve taşıtlar ithalatının toplam ithalat içindeki payı yıllık ortalama %17.15 oranında gerçekleşmiştir. Aynı dönemde canlı hayvan ve gıda maddelerinin toplam ithalat içindeki payı ise yıllık ortalama %16.8 artış göstermiştir. 2012-2015 döneminde ise en çok ithal edilen ikinci mal grubu canlı hayvan ve gıda maddeleri olmuştur. İlgili dönemde canlı hayvan ve gıda maddeleri ithalatının, toplam ithalat içindeki payı yıllık ortalama %17.65 seviyesinde gerçekleşmiştir. Aynı dönemde makinalar ve taşıtlar mal grubunun ithalatı toplam ithalatta yıllık ortalama %16.57 paya sahiptir. 2008-2011 döneminde en çok ithal edilen ikinci mal grubu olan makinalar ve taşıtlar yıllık ortalama bakımından canlı hayvan ve gıda maddeleri ithalatından %0.35 oranından daha fazla bir paya sahipken, 2012-2015 döneminde en çok ithal edilen ikinci mal grubu olan canlı hayvan ve gıda maddeleri ithalatı ise yıllık ortalama bakımından makinalar ve taşıtlar mal grubu ithalatından %1.08 oranında daha fazla paya sahiptir. Bu, 2008 yılından 2015 yılına gelindiğinde Kosova'nın makinalar ve taşıtlar ithalatından canlı hayvan ve gıda maddeleri ithalatına yoğunlaştığını göstermektedir.

Kosova'nın en çok ithal ettiği mal gruplarına yıllar bazında baktığımızda, 2008 yılında toplam ithalat içinde payı aynı olan iki mal grubu bulunmaktadır. 2008 yılında en çok ithal edilen mal grupları toplam ithalat içinde %18.8 paya sahip olan başka sınıflara ayrılan işlenmiş maddeler ile makinalar ve taşıtlar mal gruplarıdır. 2009 ve 2010 yılında ise toplam ithalatın sırasıyla %22.5 ve %20.4'lük kısmını oluşturan makinalar ve taşıtlar mal grubu en çok ithal edilen mal grupları arasında ilk sırada yerini almaktadır. 2011 yılından 2015 yılına kadar en çok ithal edilen mal grubu toplam ithalat içindeki payı sırasıyla %19.4, %20.8, %21.3, %20.1 ve %21.2 olan başka sınıflara ayrılan işlenmiş maddeler mal grubudur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kosova ithalatta tek bir mal grubuna yoğunlaşmamakta, ancak genel olarak ithal edilen mal grubu başka sınıflara ayrılan işlenmiş maddeler mal grubudur.

1.3.2.2 Bölge ve Ülkelere Göre Dağılımı

Kosova ithalat yapısının mal gruplarına göre dağılımını analiz ettikten sonra, bu mal gruplarını hangi ülkelerden temin ettiğine de bakmakta fayda var. Dolayısıyla Tablo 11, Kosova ithalatının bölgelere göre dağılımını ve bugünkü durumunu yansıtmaktadır.

Tablo 11: Kosova’da İthalatın Bölgelere Göre Dağılımı (2008-2015) (000 Avro)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
AB Ülkeleri(28)	752	814	884	1,011	1,050	1,083	1,081	1,113
CEFTA	668	634	744	810	773	676	720	769
EFTA	35	24	23	25	26	22	32	26
Diğer Avrupa ülkeleri(AB hariç)	140	148	155	191	209	213	249	260
Avrupa bölgesi dışındaki ülkeler	71	68	65	89	93	102	112	80
Asya ülkeleri	135	148	155	191	186	204	226	258
Diğer Ülkeler	127	99	131	177	169	148	119	128

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Tablo 11’deki verilere göre Kosova ithalatının büyük bir kısmını AB ve CEFTA ülkeleri oluşturmaktadır. AB ve CEFTA ülkelerinden yapılan ithalat, 2008 yılında toplam ithalatın %73.6’sını temsil etmektedir. AB ülkeleri ithalatının toplam ithalat içindeki payı ise 2008 yılında %39.0 olarak gerçekleşmiştir. Küresel finansal krizin etkileri bir çok alanda hissedilmiş, ancak Kosova’nın AB ülkelerinden ithalatında herhangi bir etkisi olmamıştır. Dolayısıyla 2009 yılında AB ülkeleri ile yapılan ithalat bir önceki yıla göre %3.1 artarak 814,413 bin Avro’ya yükselmiştir. Bir önceki yıla göre gerçekleşen bu artış oranı, 2008-2015 döneminde AB ülkeleri ile ithalatta yaşanan en büyük artış oranıdır. AB ülkeleri ithalatında 2008-2015 döneminde sürekli artış yaşanmıştır. 2015 yılında AB ülkeleri ile yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki payı %42.2 olarak gerçekleşmiştir. İncelenen dönemde (2008-2015) Kosova ithalatının yıllık ortalama %41.7’lik kısmını AB ülkeleri ile yapılan ithalat oluşturmaktadır. Kosova ithalatının %41’lik kısmını AB ülkelerinden yapılan ithalatın oluşturması, AB ülkeleri için Kosova’nın ne kadar önemli bir pazar olduğunu göstermektedir.

Kosova’nın, AB ve AB üyesi olmayan ülkeler ile ithalatına baktığımızda, 2008-2015 döneminde AB ülkelerinden yapılan ithalat 7,788,565 bin Avro olarak gerçekleşmiştir. AB dışındaki ülkelere gerçekleştirilen ithalat ise aynı dönemde 10,855,061 bin Avro olarak gerçekleşmiştir. İncelenen dönemde AB ülkeleri ile ithalatın toplam ithalat içindeki payı

%41.7 iken, aynı dönemde AB dışındaki ülkelerden yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki payı %58.3 olarak gerçekleşmiştir.

AB ve CEFTA dışında Kosova ithalatının önemli bir kısmını Asya ve diğer Avrupa ülkeleri oluşturmaktadır. Asya ülkeleri 2008 toplam ithalatın %7'sini oluştururken, diğer Avrupa ülkeleri ise %7.3'ünü kapsamaktadır. 2010 ve 2012 yıllarında Asya ülkelerinin toplam ithalattaki payında hafif bir gerileme yaşandıktan sonra sürekli artış eğilimine girmiştir. Asya ülkeleri ile yapılan ithalat 2015 yılında toplam ithalatın %9.8'ini oluşturmaktadır. Asya ülkeleri ile gerçekleştirilen ithalatın toplam ithalat içindeki payı 2008 yılına göre %2.8 oranında artarak 2015 yılında %9.8'e çıkmıştır. Diğer Avrupa ülkeleri adı altında Türkiye ve Ukrayna ülkeleri ile yapılan ithalat bulunmaktadır. Kosova'nın diğer Avrupa ülkeleri ithalatı ile Asya ülkeleri ithalatı arasında benzer özellikler bulunmaktadır. Diğer Avrupa ülkeleri ithalatının toplam ithalat içindeki payı 2015 yılında %9.9 olarak gerçekleşmiştir. Diğer Avrupa ülkeleri ile yapılan ithalatın büyük bir kısmını Türkiye oluşturmakta, Ukrayna ise düşük bir paya sahiptir.

Tablo 12: Kosova'nın 2008-2015 Döneminde CEFTA Ülkelerinden İthalatı (000 Avro)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Arnavutluk	59,632	58,385	69,714	96,4	110,528	110,597	133,702	151,897
Makedonya	346,536	292,012	319,313	365,961	287,739	185,02	139,668	143,846
Karadağ	13,789	13,059	11,454	12,232	10,51	11,387	13,848	15,676
Sırbistan	208,651	211,133	260,471	254,917	278,388	285,356	368,234	382,129
Bosna- Hersek	38,747	59,742	82,986	79,835	85,309	83,531	64,793	75,689
Moldova	118	24	50	559	183	430	138	129

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Kosova'nın 2006 yılında CEFTA'ya tam üye olduğunu daha önce ifade etmiştik. Dolayısıyla Tablo 12, Kosova'nın CEFTA ülkeleri ile gerçekleştirdiği ithalatını göstermektedir. Yukarıda yer alan tablodaki verilere göre, Kosova CEFTA ülkelerinden en çok Makedonya ile ithalatını gerçekleştirmektedir. Kosova'nın Makedonya'dan yaptığı ithalat 2008 yılında toplam ithalat içindeki payı %18 oranındadır. Bu oran 2008-2015 döneminde Kosova'nın Makedonya ile gerçekleştirdiği ithalatın toplam ithalat içindeki en yüksek payıdır.

Daha sonraki yıllarda Makedonya'dan sağlanan ithalatın toplam ithalat içindeki yeri git gide azalış göstermiştir. 2009, 2010 ve 2011 yıllarında ülkenin Makedonya ile gerçekleştirdiği ithalatın toplam ithalat içindeki payı sırasıyla %15.1, %14.8 ve %14.7 olarak gerçekleşmiş, ardından 2015 yılında %5.5 seviyesine kadara gerilemiştir. Kosova'nın komşu ülke Makedonya'ya ihracatı 2008-2015 döneminde inişli çıkışlı bir grafik sergilese de artış eğilimine girmiş, aynı dönemde ithalatta ise sürekli düşüş yaşanmıştır. Makedonya ile gerçekleştirilen ithalatta yaşanan düşüşün nedeni, yerden çıkarılan mazot ve mineral yağların Makedonya'dan değil de Arnavutluk'tan ithalat edilmeye başlanmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Kosova ekonomisinin Makedonya ekonomisinden daha hızlı gelişme gösteresi ihtiyaç duyulan malların ülke sınırları içinde karşılanmasına neden olmuştur.

Kosova'nın CEFTA kapsamındaki ülkeler ile yaptığı ithalatın diğer önemli bir kısmı Sırbistan ile gerçekleştirilmektedir. Sırbistan ve Bosna Hersek Kosova'nın CEFTA üyeliğini ilk başlarda kabul etmemiştir. Ancak 2010-2011 yıllarında her iki ülke de Kosova ile ticari ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Kosova'nın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Sırbistan, Kosova'nın bağımsızlığını kabul etmemiş, bundan dolayı 2008 ve 2009 yıllarında Sırbistan'dan gerçekleştirilen ithalat diğer yıllara göre düşük oranda kalmıştır. 2008 ve 2009 yıllarından Sırbistan'dan ithal edilen mallar, Kosova ithalatının sırasıyla %10.8 ve %10.9'lük kısmını oluştururken, 2010 yılında bu oran %12.1'e yükselmiştir. İlerleyen yıllarda bu oranda artış yaşanmış ve 2015 yılında %14.5'e yükselmiştir. 2008-2015 döneminde Sırbistan'dan gerçekleştirilen ithalat, ülkenin toplam ithalatın yıllık ortalama %12'sini oluşturmaktadır.

Tablo 12'deki verilere göre, Kosova'nın Arnavutluk ve Sırbistan'dan sonra en çok ithalat yaptığı CEFTA ülkeleri Bosna-Hersek ve Karadağ'dır. Kosova'nın 2008 yılında ithal ettiği malların yaklaşık %3.1'lik kısmını Arnavutluk'tan yapılan ithalat oluşturmaktadır. 2008-2012 döneminde bu oran düşük seyretse de 2012 yılından sonra artış eğilimine girmiştir. Arnavutluk ile yapılan ithalat 2012 yılında toplam ithalatın %3.9'unu kapsarken, 2012 yılında %4.4 ve 2015 yılında da %5.8 olarak gerçekleşmiştir. Kosova'nın Arnavutluk'tan yapılan ithalatın artmasının en büyük nedeni, Türk inşaat ve sanayi şirketi olan ENKA tarafından yapılan Arnavutluk-Kosova otoyolundan kaynaklanmaktadır. Bu otoyol sayesinde Arnavutluk başkenti Tiran ile Kosova başkenti Priştine arası uzaklık 9 saatten 4 saate inmiş ve böylece iki ülke arasında ticari ilişkiler daha hızlı bir hal almıştır. Kosova'nın CEFTA ülkeleri ile

gerçekleştirdiği ithalatın diğer bir kısmını da Bosna Hersek ve Karadağ oluşturmaktadır. 2008 yılında Bosna-Hersek'ten ithal edilen malların toplam ithalat içindeki yeri %2.0 iken, Karadağ'dan ithal edilen mallar ise aynı yılda %0.7'sini oluşturmaktadır. Kosova ithalatının 2015 yılında %2.9'unu Bosna Hersek'ten ithal edilen mallar oluştururken, Karadağ'dan ithal edilen mallar sadece %0.5'ini oluşturmaktadır. Moldova ile yapılan ithalat ise Kosova ithalatının çok düşük bir kısmını oluşturmaktadır.

Tablo 13: Kosova'nın En Çok Mal ve Hizmet İthal Ettiği 10 Ülke (2008-2015) (%)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Makedonya	18,0	15,1	14,8	14,7	11,5	7,6	5,5	5,5
Almanya	10,2	12,7	13,0	11,8	12,1	10,3	10,8	11,0
Sırbistan	10,8	10,9	12,1	10,2	11,1	11,7	14,5	14,5
Türkiye	6,7	7,3	7,0	7,4	8,0	8,4	9,4	9,6
Çin	6,3	6,6	6,3	6,8	6,4	7,3	8,1	8,8
İtalya	3,9	4,5	4,7	6,4	8,5	9,3	8,0	8,6
Yunanistan	4,2	4,1	4,5	4,1	4,4	5,9	5,4	4,2
Arnavutluk	3,1	3,0	3,2	3,9	4,4	4,5	5,3	5,8
Bosna Hersek	2,0	3,1	3,8	3,2	3,4	3,4	2,6	2,9
Slovenya	3,5	3,4	3,0	2,9	2,7	2,5	2,6	2,2

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Tablo 13, Kosova'nın 2008-2015 döneminde en çok ithalat yaptığı ülkeleri ve bu ülkeler ile yapılan ithalat tutarını göstermektedir. Tablo 13'deki verilere baktığımızda, Kosova 2008 yılında en çok CEFTA kapsamında olan Makedonya'dan mal ithal etmektedir. 2008 yılında Makedonya'dan ithal edilen mallar, toplam ithalatın %18.0'ını oluşturmaktadır. Aynı yıl Sırbistan'dan ithal edilen mallar toplam ithalatın %10.8'ini, Almanya'dan ithal edilen mallar ise %10.2'sini kapsamaktadır. Türkiye'den yapılan ithalat ise 2008 yılında toplam ithalatın %6.7'sini temsil etmektedir. Dolayısıyla 2008 yılında Kosova'nın başlıca ithalat ülkeleri Makedonya, Sırbistan ve Almanya ve Türkiye'dir. Çin'den yapılan ithalat da göz ardı edilmeyecek kadar yüksek bir orana sahiptir. 2008 yılında Çin'den ithal edilen mallar Kosova ithalatının %6.3'ünü oluşturmaktadır. Kosova'nın 2015 yılında en çok ithalat gerçekleştirdiği ülkelere baktığımızda ise, 2008 yılında olduğu gibi ilk üç yine aynı ülkelerden oluşmakta, dördüncü ülkede ise değişiklik yaşanmaktadır. Ancak 2008 yılından farklı olarak ilk sırayı

%14.5 ile Sırbistan alırken, ikinci sırayı %11.0 ile Almanya almaktadır. Türkiye ve Çin'den ithal edilen mallar toplam ithalatın sırasıyla %9.6 ve %8.8'ini oluşturmaktadır.

1.3.3 Dış Ticaret Politikası ve Vergiler

Basit ve tarafsız bir ticaret rejimi uygulanmasının, özel sektörün teşvik edilmesi, ekonomik büyüme, sağlıklı ihracat koşulları ve yeniden yapılanma yolunda önemli olduğu düşünülmektedir. Bunun üzerine Kosova hükümeti etkin bir dış ticaret politikası uygulamak adına önemli adımlar atmıştır.

Kosova'da mal ve hizmetlerin yurtiçi ve yurtdışı piyasada serbest dolaşımını sağlamak amacıyla liberal bir dış ticaret politikası benimsenmiştir. Bunu sağlamak adına Kosova, CEFTA'ya üye olmuş ve günümüzde CEFTA'nın bir parçası konumundadır. Buna ek olarak AB ve ABD tarafından uygulanan Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GTS)'den istifade etmektedir. Kosova'nın Gümrük Mevzuatında ithalat üzerinden uygulanmakta olan herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır (Ekonomi Bakanlığı, Ekonomik Görünüm-Dış Ticaret Politikası, (t.y), ekonomi.gov.tr).

Kosova Gümrük Birliği, Kosova'da vergilerin toplanmasından sorumlu olan iki ana devlet organından biridir. Son on yılda kurulan Kosova vergi sistemi genç bir yapıya sahiptir. UNMIK Gümrük Servisi, Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu'nun 4 no'lu sütununda, adil ve sabit gümrük düzenlemelerinin uygulanmasını sağlamak ve gümrük denetimine tabi mallara uygulanan diğer hükümleri gerçekleştirmek üzere Ağustos 1999'da kurulmuştur. Bağımsızlık bildirgesinin okunmasından ve Kosova Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra eski UNMIK Gümrük Mevzuatı Aralık 2008'de Kosova Gümrük'ü olarak yapılandırılmıştır.

Bölgedeki birçok ülkenin aksine, Kosova'daki gümrük sistemi kolay ve basit kabul edilmiştir. Kuruluşundan bu yana sistem, AB müktesebatına ve AB standartlarına uyum sağlamayı amaçlayan çeşitli değişiklikler yapmıştır. Buna istinaden, tüm gümrük sisteminin modern bir gelir tahsilat idaresinde geliştirilmesi amacıyla, Kosova'daki gümrük alanı, mevzuat, politika ve kapasite geliştirme açısından uluslararası yardım kuruluşları tarafında da desteklenmiştir (Republika e Kosoves Ministria e Integrim Evropian, Task Forca per Integrim Evropian, 2013: 3)

Kosova hükümeti, çalışma ortamını ve yatırımları daha elverişli hale getirmek amacıyla vergi politikasında büyük adımlar atmıştır(yeni vergi çizelgesi 1 Ocak 2009 tarihinde yürürlüğe girmiştir). Kosova'nın şimdiki vergi sistemi GDA bölgesi ile karşılaştırıldığında, bu ülkelere göre ülkede daha rekabetçi bir vergi sistemi uygulanmaktadır. Buna ilaveten, vergi sistemi ihracat faaliyetlerine de elverişlidir. İhracat, KDV ve gümrük tarifesinden muaftır. İthal girdilere (KDV iadesi uygulanır) ve diğer üretim girdilerine veya nihai ihraç edilen ürünlere hiçbir KDV masrafı uygulanmamaktadır. Diğer durumlarda, KDV bütün mallar için aynıdır ve olduğu gibi toplanır, ancak bazı ürünler KDV'den muaftır. Öte yandan bazı istisnalar durumunda ithalatta %10 gümrük vergisi uygulanır (Republika e Kosoves Ministria e Integrimet Evropian, Task Forca per Integrim Evropian, 2013: 20). Kosova'da uygulanan tarifeler ve diğer vergiler şu şekildedir: CEFTA anlaşmasının 3 no'lu ekindeki süt ve krema, süttten elde edilen yağlar, peynir ve lor gibi bazı ürünlerde, CEFTA kapsamındaki ülkeler ile gümrük vergisi oranları karşılıklı olarak sıfırlanmıştır. CEFTA kapsamında olmayan ülkelere ise %10 gümrük vergisi uygulanmaktadır. Ayrıca bazı ürünler için de özel tüketim vergisi uygulanmaktadır. Özel tüketim vergisi, kahve, meşrubat, alkollü içecekler, sigara ve diğer tütün ürünleri, otomobil, benzin gibi bazı ürünlerde farklı biçimlerde uygulanmaktadır. Bununla birlikte, bazı eczacılık ürünleri ile tohum, durum buğdayı gibi ürünler gümrük vergisi ve KDV'den muaftır.

Kosova'da dış ticaret ile ilgili herhangi bir kısıtlama bulunmamakla birlikte, canlı hayvan ve hayvansal ürünler, bitkisel ürünler, gıdalar, eczacılık ürünleri, petrol ürünleri gibi bazı ürünlerin ithalatında Bitki Sağlık Sertifikası, Sağlık Sertifikası, Veteriner Sertifikası, Petrol ve Petrol Ürünleri İthalat Lisansı gibi lisans belgeleri gerekmektedir (Ekonomi Bakanlığı, Ekonomik Görünüm-Dış Ticaret Politikası, (t.y), ekonomi.gov.tr).

Kosova sınırda toplanan dolaylı vergilere ağırlık vermektedir. Vergi gelirlerinin sadece %14'ü doğrudan vergilerden kaynaklanmaktadır. KDV, bütçe gelirleri için önemli bir kaynak durumundadır. KDV yıllık 50.000 Avro cirosu olan tüm ithalatçı ve işyerlerine uygulanmaktadır. Bazı tarımsal ve sermaye malları haricinde tüm mal ve hizmet ithalatında %16 KDV uygulanmaktadır. İhracata konu olan mallar için ise KDV iadesi yapılmaktadır. KDV kanunu, IMF ve AB KDV direktifleri ile uyum içerisindedir.

Kişisel gelir vergisi hakkında 161 sayılı kanuna göre, Kosova kaynaklarından gelir elde eden gerçek kişiler ve Kosova sakinleri tarafından alınan yabancı gelirler bu vergiye tabidir. 1 Ocak 2009 tarihinden itibaren kişisel gelir vergisi dört oranda uygulanmaktadır (Republika e Kosoves Ministria e İntegrim Evropian, Task Forca per Integrim Evropian, 2013: 25-27).

Tablo 14: Kişisel Gelir Vergisi Oranları

Yıllık geliri (0-960 Avro)	%0
Yıllık Geliri (960-3,000 Avro)	%4 (960 üzeri)
Yıllık Geliri (3,001-5,400 Avro)	%8+81.6 Avro (3,000 üzeri)
Yıllık Geliri (5,401 ve üzeri)	%10+273.6 Avro

Kaynak: Republika e Kosoves Ministria e İntegrim Evropian, Task Forca per Integrim Evropian, 2013.

Tablo 14’te görüldüğü gibi, yıllık geliri 960 Avro’ya kadar olanlardan herhangi bir vergi talep edilmemektedir. Yıllık geliri 960 Avro’nun üzerinden olanlara ise %4 gelir vergisi uygulanmaktadır. 3.000-5.400 Avro yıllık geliri olanlar ise, gelirin %8’i ile birlikte 81.6 Avro kadar vergi ödemek zorundadır. 5,400 Avro’nun üzerindeki yıllık gelire sahip olanlar ise %10 gelir vergisinin yanında 273.6 Avro gibi ekstra bir tutar ödemekle yükümlüdürler.

1 Ocak 2009’da yürürlüğe giren Kurumlar Vergisi Kanunu, Kosova Meclisi tarafından 18 Ocak 2008’de Kabul edilmiştir. Kurumlar vergisi yıllık gelire bağlı olup %0 ile %10 arasında değişiklik göstermektedir. Yıllık gelirlerine bağlı olarak, yerli ve yabancı tüzel kişilerin sahip oldukları kuruluşlar aşağıdaki vergi oranlarına tabidir.

Tablo 15: Kurumlar Vergisi Oranları

Yıllık gelir 0-5000 Avro	37.5 Avro/ çeyrek
Yıllık Gelir 5,001-50,000 Avro	Gelirinin %3-10
Yıllık Gelir 50,000 ve üzeri	Karın %10’u

Kaynak: Republika e Kosoves Ministria e İntegrim Evropian, Task Forca per Integrim Evropian, 2013.

Yukarıda yer alan Tablo 15’deki vergi oranlarına göre, 5,000 Avro’ya kadar ki gelirlerde herhangi bir yüzde oran bulunmazken sadece 37.5 Avro kadar düşük bir kurumlar vergisine tabidir. Yıllık 5,000-50,000 Avro arasındaki gelirlerde ise, gelirin %3-%10’u

arasında bir vergi uygulanmaktadır. 50,000 Avro üzerinde yıllık gelire sahip kurumlar ise %10 kurumlar vergisini ödemekle yükümlüdür.

Kosova'nın vergi sistemi Batı Balkan ülkeleri ile kıyaslandığında, basit, düşük oranda ve anlaşılır bir şekilde olduğu görülebilir. Dolayısıyla aşağıdaki Tablo 16, Kosova ve Batı Balkan ülkelerinin vergi oranlarını yansıtmaktadır.

Tablo 16: Kosova ve Batı Balkan Ülkelerinin Vergi Oranları

Batı Balkan Ülkeleri	Vergi Türü		
	KDV Oranı	Kurumlar Vergisi Oranı	Kişisel Gelir Vergisi Oranı
Kosova	%16	%10	%0-10
Makedonya	%18	%10	%10
Sırbistan	%18	%10	%10-20
Bosna Hersek	%17	%10	%0-10
Hırvatistan	%17	%20	%12-40
Karadağ	%17	%9	%9

Kaynak: Republika e Kosoves Ministria e Integrim Evropian, Task Forca per Integrim Evropian, 2013.

Tablo 16'da görüldüğü üzere Batı Balkan ülkelerinden en düşük vergi oranları Kosova ve Karadağ'da bulunmaktadır. Bazı vergi türlerinde ise en düşük oran Kosova'da gerçekleşmektedir. Kosova'da KDV oranı %16 iken diğer ülkelerde %17 ile %18 arasında değişmektedir. Kurumlar vergisinde ise Karadağ'dan sonra gelmektedir. Kosova'da %10 kurumlar vergisi uygulanırken, Karadağ'da %9 oranından işlem görmektedir. Ancak kişisel gelir vergisinde Kosova yine en düşük vergi oranında sahip ülkelerden biridir. Kişisel gelir vergisi Kosova'da %0 ile %10 arasında değişmektedir. Karadağ'da ise sabit olup %9 oranında uygulanmaktadır. Kurumlar vergisinde Kosova gibi vergi oranları uygulayan ülke Bosna-Hersek'tir. Diğer ülkelerde ise kurumlar vergisi %10 ila %40 arasında değişiklik göstermektedir.

1.3.4 Dış Ticaretin Gelişmesindeki Engeller

Uluslararası ticarete açık ekonomiye sahip olan Kosova, yüksek ithalat ve düşük ihracat hakimiyeti altına girmekte, dolayısıyla dış ticaret açığı da yüksek seviyelerde seyretmektedir. Temel makroekonomik göstergeler dışında, uluslararası döviz, ithal ve ihraç edilen malların yapısı ve değeri, ülkenin ekonomik gelişim seviyesini göstermektedir.

Kosova'da ihracat sektörünün zayıf performansının, başta siyasi ve tarihi olmak üzere birçok nedeni vardır. Siyaset ile ihracat sektörü birbiriyle ilişkili olduğundan, ihracat sektörünün düşük performans göstermesi ülkede siyasi statünün belirlenmesinde yaşanan gecikmelerden kaynaklanmaktadır. Ülkede yaşanan siyasi istikrarsızlık, ticaretin özellikle ihracat sektörünün gelişiminde uygulanması gereken bir takım politikaların gecikmesine neden olmuş, bu da ihracat üzerinde olumsuz etki yaratmıştır.

Savaş sonrası dönemde ülkedeki şirketler ve sanayi sektörü, hasara uğramış ve tamamen çökme noktasına gelmiştir. Özelleştirme sürecindeki gecikmeler ve diğer olumsuz gelişmeler, üretim şirketlerini zor da olsa harekete geçirmiştir. Doğrudan yabancı yatırımların düşük seviyelerde gerçekleşmesi, geçiş sürecindeki birçok ülkede olduğu gibi Kosova'da da, özellikle ihracat sektöründe önemli bir faktör olarak görülmektedir. Ayrıca resmi olmayan ekonomi de diğer bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların dışında elektrik enerjisinde yaşanan sorunlar (elektrik enerji arzındaki eksiklik), karayolu altyapısının sınırlı oluşu vb. sorunlar sıralanabilir.

Savaş sonrası Kosova'nın spesifik gerçekliği ile gelişmekte olan kurumlar ve siyaset ile arasındaki ilişkiler, ihracatın gelişmesinde büyük rol oynayan özel sektörün gelişmesini geciktirmiştir. Halen özel sektörün büyük bir kısmı, ekonomiye etkisi neredeyse hiç olmayan Küçük ve Orta Büyüklükte İşletmeler (KOBİ) tarafından oluşmaktadır. Kosova'da özel sektör içinde büyük ölçekli işletmelerin sayısının az olması, ihracatın düşük seviyede olmasına neden olmuştur. Çünkü çoğu ülkede büyük ölçekli işletmeler, ülke ihracatında önemli bir rol oynamaktadır. Diğer taraftan, büyük şirket sayısının az olması KOBİ'lerin gelişiminde etkili olmuştur. Çünkü büyük ölçekli şirketler, KOBİ'lerin ürün ve hizmetlerine olan talebin önemli bir oranına sahiptir (Berisha, 2011: 161-162).

Kosova'da ihracat sektörünün zayıf performans göstermesinin nedenleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Topxhiu ve Krasniqi, 2011: 103):

- i. Kosova'nın çözümlenmemiş siyasi statüsü, Kosova ekonomik büyüme ve kalkınmasında engel teşkil etmektedir.
- ii. Savaş, Kosova'da yıkım ve hırsızlık sonucunda sanayisi ve şirketleri neredeyse tamamen çökertti: özelleştirme sürecindeki gecikmeler ve birçok komplikasyon, iyileşmelerin daha da zorlaşmasına neden olmuştur.
- iii. Birçok geçiş ekonomisinin özellikle de ihracat sektörünün canlandırılmasında önemli paya sahip olan Doğrudan Yabancı Yatırımların (DYY) düzeyi tatmin edici (1999'dan sonra önemsiz, ancak 2005'ten bu yana göreceli olarak yüksek) bir seviyede değildi.
- iv. Kayıt dışı ekonominin, GSYH'ye oranının %30-40'larda gibi yüksek oranda olması,
- v. Kosova gerçeğinin bir parçası olarak elektrik enerjisindeki düzensizlik ve sınırlı sayıda yol altyapısı.

Esas olarak savaş sonrası Kosova'nın özgül gerçeği ile ilgili olan bu sorunlar, ortaya çıkan kurumlar ve politikalar ile takımyıldız olarak, ihracatın için asıl yükü taşıyabilecek bir sektör olan özel sektörün gelişmesine engel olmuştur (Topxhiu ve Krasniqi, 2011: 103). Ancak son zamanlarda Kosova Hükümeti'nin kararlı tutumu ve diğer uluslararası kuruluşların da destekleriyle bu sorunlar büyük ölçüde azaltılmıştır. Bu gelişmelere örnek olarak, bölgedeki ülkeler başta olmak üzere, Türkiye ve diğer AB ülkeleri ile serbest ticaret anlaşmaları imzalanmış ve bu dış ticaretin gelişmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca enerji ve ulaşım altyapısındaki gelişmelerde, ülke dış ticaretinin gelişmesindeki engeller arasından çıkmaya başlamıştır. Bu tür gelişmelerin devam etmesi adına Kosova Hükümeti'nin reformlara ve uygun politikaları devam etmesi gerekmektedir.

1.3.5 Kosova ile Türkiye Arasında Dış Ticaret İlişkileri

Türkiye ile Kosova ekonomik, ticari, siyasi, kültürel ve eğitim başta olmak üzere bir çok alanda işbirliği içerisinde dirler. İki ülke arasındaki ilişkiler ortak tarihi geçmiş ve dostluk bağlamında oldukça yüksek seviyede seyretmektedir. Kosova 17 Şubat 2008 'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra aradan 24 saat geçmeden ilk tanıyan ülkelerden biri Türkiye olmuştur. Türkiye, Kosova'nın bağımsızlığı, egemenliğini ve toprak bütünlüğünün Balkanlardaki istikrar ve barışın temel unsurlarından olduğuna inanmaktadır (Dışişleri Bakanlığı, Kosova-Türkiye İlişkileri, (t.y): (s.y)).

Türkiye'nin Kosova'daki ekonomik ve sosyal katkısı ve ilgisi oldukça bariz bir şekilde gözlemlenmektedir. Birçok ülke; ekonomisinin kırılgan yapısı ve iş hayatındaki olumsuzluklar nedeniyle Kosova'yla ekonomik bir yakınlık hakkında endişe duyarken Türkiye tam tersi bir tutum sergilemiştir. Türk şirketleri; Priştine Uluslararası Hava Limanı yapımı ve Kosova-Arnautluk arasındaki otoyol inşaatı gibi en büyük ve en pahalı projelerden bazılarını almıştır. Kosova Enerji Dağıtım Şebekesi'ni satın alma niyetinde olduğunu açıklayan toplam beş şirketten üçü Türkiye menşelidir. Türkiye Kosova'da iki ulus arasındaki ortak tarih ve dini bağlar nedeniyle sosyal bakımdan da kendini göstermektedir. Osmanlı dönemine ait birçok camide restorasyon yapılmaktadır, Kosova'daki özel Türk okul ve yurtları en iyiler arasındadır, Türkiye'de öğrenim gören Kosovalı öğrencilere burs imkânı sağlanmaktadır. Türkiye'nin Kosova'ya ilişkin politik, ekonomik ve sosyal tutumu yeni Kosova devletine birçok fayda sağlasa da bazı çevreler bu duruma temkinli yaklaşmakta ve bundan endişe duymaktadır. Bu çevreler, Kosova'nın batılı müttefikleri yerine Türkiye'ye çok fazla yaklaştığını iddia etmekte ve bu durumu eleştirmektedir (Mehmeti, 2012: 97).

Kosova yeni bir ülke olmasından dolayı çoğu alanda geri planda kalmıştır. Ancak kardeş ülke Türkiye başta ekonomik olmak üzere birçok alanda yardımını esirgememiş ve Kosova ile olan ilişkilerini daha üst seviyeye çıkarmak adına Kosova'nın bağımsızlığından bu yana çeşitli alanlarda karşılıklı anlaşmalar gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla aşağıdaki tablo Kosova ile Türkiye arasında yapılan ikili anlaşmaları yansıtmaktadır.

Tablo 17: Kosova-Türkiye Arasında Yapılan İkili Anlaşmalar

İmzalanan Anlaşmalar	Anlaşma Tarihi
Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşması	18.12.2003
Karşılıklı Vize Muafiyeti Anlaşması	13.01.2009
Çevre Alanında İşbirliği Anlaşması	15.09.2004
Savunma Sanayisi İşbirliği Anlaşması	27.10.2011
Tarım Alanında İşbirliği Konulu Mutabakat Zaptı	08.10.2013
Serbest Ticaret Anlaşması	27.09.2013

Tablo 17'nin devamı

Yatırımların Teşviki ve Korunması Anlaşması	08.03.2017
Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması	05.01.2010
Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması	10.09.2012

Kaynak: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu ve Resmi Gazete 'den yararlanarak hazırlanmıştır.

Türkiye, ister bağımsızlık öncesi ister de bağımsızlık sonrası Kosova'nın hep yanında olmuştur. Tablo 17'de görüldüğü gibi Kosova ile Türkiye arasında hem bağımsızlık öncesi hem de bağımsızlık sonrası ikili anlaşmalar gerçekleştirilmiştir. Kosova bağımsızlık ilanına kadar UNMIK tarafından yönetildiği için, 2008 yılına kadar Türkiye ile yapılan anlaşmalar UNMIK tarafından imzalanmıştır. Bağımsızlık ilanı ile birlikte Kosova hükümeti Türkiye ile olan ilişkilerini kendi yürütmeye başlamıştır. Kosova ile Türkiye arasında birçok anlaşma yapılmıştır, ancak Tablo 17 en önemli anlaşmaları yansıtmaktadır. İki ülke arasındaki bu mükemmeliyet seviyesi (bağlılık) Kosova'da yaşayan Türk azınlıkları için ciddi önem arz etmektedir. Kosova ile Türkiye arasında imzalanan ilk anlaşmalardan biri sağlık alanında işbirliği anlaşması olup, bu anlaşmayı Kosova adına UNMIK imzalamıştır. Bağımsızlık sonrası yapılan ilk anlaşma ise 2009 yılında gerçekleştirilen karşılıklı vize muafiyet anlaşmasıdır. Bu anlaşma 13 Ocak 2009 tarihinde Kosova'nın başkenti Priştine'de imzalanıp, 16 Şubat 2009 tarihinde de bakanlar kurulunca onaylanmıştır (Resmi Gazete, 2009).

Bundan başka Kosova ile Türkiye arasında imzalanan diğer önemli anlaşmalar, 2009 ve 2011 yılında gerçekleştirilen sırasıyla askeri alanda eğitim, teknik ve bilimsel iş birliği çerçeve anlaşması ile askeri eğitim işbirliği anlaşmasıdır. Kosova ile Türkiye arasındaki ikili anlaşmalar her alanda gerçekleştirilmeye devam edilmiştir. Bu anlaşmalardan bir diğeri de Serbest Ticaret Anlaşmasıdır. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin pekiştirilmesi adına 2013

yılında imzalanan STA, Kosova'nın imzaladığı ilk STA anlaşmasıdır (Dışişleri Bakanlığı, Kosova-Türkiye İlişkileri, (t.y): (s.y)).

Kosova ile Türkiye arasında köprü niteliğinde olan Kosovalı Türkler, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi adına gayret göstermektedirler. İki ülke arasındaki ilişkileri doruk noktasına çıkarmak adına, Kosova'daki 38 belediye arasında tek Türk belediyesi olan Mamuşa Belediyesi Türkiye ile ilişkilere yönelik çalışmalarını hızlı bir şekilde yürütmektedir. Her alanda olduğu gibi eğitim alanında da desteklerini esirgemeyen Türkiye, balkanlardaki en büyük ilk ve ortaokul olan "Anadolu İlk ve Orta Öğretim Okulu" nun inşasını Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı aracılığıyla Mamuşa'da gerçekleştirmiştir.

Kosova ile Türkiye arasında iyi düzeyde olan siyasi ve kültürel ilişkileri, ekonomik ilişkilerle de pekişmektedir. Kosova devleti için büyük yatırım projelerinden olan otoyol, havalimanı inşaatı, enerji dağıtım ve tedariki gibi ihaleleri Türk şirketleri tarafından ya da onların içinde bulunduğu konsorsiyumlar tarafından alınmıştır. Başarılı bir şekilde inşaatları ve devirleri gerçekleşen bu projeler ile birlikte Türk şirketleri, diğer devasa ve önemli projeler için hazır konumda olduklarını da göstermişlerdir. Özel sektörde yaşanan bu gelişmeler, iki ülke arasında yukarıda saydığımız bazı anlaşmaların yapılmasıyla da pekişmiştir. Türkiye hem yatırımda hem de ticarete Kosova ile işbirliği içinde olan ülkelerin başında gelmektedir. Dolayısıyla aşağıdaki tablo Kosova ile Türkiye arasındaki dış ticaret verilerini yansıtmaktadır.

Tablo 18: Kosova ile Türkiye Arasındaki Dış Ticaret Verileri (2005-2015) (000 Avro)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi
2005	1,041	85,376	-84,335	86,417
2006	1,668	97,075	-95,407	98,743
2007	2,660	101,827	-99,167	104,487
2008	3,044	128,249	-125,205	131,293
2009	6,512	141,825	-135,313	148,337
2010	9,357	150,360	-141,003	159,717
2011	7,831	184,452	-176,621	192,283
2012	11,380	199,881	-188,501	211,261
2013	7,393	204,922	-197,529	212,315
2014	10,365	238,268	-227,903	248,633
2015	9,212	252,285	-243,073	261,497

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Tablo 18’de görüldüğü üzere Kosova ile Türkiye arsında ticari ilişkiler gün geçtikçe artış göstermiştir. 1999 savaşından sonra ülke ekonomisinin hasara uğraması nedeniyle, Kosova sadece Türkiye ile olan ticari ilişkilerde değil aynı zamanda bütün ülkeler ile ticari ilişkiler geri planda kalmıştır. Savaş sonrası dönemde toplanma sürecine giren ülke ekonomisi dış ticarete de gelişmeler yaşamıştır. En çok gelişme kat edilen ülkelere biri Türkiye olmuştur. Kosova’nın en önemli ticaret partnerlerinden biri olan Türkiye, 2005 yılında Kosova’nın en çok ihracat yaptığı ilk 10 ülke sıralamasında dokuzuncu sırada yerini alırken, 2009 yılında 6. sıraya kadar yükselmiştir. Kısacası Türkiye, Kosova’nın en çok ihracat gerçekleştirdiği ilk 10 ülkeden biridir. Bu Türkiye pazarının Kosova ihracatında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Kosova ile Türkiye arasındaki dış ticaret verilerini yansıtan Tablo 18’de görüldüğü gibi, bağımsızlık öncesi iki ülke arasında ticaret bağımsızlık sonrasına göre daha az gerçekleşmiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde Türkiye ile yapılan ikili anlaşmalar sayesinde dış ticarete artış yaşanmıştır. Bağımsızlık öncesi Kosova’nın Türkiye’ye ihracatı %1-2 oranında iken, bağımsızlık sonrası dönemde ise bu oran %3-4 arası gerçekleşmiştir. 2005 yılında Kosova’nın Türkiye’ye ihracatı, toplam ihracatın %1.8’ini oluştururken, 2009 yılında ise bu oran %3.9’a yükselmiştir. 2012 yılında Kosova’nın Türkiye’ye ihracatının toplam ihracat içindeki payı, 2008-2015 döneminde en yüksek oran olan %4.1 olarak gerçekleşmiştir.

Kosova’nın Türkiye ile olan ithalatına baktığımızda, ihracatta olduğu gibi ithalatta da sürekli bir artış yaşanmıştır. 2005 yılında Kosova’nın Türkiye’den ithalatı 85 milyon Avro tutarındayken, 2009 yılında bir önceki yıla kıyasla % 14 oranında artış yaşanarak 97 milyon Avro’ya kadar yükselmiştir. Kosova’nın Türkiye’den ithalatı ilerleyen yıllarda artmaya devam etmiş ve bağımsızlığın ilan edildiği 2008 yılında bir önceki yıl göre % 26 oranında artış sağlanmıştır. 2008-2015 döneminde Kosova’nın Türkiye’den ithalatı toplam ithalatın yıllık ortalama %8’ini oluşturmaktadır.

Diğer dış ticaret verilerinde olduğu gibi ticaret hacminde de 2005 yılından günümüze kadar sürekli artış yaşanmıştır. 2005 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 86 milyon Avro tutarındayken, 2006 yılında 98 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret hacmi 2009 yılında 148 milyon Avro’ya kadar yükselerek, bir önceki yıla göre %26 oranında artış sağlanmıştır. Bu artış aynı zamanda 2005-2015 döneminde yaşanan en büyük artıştır. 2015

yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 261 milyon Avro tutarında gerçekleşmiştir. Bağımsızlık sonrası iki ülke arasında ticari ilişkilerin her yıl katlanarak artış gösterdiğini ifade edebiliriz. Tablo 18'deki verilere baktığımızda son yıllarda her iki ülke arasında ticari ilişkilerin arttığı gözlemlenebilir. STA'nın imzalanmasıyla birlikte ikili ticari ilişkilerin daha üst seviyeye tırmanacağı beklenmektedir.

Tablo 19: Kosova ile Türkiye Arasında Gerçekleşen İhracat ve İthalata Konu Olan Mal Grupları

Kosova'nın Türkiye'ye İhraç Ettiği Başlıca Mal Grupları	
SITC'da Sınıflandırılmış Mal Grupları	2008-2015 Dönemi Ortalaması (%)
Canlı Hayvan ve Gıda Maddeleri	0,55
İçki ve Tütün	0,11
Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler	25,25
Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler	0,19
Hayvansal, Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar	-
Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri	2,74
Başlıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar	68,78
Makinalar ve Ulaştırma Araçları	1,86
Çeşitli Mamul Eşya	0,83
SITC'da Sınıflandırılmamış Eşyalar(Tedavülde Olmayan, Paralar, Parasal Tabanlı Altınlar)	0,025
Kosova'nın Türkiye'den İthal Ettiği Başlıca Mal Grupları	
SITC'da Sınıflandırılmış Mal Grupları	2008-2015 Dönemi Ortalaması (%)
Canlı Hayvan ve Gıda Maddeleri	10,69
İçki ve Tütün	0,18
Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler	1,01

Tablo 19'un devamı

Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler	0,55
Hayvansal, Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar	0,14
Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Buna Bağlı Sanayi Ürünleri	9,6
Başlıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar	28,1
Makinalar ve Ulaştırma Araçları	16,4
Çeşitli Mamul Eşya	33,35
SITC'da Sınıflandırılmamış Eşyalar (Tedavülde Olmayan, Paralar, Parasal Tabanlı Altınlar)	0,10

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Dış Ticaret İstatistikleri verilerinden hazırlanmıştır.

Tablo 19 iki bölümden oluşmakta ve birinci bölümde Kosova'nın Türkiye'ye ihraç ettiği mal grupları yer alırken, ikinci bölümde de Kosova'nın Türkiye'den ithal ettiği mal grupları bulunmaktadır. Tablonun birincin bölümünde yer alan verilere göre, 2008-2015 döneminde Kosova'nın Türkiye'ye en çok ihraç ettiği mal grupları İşlenmiş mallar ve akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddelerdir. Bu iki mal grubu incelenen dönemde Kosova'nın Türkiye'ye gerçekleştirdiği ihracatın %94.03'ünü oluşturmaktadır. İlgili dönemde İşlenmiş malların Türkiye'ye ihracatı yıllık ortalama %68.78'ini oluştururken, akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler ise yıllık ortalama %25.25'ini kapsamaktadır. Bu iki mal grubu dışında kalan mallar ise incelenen dönemde, Kosova'nın Türkiye'ye ihracatının yıllık ortalama %5.97'lik kısmını oluşturmaktadır. Bu, Kosova'nın Türkiye'ye ihracatında genellikle iki mal grubu üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

Tablonun ikinci bölümünde görüldüğü gibi, Kosova'nın Türkiye'den ithal ettiği mal grupları, ihracattakinin aksine geniş bir alana yayılmıştır. Yani ithalatta tek bir mal grubu üzerinde yoğunlaşmayıp bir çok mal grubundan ithalatını gerçekleştirmektedir. Tablo 2.13'ün ikinci bölümünde yer alan verilere göre Kosova Türkiye'den en çok çeşitli mamul eşya mal grubundaki malları ithal etmektedir. 2008-2015 döneminde Kosova'nın Türkiye'den ithal ettiği çeşitli mamul eşya ithalatı yıllık ortalama %33.35 paya sahiptir. En çok ithal edilen

ikinci mal grubu ise, analiz edilen dönemde yıllık ortalama %28.1 paya sahip olan işlenmiş mallar kategorisidir. Kosova'nın Türkiye'den en çok ithal ettiği üçüncü ve dördüncü mal grupları ise incelenen dönemde sırasıyla yıllık ortalama %16.4 ve %10.69 paya sahip olan makina ve ulaştırma araçları ile canlı hayvan ve gıda maddeleridir. Genel olarak Kosova'nın birçok mal grubunu Türkiye'den ithal etmesi, Kosova'nın Türkiye için önemli bir pazar olduğunu göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

KOSOVA'NIN EKONOMİK BÜYÜME ANALİZİ

2.1 Ekonomik Büyüme ve Makroekonomik Göstergeler

Eski YSFC' nin en yoksul bölgesi olan Kosova'da, 1990'lı yıllarda siyasi ayaklanmalar, Yugoslavya'da yaşanan savaşlar, Sırpların Kosovalı çalışanları işten çıkarması ve uluslararası yaptırımlar uygulaması, ülkede ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Bundan başka, 1999 yılında Sırbistan'ın Kosova'ya savaş ilan etmesi, kötü olan ülke ekonomisini daha da zora sokmuştur (International Business Publications, 2016: 118)

Ekonomide on yıllarca süre geri kalmışlık, ekonomi politikalarının doğru bir şekilde uygulanmaması, ihmal ve yanlış yönlendirmelerin bir sonucu olarak Kosova ekonomisi çatışma öncesi bile zayıf durumdaydı. DB, 1995 yılında Kosova'da kişi başı GSYH'nin 400 Dolar civarı olduğunu tahmin etmiştir. Bu tutar Avrupa'nın en düşük kişi başı milli geliri olarak yerini almıştır. 1999 ihtilafı ülke ekonomisine çok büyük zararlar yaşatmıştır. Savaş esnasında konut stoku, tarım sektörü ve altyapıların çoğu ciddi hasara uğramıştır. Bunun sonucunda, sanayi ve tarımsal üretimde hızlı bir düşüş yaşanmıştır.

Kosova'da 2001 yılında kişi başı gelir 900 Dolardı ve bu savaş sonrası dönemde bölgedeki ülkeler dahil olmak üzere diğer ülkelerde kaydedilen düzeylerin çok altında kaldı: Bosna Hersek'te 1,109 Dolar, Arnavutluk'ta 1,218 Dolar, Yugoslavya'da 1,261 Dolar, Makedonya'da 1,674 Dolar, Bulgaristan'da 1,686 Dolar, Romanya'da 1,772 Dolar, Hırvatistan'da 4,625 Dolar ve Slovenya'da 9,443 Dolar'dı.

Kosova ekonomisinde 2001 yılında GSMH, GSYH'yi 687 milyon Avro kadar aşmıştır. GSYİH kompozisyonunda 2000 yılı ile karşılaştırıldığında, tüketimde %163'ten %146'ya gibi belirgin bir düşüş yaşanmıştır (Central Bank of the Republic of Kosovo, 2001:5).

Kosova ekonomisi, savaş sonrasında UNMIK yönetimi altında belirgin ekonomik iyileşme ile karakterize edilmiştir. Yeniden yapılandırmanın ilk aşamasından sonra GSYH 2003 yılından 2006 yılına kadar yıllık ortalama %1,7 oranında büyümüştür. Bununla birlikte, bu büyüme büyük ölçüde uluslararası yardımlar ve diasporadan gelen dövizler ile sağlanmıştır (Vathi ve Black, 2007: 4).

Kosova GSYH'si 1999 savaşın ardından bazı yıl yüksek büyüme hızları ile büyümüş bazı yıl da daha düşük büyüme göstermiştir. Dolayısıyla, savaş sonrası dönemden günümüze kadar kararlı, sürdürülebilir bir büyüme hızından ziyade sürekli dalgalanan, kararsız bir büyüme hızı geçerli olmuştur. Bu özellik ise politika uygulayıcıların karar alma süreçlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca ülkede iktisadi büyüklükleri ve aralarındaki ilişkileri anlamsızlaştırmıştır. Bağımsızlığın ilan edilmesiyle birlikte Kosova'da yeni bir sayfa açılmış ve hükümet ülkenin büyüme ve kalkınması adına önemli adımlar atmıştır. Dolayısıyla bağımsızlık sonrası GSYH verilerini daha iyi analiz edebilmek için aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Tablo 20: Kosova'nın Bağımsızlık Sonrası Dönemdeki GSYH verileri (Milyon Avro)

Yıllar	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Cari Fiyatlarla)
2008	3,882.8
2009	4,069.6
2010	4,402.0
2011	4,814.5
2012	5,058.7
2013	5,326.6
2014	5,567.5
2015	5,807.0

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Kosova'nın GSYH'deki artışı, 1999 savaşı sonrasında bu yana keskin bir hal almıştır. Savaş sonrası dönemde yaşanan ekonomik patlamanın ardından, ekonomik büyüme ılımlı bir büyüme trendi izlemiştir. Tablo 2'de yer alan GSYH verileri dikkatli incelendiğinde, tutar olarak sürekli artış gösteren bir GSYH görülebilir. Bağımsızlığın ilan edildiği yıl olan 2008'de GSYH 3,882 milyon Avro kadar gerçekleşmiş ve 2015 yılına kadar artmaya devam etmiştir. Tablo 21'deki verilere göre, Kosova'nın GSYH'si 2008-2015 döneminde ortalama 4,865 milyon Avro'ya kadar ulaşmıştır. Bu ortalama tutar 2008 yılındaki GSYH tutarının yaklaşık %25'i kadar fazladır. 2015 yılında ülkenin GSYH 5,807 milyon Avro'ya kadar yükselmiş ve bu yükseliş trendinin ASK, BQK ve DB'ye göre devam edeceği tahmin edilmektedir. Dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan biri, 2008 yılında küresel finansal krizin etkileri nedeniyle dünya genelinde yaşanan ekonomik durgunluğa rağmen 2009 yılında Kosova GSYH'si artmaya devam etmiş ve bu yılda 4,069 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 21: 2008-2016 Döneminde GSYH'nin Ekonomik Faaliyetlere Göre Dağılımı (%)

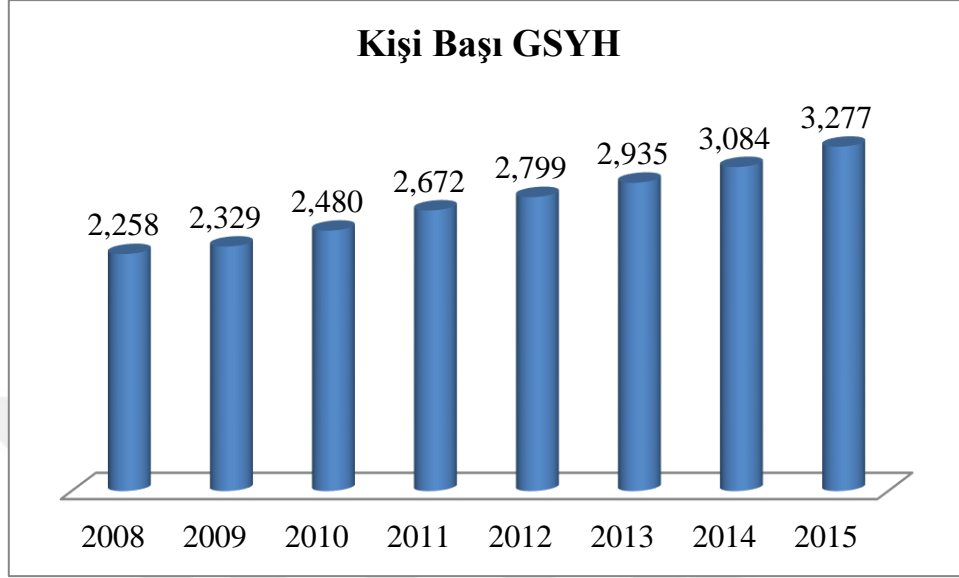
İktisadi Faaliyet Kolları (Nace Rev 2)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	14,8	14,1	13,6	12,8	12,2	12,0	11,9	10,3
İmalat	11,1	12,1	11,1	10,3	10,9	11,0	10,3	10,8
Maden ve Taş ocakçılığı	3,1	2,3	3,1	2,6	2,3	2,2	2,1	2,0
Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretimi ve Dağıtımı	2,1	2,3	2,5	2,6	2,5	2,7	2,8	3,3
İnşaat	6,6	6,6	6,4	7,5	6,7	6,6	6,0	6,8
Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Kara taşıtlarının ve Motosikletlerin Onarımı	11,6	12,5	12,2	11,1	12,1	12,3	12,4	12,3
Ulaştırma ve Depolama	3,3	3,8	3,9	3,9	3,7	4,4	3,5	3,6
Finans ve Sigorta Faal.	3,3	3,2	3,4	3,6	3,8	4,0	4,0	3,7
Gayrimenkul Faaliyetleri	11,0	10,2	9,5	8,7	8,6	8,9	9,0	8,6
Kamu Yönetimi ve Savunma; Zorunlu Sosyal Güvenlik	11,1	10,3	9,9	9,9	9,8	9,3	9,0	7,8
Eğitim	2,6	2,8	2,8	3,2	3,2	3,1	3,9	4,0
Diğer Kategoriler ⁹	4,2	4,8	5,4	5,9	6,4	6,7	8,1	8,4
Sektörler Toplamı	84,8	85,0	83,8	81,9	82,4	83,3	82,9	81,6
Vergi-Sübvansiyon	15,2	15,0	16,2	18,1	17,6	16,7	17,1	18,9
GSYH	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: ASK-ASKDATA ve Elektronik Veri Dağıtım Sistemi-EVDS'den yararlanarak hazırlanmıştır.

Ülke ekonomisinin analizi için en önemli makroekonomik göstergelerden bir diğeri de kişi başı GSYH değerleridir. Aşağıdaki şekil Kosova'nın 2008-2015 döneminde gerçekleşen fert başına düşen GSYH değerlerini yansıtmaktadır.

⁹ Su Temini; kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri, Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri, Bilgi ve İletişim, Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetleri, İdari ve destek hizmet faaliyetleri gibi kategorileri temsil etmektedir.

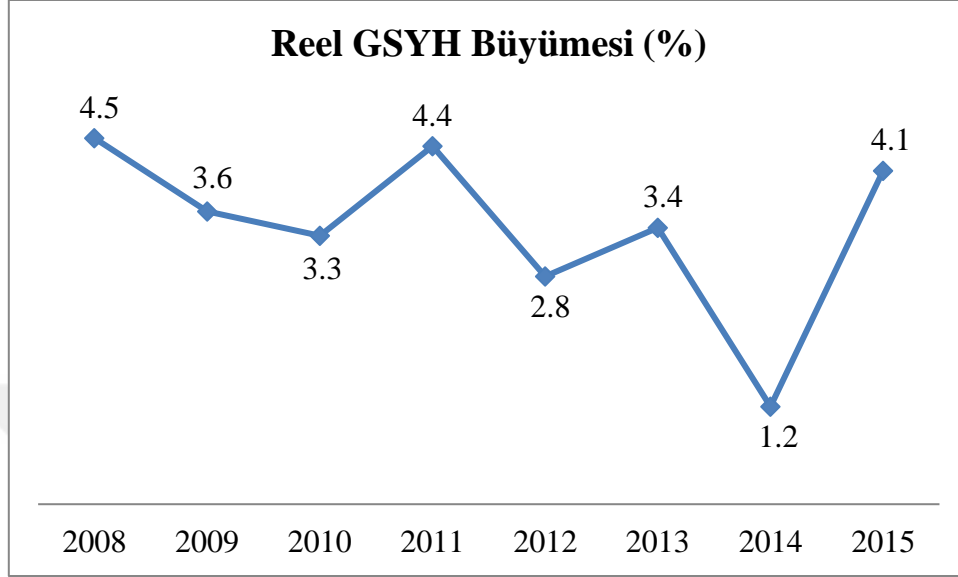
Şekil 11: 2008-2015 Döneminde Kosova’da Kişi Başı GSYH (Avro)

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Kişi başı GSYH verilerini yansıtan Şekil 11’deki verilere baktığımızda, ülkede fert başına düşen GSYH’nin 2008 yılından 2015 yılına kadar istikrarlı bir artış izlediğini görebiliriz. 2008 yılında kişi başı GSYH 2,258 Avro tutarındayken, 2009 yılında krizin etkisiyle düşük tutarda da olsa bir artış yaşanmıştır. Daha sonraki yıllarda da kişi başı GSYH artmaya devam etmiş ve 2010, 2012 ve 2014 yıllarında sırasıyla 2,480, 2,799 ve 3,084 Avro olarak gerçekleşmiştir. İlgili dönemde kişi başı GSYH ortalama olarak 2,729 Avro olarak artış göstermiştir. Kişi başı GSYH’nin istikrarlı bir şekilde artış göstermesi ülke ekonomisinin iyi konumda olduğunu göstermektedir. Ancak sadece kişi başı GSYH verilerine bakarak ülke ekonomisini değerlendirmek yetersiz olabilir. Bundan dolayı diğer makroekonomik verilere de bakmakta fayda var. Dolayısıyla aşağıda yer alan Şekil 12, Kosova’nın 2008-2015 dönemindeki reel GSYH artış hızını yansıtmaktadır.

Şekil 12: Kosova Ekonomisinde Reel GSYH Büyüme Hızı (2008-2015)

Kaynak: ASK verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Kosova ekonomisi, finansal krizin ilk dalgasına ve dünya ekonomisinde yaşanan durgunluğa karşı güçlü bir direniş göstermiş ve birçok ülke ekonomisinde olduğu gibi negatif bir büyüme göstermemiştir. Küresel finansal krizin etkileri genellikle 2009 yılı verilerine yansımıştır. Kosova ekonomisinde 2008 yılında %4,5 'lik bir büyüme gerçekleşmiştir. BQK, 2008 yılındaki ekonomik büyümenin, büyük ölçüde banka kredileri, havale, kamu harcamaları ve dış yardımla finanse edilen tüketim ve yatırımların artmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Ekonomik büyüme, 2008 yılında özel sektör tarafından desteklenmiştir (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2009: 19).

Küresel finansal kriz Kosova ekonomisine de yansımış ve 2008 yılına göre 2009 yılında %3.8 gibi daha düşük bir büyüme gerçekleşmiştir. Krizin etkisi büyük ölçüde tüketim ve özel sektör yatırımlarının, özellikle banka dövizlerinin azalmasına neden olmuştur. Ayrıca doğrudan yabancı yatırım ve bankaların daha sıkı kredi politikası uygulayarak kredi daralmasına etkiye bulunmuştur. Kosovalı göçmenlerin çoğunlukla olduğu ülkelerde işsizlik oranının artması, Kosovalı yerleşiklerin göndermiş olduğu dövizler üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Ayrıca birçok potansiyel yabancı yatırımcının yatırım kapasitesi ve planları krizden olumsuz etkilenmiş ve 2009'un ilk yarısında doğrudan yabancı yatırımlarda yıllık %25 oranında bir düşüş yaşanmıştır. Bunun yanında, ticari bankaların uyguladığı daha

muhafazakâr kredi politikaları kredi hacminin daralmasına neden olmuştur. Bunun nedeni, krize karşı olarak ticari bankaların daha temkinli davranışı ve reel sektör için potansiyel etkilerinden kaynaklanmaktadır.

Kosova ekonomisi, 2009 yılının ilk çeyreğinde yıllık %20 oranında artış gösteren kamu harcamaları ile 2009 ‘da olumlu bir büyüme kaydeden bölgedeki birkaç ülkeden biridir. İhracat ve ithalat değerlerinde düşüş yaşansa da, 2009 yılında krize rağmen reel GSYH’nin %3,8 oranında artış göstermesi, dış ticaret açığında yüksek oranda artış yaşanmamasından kaynaklanmaktadır (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2010: 4).

Yukarıda yer alan Şekil 12’teki reel büyüme oranlarına baktığımızda, Kosova’nın 2010, 2011 ve 2012 yıllarında sırasıyla, %3.3, %4.4 ve %2.8 oranında artış yaşadığını görebiliriz. Benzer şekilde 2013 yılında da büyüme trendi devam etmiş ve GSYH’de %3.4 oranında reel bir artış gerçekleşmiştir. 2014 yılında ise, incelenen dönemde en düşük büyüme oranı olan %1.2 olarak şekilde yerini almıştır. BQK’ ya göre, 2014 yılındaki büyüme oranının tüketimin artmasından kaynaklandığı, diğer yıllara göre daha düşük performans göstermesi ise yatırımlar azalmasından ve net ihracatın olumsuz etkilerinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. 2014 yılı verileri, tüketici kredisi ve kamu cari harcamalarındaki artışın (ücret, maaş, sübvansiyon ve cari transferler) tüketimi artırdığını göstermektedir (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2015: 25). Kosova ekonomisinde büyüme oranlarının daha iyi yorumlanabilmesi için Batı Balkan ülkelerinin de büyüme oranlarına yer verilmiştir. Aşağıdaki Tablo 22, Kosova ve Batı Balkan ülkelerinde 2012-2015 döneminde gerçekleşen reel büyüme oranlarını içermektedir.

Tablo 22: Kosova ve Batı Balkan ülkelerinde Reel GSYH büyüme hızı (2012-2015)

	2012	2013	2014	2015
Arnavutluk	1.6	1.4	1.9	2.7
Bosna Hersek	-1.2	2.5	1.1	2.1
Kosova*	2.8	3.4	1.2	4.1
Makedonya	-0.5	2.7	3.8	3.2
Karadağ	-2.5	3.3	1.5	3.2
Sırbistan	-1.0	2.6	-1.8	0.5

Kaynak: Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, “Raporti i Zhvillimeve Makroekonomike” No.4, Nisan, 2016.

*Kosova ile ilgili veriler Kosova İstatistik Kurumu’ndan(Agjencia Statistika të Kosovës) alınmıştır.

Yukarıda yer alan tablodaki verilere dayanarak, 2012 yılında Batı Balkan ülkelerinde en yüksek büyüme oranını Kosova %2.8 ile gerçekleştirmiştir. 2012 yılında Batı Balkan ülkelerinin çoğu (Kosova ve Arnavutluk hariç) negatif büyüme göstermiştir. 2012 yılında Batı Balkan ülkelerindeki bu düşüş genellikle, talebin düşmesinden dolayı ekonomik faaliyetlerdeki yavaşlamadan kaynaklanmaktadır. Ekonomik faaliyetlerdeki bu gerileme ise, Avro bölgesindeki gelişmelere bağlı olarak, DYY ve diasporadan gelen dövizlerde yaşanan olumsuz gelişmelerden kaynaklanmaktadır (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2013: 31). 2013 yılına gelindiğinde bütün ülke ekonomileri toparlanma sürecine girmiş ve 2013 yılında pozitif büyüme göstermişlerdir. Ancak 2013 yılında 2012 yılında olduğu gibi yine Kosova en yüksek büyüme oranını gerçekleştirmiştir.

Batı Balkan ülkelerinde 2013 yılında yaşanan ekonomik toparlanma kısa sürmüş ve 2014 yılında büyüme oranları tekrar aşağı doğru revize edilmiştir. Batı Balkan ülkelerinde 2014 yılında %1.3 oranında bir ekonomik büyümenin gerçekleştiği tahmin edilmiştir. Bu düşüşün esas nedeni, 2014 yılında Avrupa Birliği'ndeki zayıf ekonomik toparlanma ve Batı Balkan ülkelerinin bazılarında yaşanan olumsuz gelişmeler olarak özetlenebilir. Batı Balkan ülkelerinde genel olarak sanayi ve inşaat sektöründe yaşanan durgunluk ülke ekonomilerini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Bosna Hersek ve Sırbistan 'da gerçekleşen sel felaketi ekonomik faaliyete büyük zarar vermiştir.

Batı Balkanlar'daki ekonomik faaliyetin 2015 yılında bir önceki yıla göre iyileştiği görülmektedir. 2015 yılında, Batı Balkanlar'daki reel GSYH büyümesinin % 2,6 civarında olduğu görüşü mevcuttur. Tablo 22'deki verilere göre 2015 yılında en yüksek büyüme gerçekleştiren ülke Kosova olmuştur. Kosova dışında en yüksek büyüme oranlarına sahip ülkeler ise Makedonya ve Karadağ'dır. 2015 yılındaki ekonomik faaliyetlerin inşaat, imalat sanayi ve ulaşım sektörlerindeki artış ile karakterize edildiği, ayrıca talepteki artışın yanı sıra yatırımlar tarafından da desteklendiği ifade edilmektedir. Bunların yanında, dış talebin toparlanmasıyla birlikte Batı Balkan ülkelerinde ihracat da artış göstermiştir (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2016: 15-16).

Tablo 23: Dünya Genelinde 2015 Yılında Enflasyona Göre Düzeltilmiş GSYH Büyümesi En Yüksek Olan Ülkeler ve Kosova'nın Bu Büyümedeki Yeri

Ülkeler	Enflasyona Göre Düzeltilmiş GSYH Büyümesi (%)
	2015 Yılı
1. İrlanda	26,3
2. Etiyopya	10,2
3. Palau	9,4
4. Fildişi Sahili	8,5
5. Özbekistan	8,0
6. Nauru	8,0
7. Hindistan	7,6
8. Laos	7,6
9. Faroe Adaları	7,5
10. Kamboçya	7,0
11. Burma	7,0
12. Dominik Cumhuriyeti	7,0
13. Çin	6,9
14. Demokratik Kongo Cumhuriyeti	6,9
15. Ruanda	6,9
16. Bangladeş	6,8
17. Vietnam	6,7
18. Mozambik	6,6
19. Papua Yeni Gine	6,6
20. Senegal	6,5
21. Türkmenistan	6,5
22. Cibuti	6,5
57. Kosova	4,0

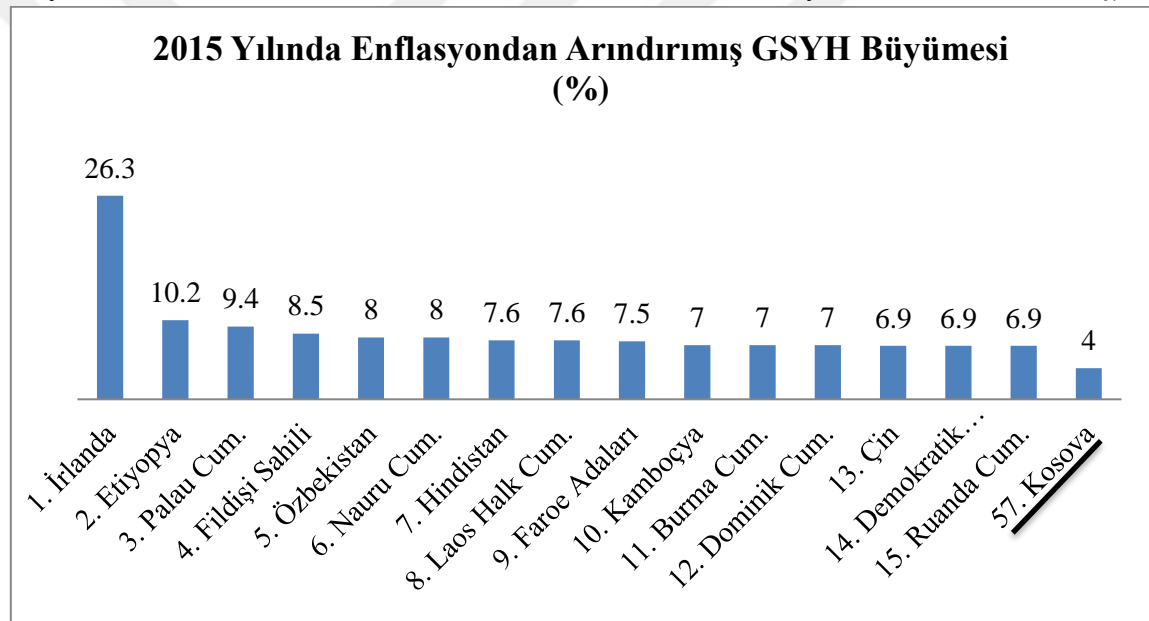
Kaynak: Central Intelligence Agency verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 23 ve Şekil 13'de, dünyada enflasyondan arındırılmış GSYH büyümesi 2015 yılında en yüksek olan 15 ülke ve Kosova ekonomik büyümesinin buradaki yeri yansıtılmıştır. Tablo 23 ve Şekil 13'de görüldüğü üzere, 2015 yılında en yüksek büyüme %26,3 ile İrlanda'ya aittir. İrlanda ülkesine ait bu büyüme oranı aynı zamanda 2015 yılındaki rekor büyüme oranı olarak da gerçekleşmiştir. İrlanda dışında kalan 14 ülke ise %11 ile %6.6 arasında bir büyüme oranına sahiptir. Merkezi İstihbarat Ajansı (Central Intelligence Agency-CIA)'nda yer alan verilere göre Kosova 2015 yılında büyüme açısından dünya sıralamasında 57. sırada yerini almaktadır. CIA'de yer alan yaklaşık 220 ülke arasından Kosova'nın 57.

sırada olması önemli bir gelişme olarak görülebilir. Ayrıca CIA verilerine göre, 2015 yılında Kosova ekonomik büyüme açısından birçok AB ülkesini geride bırakmıştır.

Kosova’da 2015 yılında reel GSYH’deki artış; iç talep, özel tüketim ve yatırımların artmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan net ihracat, ekonomik büyüme üzerindeki etkisini artırdığı görülmektedir. Üretim yönetimine göre 2015 yılındaki ekonomik büyüme, başta inşaat ve hizmet sektöründe artan katma değerli faaliyetler ve elektrik enerjisindeki arzın bir sonucudur (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, 2016: 27).

Şekil 13: Dünya Geneline 2015 Yılında Enflasyona Göre Düzeltilmiş GSYH Büyümesi En Yüksek Olan Ülkeler ve Kosova Ekonomik Büyümesinin Yeri(% Artış)

Kaynak: Central Intelligence Agency verilerinden yararlanılmıştır.

Kosova ekonomisi son zamanlarda önemli gelişmeler gösterse de hala Avrupa’daki en fakir ülkelerden biri konumundadır. DB’ye göre Kosova ekonomisinde yaşanan bu olumlu gelişmeler, dış yardımlar ve Kosovalı yerleşiklerin gönderdiği dövizlerden kaynaklanmaktadır. Bunun aksine sürdürülebilir ekonomik büyüme, ülkenin doğal kaynak ve emek gibi üretim faktörleri ile sağlanmalıdır. Bu nedenle, Kosova’nın büyüme modelini değiştirmesi ve bunun yerine doğal kaynakların, genç işgücünün ve tarım arazisinin daha iyi kullanılmasına dayanan bir model kullanması gerekmektedir (Sylqa, Kelmendi ve Zeka, 2012: 541).

2.1.1 Kosova’da Ekonomik Büyümenin Kaynakları

Kosova, insan kaynakları bakımından zengin olup, genç bir nüfusa sahiptir. Ülkede nüfusun yaklaşık %55’lik kısmı otuz yaşın altındadır. Ayrıca doğal kaynaklar (kömür-linyit, kurşun, çinko, nikel) bakımından zengindir ancak bu kaynakları uzun vadeli ve sürdürülebilir kalkınmaya dönüştürmek için Kosova hükümetinin ciddi zorluklarla mücadele etmesi gerekmektedir. Kosova endüstrisi hâlâ dünyanın en az rekabetçi ve aynı zamanda en az üretken yapıya sahip olan endüstriler arasında yerini almaktadır (Rinvest Institute for Development Research, 2017: (s.y)).

Kosova’da sürdürülebilir ekonomik büyümenin herhangi bir sektör ya da endüstri tarafından yönlendirilmesi pek olası değildir. Ancak aşağıda yer alan unsurlar çeşitli sektörlerin gelişmesine, bu da ekonomik büyümenin gerçekleşmesine neden olabilir.

2.1.1.1 Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler

KOBİ’ler; modern, dinamik ve bilgi temelli bir ekonominin yaratılması ve geliştirilmesinde her geçen gün önemini arttırmaktadır. Bunun nedenleri; girişimciliği ve girişimcilik yeteneklerini artırma kapasiteleri, esnek ve sürekli değişen pazarla hızlı adapte olma ve yeni iş yaratma becerileri gibi etkenler sayılabilir.

KOBİ, yüksek gelirli ülkelerde ekonominin bel kemiğini oluştururken, düşük gelirli ülkelerde ise daha az gelişmiş konumdadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development-OECD), OECD ülkelerinde işletmelerin yaklaşık %95’inin KOBİ’lerden oluştuğunu ifade etmiştir. Bu işletmeler, özel sektör çalışanlarının yaklaşık %60’ını istihdam ederek, yenilik alanında önemli katkılar sağlamakta ve bölgesel kalkınma ve sosyal bütünlüğü desteklemektedir. Ayrıca, düşük gelirli ülkelerde de KOBİ’ler, GSYH’nin büyümesinde ve yeni iş yaratılması konusunda önemli katkılar sağlamaktadır (Govori, 2013: 2010).

1999 yılından bu yana Kosova’nın ekonomik büyümesi çoğunlukla uluslararası yardımlar, kamu sektörü ve diaspora yoluyla gerçekleşmiştir. Özel sektörün, özellikle KOBİ’lerin rolü nispeten düşüktür. Ancak serbest piyasa ekonomisine geçiş ile birlikte, KOBİ’lerin ülke ekonomik büyümesinde temel bir rol oynayacağı tahmin edilmektedir.

Kosova, dışa olan bağımlılığı ve ihracatta düşük performans göstermesi ödemeler bilançosunda dengesizliklerle karşı kaşıya kalmaktadır. Bunun nedenlerinden biri, Kosova'daki KOBİ'lerin uluslararası piyasada rekabet gücünün bulunmamasıdır. KOBİ'lerin ihracatta zayıf performans göstermesi, iş yatırıma, ekonomik büyümeye ve KOBİ'lerin GSYH'ye daha fazla katkıda bulunmasını engellemektedir. İhracatta büyük şirketler tarafından üretilen ana metal ve cevherlerin hâkimiyeti bulunmaktadır.

Olumsuz iş ortamından ve yaratıcı bir girişimcilik kültürünün yokluğundan dolayı Kosova, batı gelişmiş ekonomilerde olduğu gibi istihdam yaratmada ana katkıda bulunan, hızlı büyüyen yenilikçi firmalara sahip değildir (Republika e Kosoves, 2011: 12). Özel sektörün büyük bir kısmını oluşturan ve iş ortamının gelişmesinde baskın bir kaynak olan KOBİ'ler ticaret ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşmakta ve tarım sektöründeki gelişmeler, dış yardımlar ve Kosova hükümetinin desteği nedeniyle hızlı bir gelişme göstermiştir. Üretim gibi daha sermaye yoğun sektörlerin gelişimi siyasi belirsizlik nedeniyle yavaşlarken, KOBİ'ler sabit varlıklara yatırım yapmaktan çekinmekte ve daha uzun vadeli krediler üzerine yoğunlaşmaktadırlar. 2015 yılının Ağustos ayında Sırbistan ile imzalanan önemli bir takım anlaşmalar, siyasi istikrar açısından önemli bir adım olarak görülmektedir. Bu anlaşmalar sayesinde daha olumlu bir yatırım ortamı oluşacak ve KOBİ'lerin rekabet gücü artış gösterecektir (European Investment Bank, 2016: 6).

KOBİ'lerin ülke ekonomisinde rolü çok fazladır. İşsizliğin azaltılması ve yoksulluğun hafifletilmesi gibi diğer yönleri üzerinde olumlu etkilere ek olarak, GSYH üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir. Kosova Vergi Dairesi (KVD) verilerine dayanarak, 2010 yılında KOBİ'lerin toplam cirosu 2.2 milyar Avro'dan fazla olup GSYH'nin %56.81'ini temsil etmektedir (Oberholzner, 2014: (s.y)).

Kosova'da KOBİ'ler, geleneksel, yenilikçi olmayan teşebbüslerden oluşsa da, istihdam yaratma becerisi açısından iyi performans göstermiştir; KOBİ'lerin %80'inden fazlası işgücünün önemli bir kısmını istihdam etmiştir (European Investment Bank, 2016: 6). KVD verilerine göre, 2013 yılında özel sektörde yaklaşık olarak 46,000 işletme bulunmaktadır. Bu işletmeler yaklaşık 190,000 kişiyi istihdam etmektedir. KVD verilerine göre ayrıca bu işletmelerin yaklaşık %56'sının (yaklaşık 25,600 kişi istihdam edilmekte veya özel sektörde istihdam edilenlerin yaklaşık %14'ü) tek kişi çalıştırılan işletmelerden oluştuğu görülebilir.

Özel sektörde faaliyet gösteren işletmelerden, 2-9 kişi arası istihdam eden küçük ölçekli işletmeler toplam istihdamın yaklaşık %32'sini oluşturmaktadır (Oberholzner, 2014: 4).

KOBİ'lerin gelişimi, hem küresel hem de kişi başına düşen geliri üzerinde olumlu etki yaratacaktır. Bu nedenle KOBİ'lerin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi Kosova hükümetinin temel politika önceliklerinden biri olmalıdır. Kosova hükümeti, KOBİ'ler için sağlıklı bir iş ortamı yaratmayı, girişimci kültürünü teşvik etmeyi, KOBİ'lerin büyümesini sağlamayı ve uluslararası piyasada rekabet edebilme gücünü arttırmayı amaçlamaktadır. Hükümet ayrıca, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren KIESA' yı, yabancı yatırımları teşvik etmenin yanında, mikro işletmeler ve KOBİ'lere yönelik politika ve programları desteklemekten sorumlu özel bir kurum olarak kurmuştur. Kosova Hükümeti'nin atmış olduğu bu önemli adımlar ülke ekonomisine olumlu yansiyacaktır.

2.1.1.2 Enerji, Madenler ve Tarım Sektörü

Zengin doğal kaynakları ile Kosova, doğrudan yatırım ve özelleştirme yoluyla yatırım da dahil olmak üzere çeşitli ekonomik sektörlerde yatırım fırsatları sunmaktadır. Maden sektörünün canlandırılması, Kosova'da ekonomik büyümenin ve işsizlik oranının azaltılmasının hızlandırıcısı olacak ve bu nedenle bu sektör için gerekli mevzuat ve politikaların geliştirilmesi ciddi öneme sahiptir. Kosova'da nispeten yüksek kalitede, düşük maliyetli olan linyit rezervlerinin kullanılmasına dayanan bir ya da daha fazla termik santral inşa edilmesi gerekmektedir. Sürdürülebilir bir enerji sisteminin kurulması, özel sektörle işbirliğine dayalı yatırımlarda dayanmalıdır. Ayrıca Kosova B termik santralin rehabilitasyonu ve yeni Kosova C santralinin kurulması bu sektöre canlılık getirecektir. Enerji sektöründe yaşanacak olumlu gelişmeler ile birlikte var olan elektrik sorunu giderilecek ve böylece yabancı yatırımcılar için yatırım yapma cazip duruma gelecektir. İstikrarlı bir enerji arzı sağlamak için enerji sektöründeki reformlara devam edilmelidir (Thaqi, (t.y): 239). Ayrıca 2006 yılında Cunico Resources şirketi tarafından devralınan Ferronikel fabrikası, 2007 yılında faaliyete başlamasıyla birlikte yaklaşık 1.000 kişinin istihdamına olanak sağlamıştır (Mustafa vd, 2005: 30). Ferronikel fabrikasının üretime başlaması ihracatın da artmasına neden olacaktır. Dolayısıyla ihracattaki artış, dış ticaret dengesini ve ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyecektir.

Kosova'nın tarım sektörüne yatırımlarını artırması gerekmektedir. Tarım sektöründe yerli üretimin artırılması, ihracatın artması ve bunun sonucunda da ticaret dengesinin iyileştirilmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca tarım sektörünün gelişimi, iş ortamının artırılması ve tarım dışı sektörde ilave iş yaratılmasına neden olmaktadır. Tarım sektörünün gelişimi için devlet bütçesinden tarımsal sübvansiyonların birincil üretkenliğine odaklanmalı ve vergi ve idari tesislerin oluşturulması için uygun formların analiz edilmesine özen gösterilmelidir. Tarım sektöründe hükümetin orta vadeli stratejik öncelikleri, sektörler arası koordinasyonunun daha etkin olması, devlet bütçesinin %3'ten fazlası tarım sektörüne ayrılmalı, kurumsal kapasitenin geliştirilmesi, danışmanlık hizmetlerinin güçlendirilmesi, kurumsal kapasite oluşturulması, kredilere erişimin daha kolay hale gelmesi ve altyapı kurma ve geliştirme gibi stratejik öncelikleri arasındadır (Thaqi:239).

Çiftçi ve arazilerin küçüklüğü göz önüne alındığında, çiftçiler tahıllardan ve diğer düşük değerli tarla bitkilerin üretiminden vazgeçmekte ve daha yüksek değerli olan sebze, hayvancılık ve piyasa olanaklarının bulunduğu et üretimini yaygınlaştırmaktadırlar. Özellikle sağlıklı ekolojik gıda programları başlatılabilirse, bazı marka ürünler de ihracat için geliştirilebilir (Mustafa vd. 2005: 31).

Dünya Bankası, tarımsal ve hayvancılık alt sektörlerinde önümüzdeki on yılda rekabet ve büyümeyi teşvik etmede Kosova hükümetine yardımcı olmak adına Tarım ve Kırsal Kalkınma Projesi aracılığıyla ülkenin tarım sektörünü desteklemektedir. Dünya Bankası'nın Kosova hükümetine tarım sektörüne destek amaçlı gerçekleştireceği projelerin toplam tutarı yaklaşık 20.15 milyon Dolar "Uluslararası Kalkınma Birliği" kredisidir (World Bank, 2016: (s.y)).

2.1.1.3 Eğitim ve Genç İşgücü

Beşeri sermaye yatırımı, ekonomik büyüme ve kalkınmanın temel taşlarından birini temsil etmektedir. Diğer sektörleri olduğu gibi, siyasi kargaşa ve uzun süren çatışma Kosova'daki eğitim sistemini de doğrudan etkilemiştir. 1989 yılından itibaren Sırbistan'ın başkenti Belgrad'daki okul müfredatındaki değişiklikler, Kosovalı Arnavutlar için resmi olmayan bir paralel eğitim sisteminin kurulmasına yol açmıştır. Paralel sistem, Kosova'da yaşayan Arnavutlar tarafından gayri resmi gelir vergisi ile kendi kendini finanse eden özel

evlerde gerekleŒmiŒtir. Dünya’da çok az rneği olan bu sistem ile birlikte Kosova’da eğitim belirli evlerde yapılmaktaydı ve her hafta farklı evlerde ders eğitimi verilmekteydi. SavaŒ sonrası dönemde, bu sistem resmileŒtirildi ve eğitimin daha iyi koŒullarda sağlanabilmesi adına yeni okul binaları inŒasına baŒlanmıŒtır. Temel sağlık hizmetlerinin sağlanması beŒeri sermaye yatırımını önemli lde etkilemektedir. Ayrıca bu, ekonomik büyümenin yüksek oranlarda gerekleŒmesine ve yoksulluğun azaltılmasında önemli bir unsur olarak görülmektedir.

Genç okur-yazar oranı Makedonya ile aynı düzeyde seyretmekte ve %98,6 olarak görülmektedir. Arnavutluk’ta ise bu oranı Kosova ve Makedonya’ya göre biraz daha yüksek seyretmektedir (%99,4). Kosova’da erkeklerde genç okur-yazarlık oranı %99,3 iken, kadınlarda bu oran erkeklere göre daha dŒktr (%97,9). Kosova’da ğretmen baŒına yaklaŒık olarak ortalama 20 ğrenci dŒerken, Arnavutluk’ta ortalama 22, Makedonya’da ise 19 ğrenci dŒmektedir. Hükümetin eğitim sistemini yeniden yapılandırma taahhüdü, kamu harcamalarının GSYH’ye oranının artmasından görülebilir (USAID, 2008: 35-36-37).

DB uzmanlarına göre, büyüyen ve geleceğe yönelik iŒler yaratan rekabetçi bir ekonominin oluŒturulmasının temel yapı taŒı eğitim, özellikle de yüksek öğretimdir. 1990’ların baŒında Dünya Bankası tarafından yapılan araŒtırmalarda, yüksek ğretim geliŒiminin ekonomik büyüme ile iliŒkili olduğu grlmŒtr. Yapılan bu alıŒmalar, bir toplumun bilgiyi üretme, seçme, uyarlama, ticarileŒtirme ve kullanma kabiliyetinin sürdürülebilir ekonomik büyüme ve yaŒam standartlarının geliŒtirilmesi için önemli olduğunu göstermektedir (Doda, 2011:132-133).

Kosova; genç, yetenekli, yabancı dil bilenlerin sayısı fazla ve motivasyonu yüksek bir iŒgc ile güçlü bir giriŒimci ruhuna sahiptir. Kosova, nüfusun %70’i 35 yaŒın altındadır ve bu oranla Avrupa’nın en genç nüfusa sahip ülkesi olarak görülmektedir. Bu genç nüfus yabancı dil okuryazarlığına da sahiptir. Arnavutça ve Sırpça (son yıllarda kimlik kartları ve pasaportlar dahil olmak üzere bir çok devlet kurumlarında resmi dil olarak Türkçe de yer almaktadır) resmi dillerinin yanında, İngilizce fiili nc resmi dil olarak kullanılmaktadır. Kosova nüfusunun büyük bir kısmı AB ve İskandinav lkelerinde olmasından dolayı sıklıkla Almanca ve diğer Avrupa dilleri de duyulmaktadır. Ayrıca, son derece esnek olan iŒgc piyasası, eŒitli beceri ve eğitim-ğretim seviyelerine sahip yeterli bir iŒ gücü sunmaktadır. İŒ arayanları

kapsayan istatistiklere göre, işgücü piyasası arzının ana kısmı temel vasıflı iş gücünden ibaret olmasına rağmen, yükseköğrenim görmüş iş arayanların yeterli miktarı mevcuttur. Kosova işgücünün en büyük avantajlarından biri düşük maliyetli olmasıdır. Kosova’da aylık ortalama işçilik maliyeti 416 Avro olarak tahmin edilmektedir ve bu tutar bölgedeki en rekabetçi tutar olarak görülmektedir (Republic of Kosovo Ministry Trade and Industry-KIESA, 2015: 25).

2.1.2 Ekonomik Büyümenin Önündeki Engeller

2.1.2.1 İşsizlik ve Yoksulluk

Kosova, Avrupa’nın en az gelişmiş ekonomileri arasında yer almaktadır. Eski Yugoslavya zamanında Kosova, mineral ve tarım ürünlerinin birincil üreticisi olarak sadece yüzeysel bir gelişme yaşamıştır. 1980’lerde eski Yugoslavya’daki kriz, yerli üretimin azalmasına, işsizlik oranının artmasına ve Miloseviç döneminde Arnavut topluluğunun dışlanması ve zulme maruz kalması ülke ekonomisini durgunluğa doğru sürüklemiştir. Ardından 1999 savaşı ekonominin daha da kötüleşmesine, göçün artmasına ve yaşam kaybı gibi birçok olumsuz duruma yol açmıştır (Vathi ve Black, 2007:4).

Yüksek işsizlik (özellikle genç ve kadın nüfusunda) ve düşük işgücü piyasasına katılım oranı ülke ekonomisinin büyümesindeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır. İşsizlik oranı 2015 yılında %32.9 olarak gerçekleşmiş ve bu oran GDA bölgesinde ki en yüksek işsizlik oranı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir olumsuz durum da, nüfusun %63’ü ekonomik olarak etkin değildir. Aynı zamanda ülke, nüfusun %29.7’si yoksul olmasıyla da GDA’da en fazla yoksul nüfusa sahip ülkeler arasında gösterilmektedir (World Bank, 2014: 1-2).

Tablo 24: Kosova ve GDA Ülkelerinde İşsizlik Oranları (2013-2015)

Ülkeler	İşsizlik Oranları (%)		
	2013	2014	2015
Kosova	30.0	35.3	32.9
Arnavutluk	16.1	17.9	17.5
Makedonya	29.0	-	26.3
Sırbistan	21.0	18.9	17.7
Karadağ	19.6	18.0	17.8
Bosna Hersek	27.5	27.5	27.7
Bulgaristan	12.9	11.4	9.1
Hırvatistan	17.3	17.3	16.3
Romanya	7.1	6.8	6.8

Kaynak: ASKDATA, EVDS, Dünya Bankası ve EUROSTAT verilerinden yararlanılmıştır.

Tablo 24, Kosova ve GDA ülkelerinde 2012-2015 döneminde işsizlik oranlarını yansıtmaktadır. Tablodan da görüldüğü üzere Kosova bölgedeki en yüksek işsizlik oranına sahiptir. 2013 yılında ülkede gerçekleşen işsizlik oranı %30 seviyesindeyken, 2014 ve 2015 yıllarında sırasıyla %35.3 ve %32.9 olarak gerçekleşmiştir. Yüksek derecedeki işsizlik oranı ülke ekonomisinin en önemli sorunlarından birini oluşturmaktadır.

Kosova’da işgücü piyasası geçiş dönemindeki diğer ülkelere nazaran bazı özel niteliklere sahiptir. Mevcut verilere göre, nüfusun üçte birinin 16 yaşın altında ve nüfusun yaklaşık %50’si 24 yaşın altında olduğu tahmin edilmektedir. Bu nedenle, önemli miktarda bireyin iş gücü piyasasına girmesi söz konusudur. Kosova’da, her yıl iş gücü piyasasına 35.000 kişinin yeni iş arayanlar arasına katıldığı tahmin edilmektedir (Krasniqi ve Topxhiu, 2012: 13). Ancak mevcut ekonomik büyüme ile yılda sadece 15.000 yeni iş üretmektedir. Sonuç olarak, aktif genç nüfusun yalnızca %10’u iş hayatına atılmaktadır, kadınlarda ise bu oran %5 ‘in altında seyretmektedir. Daha da kötüsü genç nüfusun üçte biri “kayıp ekonomi” olarak adlandırılan ne eğitimde ne de istihdamda yer almaktadır. Yükseköğrenime sahip olanlar için bile işsiz kalma ihtimali bulunmaktadır. Nüfusun yaklaşık %63’ünde toplam hareketsizlik mevcut olup bu oran Avrupa’da en yüksek oran olarak görülmektedir. Kadınlarda ise bu oran %82 düzeyindedir (World Bank, 2014: 2).

Tablo 25: Kosova’da Yaş ve Cinsiyet Gruplarına Göre İşsizlik Oranı (%)

Yaş Aralığı	İşsizlik (%)					
	2013		2014		2015	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
15-24	50.4	68.4	56.2	71.7	54.2	67.2
25-34	30.0	41.4	37.1	47.9	38.6	44.8
35-44	22.9	36.0	28.9	36.1	26.3	30.5
45-54	18.1	20.6	24.5	20.8	22.7	15.5
55-64	11.0	7.9	16.4	11.0	13.4	9.1
Toplam (15-64)	26.9	38.8	33.1	41.6	31.8	36.6

Kaynak: ASK-ASKDATA ve EVDS’den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yukarıda yer alan Tablo 25 ülkede 2013-2015 döneminden yaş ve cinsiyet gruplarına göre işsizlik oranlarını göstermektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ülke nüfusunun yaklaşık %50’si gençlerden oluşmaktadır. Tablodaki veriler dikkatli incelendiğinde, cinsiyet fark etmeksizin genç nüfusta işsizlik oranının yüksek olduğu görülebilir. 2015 yılında 15-24

yaş arası erkeklerde işsizlik oranı %50'lerde seyrederken, kadınlarda bu oranı %68'ler seviyesinde seyretmiştir. 2014 yılında ise bu oranda bir önceki yıla kıyasla artış yaşanarak erkeklerde %56, kadınlarda %71 olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında 15-24 yaş arası işsizlik oranı erkek ve kadınlarda 2014 yılına benzer olmakla birlikte hafif bir düşüş yaşanmıştır. Tablo 25'da görüldüğü gibi, yaş grupları arttıkça erkek ve kadınlarda işsizlik oranı azalmaktadır. İşgücünün büyük bir kısmının gençlerden oluşması ve genç nüfusun tamamının istihdam edilememesi, genç işsizlik nüfusunun artmasına yol açmıştır.

Kosova ekonomisi, birçoğunun mali politika yoluyla kısmen çözülebileceği çok sayıda zorlukla karşı karşıya bulunmaktadır. Düşük gelirli bir ülke olan Kosova'nın ana zorlukları, kalkınma düzeyi ile ilgilidir. Özellikle, yüksek işsizlik oranları ve yoksullukla mücadele ele alınmalıdır. Kosova genç nüfusa sahip bir ülke olmasından dolayı, istihdam oranının büyük bir kısmını gençlerin oluşturmasına neden olmakta ve bu da ülke ekonomisinin bir takım zorlukla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Kosova, genç nüfusa yatırım yapma yollarını bulması ile birlikte birçok zorlukla da mücadele etmiş olacaktır.

İşsizlik dışında ekonomik büyümenin önündeki diğer bir engel de yoksulluktur. Yoksulluk Kosova'da sorun olarak ekonomide yer almaya devam etmektedir ve sosyal koruma fakirlerin çoğuna ulaşamamaktadır. 2011 yılında nüfusun %29.7'si yoksulluk içinde yaşamakta ve %10.2'si de aşırı yoksulluk içinde hayatlarının zor da olsa devam ettirmektedirler. 2011 yılında Kosova, hem yoksulluk hem de aşırı yoksulluk ile en kötü dönemini geçirmiştir (World Bank, 2014:1-2).

2.1.2.2 Kayıt Dışı Ekonomi ve Büyümenin Önündeki Diğer Engeller

Kosova'da işsizlik ve milli gelir rakamları ile halkın yaşayış ve tüketim alışkanlıkları karşılaştırıldığında kayıt dışı ekonominin önemli bir boyutta olduğu ve halkta büyük ölçüde nakite dayanan bir varlığın bulunduğu sonucuna varılmaktadır.

Kayıt dışı ekonominin tahmin edilmesi kolay bir girişim değildir. Hükümet yetkilileri ve uluslararası finans kuruluşları, Kosova'da kayıt dışı ekonominin yaklaşık %30-35 civarında olduğunu tahmin etmektedirler. Kosova Vergi Dairesi başkanı Sakıp İmeri, kayıt dışı ekonominin devlet bütçesine ciddi zararlar yaşattığını ifade etmiştir. Kosova ekonomisinin neredeyse üçte biri kayıt dışı ekonomi olarak geçmekte ve bu Kosova hükümeti ve vergi

otoritesi için önemli bir sorun olarak görülmektedir (Independent Balkan News Agency, 2016: (s.y)).

Küresel düzeydeki kayıt dışı ekonomi, küresel GSYH'nin yaklaşık %33'ünü oluştururken, AB'ndeki kayıt dışı ekonominin GSYH'ye oranı ise 2012 yılında ortalama %18.5'ini oluşturmaktadır.

AB tarafından desteklenen bir proje ekibinin yaptığı analizlerde, Kosova'da 2004-2006 döneminde kayıt dışı ekonominin GSYH'ye oranının yaklaşık %26.67 ile %34.75 arasında olduğu ifade edilmiştir. Bu oran yılda 605,000,000-793,000,000 Avro arasında bir tutara denk gelmektedir. Kayıt dışı ekonominin kapsamı değerlendirilmek amacıyla 2013 yılında Kosova'da şirketler üzerine anket düzenlenmiştir. Bu anketin sonucuna göre kayıt dışı ekonominin GSYH'ye oranı 2013 yılında %34.4 olarak gerçekleşmiştir.

Kosova'daki kayıt dışı ekonominin kapsamı diğer Batı Balkan ülkeleri ile aynı olduğu tahmin edilmektedir. 2006-2012 yılı değerlendirmelerine göre Kosova ve diğer Batı Balkan ülkelerinde kayıt dışı ekonominin GSYH'ye oranının %23 ila %38.8 arasında değiştiği görülmektedir (Republika e Kosoves, 2014: 5-6). Bunun yaklaşık %85'i kişisel gelir vergisi ödemeyenler tarafından oluşmaktadır.

Kayıt dışı ekonomide Kosova işgücünün büyük bir kısmı istihdam edilmektedir. Bu oranın resmi olarak istihdam edilenlerin çok üstünde olduğu tahmin edilmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization-ILO) ve Dünya Bankası tahminlerine göre, Kosova'da toplam istihdamın yarısından fazlası kayıt dışı ekonomide istihdam edilmektedir. Ayrıca, yetişkin işçilerin ve genç çalışanların sırasıyla, %67 ve %73'ünün sosyal güvenlik kapsamına girmediği tahmin edilmektedir(Krasniqi ve Topxhiu, 2012: 14).

Kayıt dışı ekonomi ayrıca, çalışma ortamındaki rekabeti ciddi şekilde engellemektedir. Kayıt dışı ekonominin yüksek seviyede seyretmesi finansal sistemi önemli ölçüde zayıflatacaktır. İlgili uluslararası ve yerel makamlar, kayıt dışı ekonomiyle mücadelede önemli adımlar atmıştır. Hükümet, önleyici mekanizmalar için temel çerçeveyi belirleyen stratejiler ve mevzuat yapmıştır. Gümrük ve Vergi İdaresi, gelir tahsilatını rasyonel kılmak için kendi yöntem ve sitemini geliştirmiştir. Polis, savcılar, mahkemeler, İstihbarat Finans Merkezi, Yolsuzlukla Mücadele Dairesi ve diğer ilgili makamlar, kayıt dışı ekonominin önüne geçmek için kilit unsur olan yapılar inşa etmişlerdir(Thaqi,238-239).

Kosova ekonomik büyümesinde engel teşkil eden bir diğer unsur enerji sektöründeki dengesizliktir. Kosova'nın mevcut enerji sektörü, ülkedeki talebi yeterince karşılayamamakta, bundan dolayı ortaya çıkan enerji sıkıntısı hızla büyümektedir. Enerji sektöründeki açık, ülkede iş yapmak adına önemli bir engel teşkil etmektedir. USAID tarafından yakın tarihte yapılan analize göre, Kosova'da elektrik kesintilerinin işletmelere maliyeti 260 milyon Euro civarında olduğu tahmin edilmiştir. Bu tutar GSYH'nin yaklaşık %5'ini temsil etmektedir. Kosova'da elektrik enerjisinde yaşanan bu sorunlar ülkede iş yapmanın önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır. Elektrik enerjisindeki olumsuz tablo özellikle KOBİ'leri derinden etkilemektedir. Kosova'nın iki önemli termik santralinden biri olan Kosova A termik santrali 2017 yılı sonunda kapatılacak ve böylece enerji sektöründe yaşanan sorunların daha da artacağı tahmin edilmektedir. Kosova A termik santralinin kapatılmasından sonra yeni üretim tesisleri yapılmazsa önemli bir güç boşluğu oluşacaktır. Ekonomik büyümenin istikrarlı bir şekilde devam etmesi, enerji talebinin artmasına yol açacaktır. Güç boşluğunu kapatmak için, 1-1,5 milyar Avro, yani GSYH'nin yaklaşık %20 ila %30 arasında olacağı tahmin edilen yeni bir elektrik santralinin kurulması ve tamamlanması en az dört yıl alacaktır. Kosova A termik santralinin kapatılmasıyla birlikte yeni "Kosova C" santralinin yapımı gerçekleşeceğinden enerji sektöründeki sorunlar bir nebze olsun ortadan kalkacak gibi görünmektedir.

Ekonomik büyümenin önündeki engellerden bir diğeri de sınırda toplanan gelirlerdir. Sınırda toplanan gelirler toplam gelirlerin yaklaşık %70'ini oluşturmaktadır. Ancak hâlihazırda bu oranın düşeceği gibi görünmektedir. Sınırda toplanan gümrük vergi gelirleri ve diğer gelirlerde 2012 yılında yavaşlama yaşanmış 2013 yılında da bu düşüş devam etmiştir. 2013 yılındaki düşüş kısmen de olsa fiyat etkilerinden ve ithal ikame etkisiyle azalış göstermiştir. AB ile İstikrar Ortaklık Anlaşması (İOA) ve Türkiye ile STA anlaşması sınır gelirlerinde düşüşe neden olmuş ve olmaya da devam edecek gibi görünmektedir. Kosova Maliye Bakanlığı'na göre, AB ile imzalanan İOA'nın yılda yaklaşık 60 milyon Avro ya da GSYH'nin %1-2'si kadara sınır gelirlerini azaltacağını tahmin etmektedir. Ayrıca Türkiye ile imzalanan STA'nın da 20 milyon Avro yani GSYH'nin yaklaşık %0.4'ü kadar bir gelir eksikliğine neden olacağını tahmin etmektedir. Bu anlaşmalar sırasıyla 2016 ve 2015 yıllarında yürürlüğe girmiştir (World Bank, 2014: 4-5).

Yukarıda sözü geçen engellerin en aza indirgenmesi veya tamamen ortadan kaldırılması Kosova hükümetinin temel önceliklerinden biri olmalıdır. Genç nüfusa sahip olan ülke ekonomisinin, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği açısından genç işsizlik oranının önemli ölçüde azaltılması ve nitelikli hale getirilmesi gerekmektedir. AB ülkeleri genellikle yaşlı bir nüfusa sahip olduğundan, Kosova Hükümeti'nin bundan istifade etmesi adına gençlerin önünü açacak politikalar izlemesi önem arz etmektedir.

2.1.3 Orta Vadeli Makroekonomik Görünüm 2017-2019

2.1.3.1 Reel Sektör

Kosova, geçtiğimiz yıllarda bölgedeki en yüksek GSYH büyümesini gerçekleştirmiştir(Bkz. Tablo 23). Temel makroekonomik göstergeler Kosova ekonomisinin toparlandığını işaret etmektedir. Bu durum, kredi veren kuruluşlar, yabancı yatırımcılar ve diğer ekonomik aktörlerin güveninin artırılması açısından önemli paya sahiptir. Ayrıca Avro bölgesindeki ekonomik toparlanma da bunun bir destekçisi olarak görülmektedir. Orta vadede ekonomik büyümeyi etkilemesi beklenen yatırımların artması ve bunun devamında tüketim ve ithalatta da hafif bir artış yaşanması beklenmektedir. Yerli üreticilere yönelik vergi teşviklerinde son zamanlarda yapılan girişimlerin yüksek finansman maliyeti sorununun ele alınması nedeniyle önümüzdeki yıllarda yerli üretimin artacağı beklenmektedir. Sonuç olarak, temel varsayımlara dayanarak ekonominin 2017-2019 döneminde ortalama %4 oranında büyüyeceği tahmin edilmektedir (Republika e Kosoves Ministria e Financave, 2016: 18).

Harcanabilir gelirin %80'inden fazlasını oluşturan toplam tüketimin orta vadede %3'lük bir büyüme yaşanması ve GSYH büyümesine 3.1 puan katkı yapması beklenmektedir.

Yurtdışında yaşayan Kosovalı yerleşiklerin gönderdiği işçi dövizleri ve kamu sektöründe yaşanan maaş artışları toplam tüketime yön vermeye devam ederken, özel tüketimin tüketici kredilerinde yaşanacak artıştan fayda sağlayacağı tahmin edilmektedir. Bundan dolayı toplam tüketimin GSYH'ye oranının neredeyse tamamının özel sektörden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Bununla birlikte, kamu harcamalarında 2017-2019 döneminde ortalama %0.7 oranında bir düşüş yaşanması beklenmekte ve bu düşüş toplam tüketim üzerindeki etkisi ile ilgili olarak yukarıda sözünü ettiğimiz olumlu etkileri azaltması beklenmektedir.

Orta vadede bu girişimlerin (inisiyatiflerin), gelişmiş bir iş ortamı ve daha iyi altyapı sağlayarak özel yatırımları desteklemesi beklenmektedir. Sonuç olarak, 2017-2019 döneminde reel olarak yatırımların ortalama %7.4 oranında artış göstermesi ve GSYH büyümesine de 2,1 puan katkıda bulunması öngörülmektedir. Kosova hükümetince alınan önlemlerin, GSYH büyümesi üzerindeki etkilerinin orta vadede doğrudan teşvik olarak ortaya çıkması beklenirken, daha büyük etkisi ise uzun vadede daha belirgin hale gelecektir.

Tablo 26: 2017-2019 Döneminde Temel Makroekonomik Göstergelerde Reel Büyüme Tahminleri (%)

	2017	2018	2019
GSYH	3,9	4,0	4,0
Kişi Başı GSYH	3,7	3,8	3,8
Tüketim	3,1	3,2	3,0
Yatırım	6,6	8,0	7,6
İhracat	5,2	6,3	6,7
İthalat	4,6	5,5	5,1

Kaynak: Republika e Kosoves Ministria e Financave, (2016) “Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2017-2019” Prill.

Tablo 26’da Kosova Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı’nın 2017-2019 döneminde temel makroekonomik göstergelerdeki tahminleri yer almaktadır. Maliye Bakanlığı, 2017-2019 döneminde reel GSYH’nin 2017 yılında %3.9 ve 2018,2019 yıllarında da %4.0 oranında büyüyeceğini tahmin etmektedir. Benzer şekilde kişi başı GSYH’nin da artacağı tahmini içerisinde yer almaktadır. Bakanlık, tüketimde ılımlı bir büyüme tahmin etmektedir. Ayrıca yatırım ve ihracat oranlarında da artış yaşanacağı beklentisi içerisinde yer almaktadır. Özet olarak, Kosova Cumhuriyeti Finans Bakanlığı orta vadede birçok sektörde büyüme gerçekleşeceğini tahmin etmektedir.

Dış ticaret dengesindeki negatif görünüm ekonomiyi olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Kosova ithalatında tüketim ürünlerinin yüksek payı, ülke ekonomisinin düşük bir rekabet gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Düşük ihracat tabanının yanı sıra çeşitlilik oranının da düşük olması ve Kosova’da ihracatın %50’sinden fazlasının metal ürünlerinden oluşması asıl sorunlar olarak görülmektedir. Bu özellik, ihracatın sürdürülebilirliği üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir (Republika e Kosoves Ministria e Financave, 2016: 19-20).

Dolayısıyla, ihracatın çeşitlendirilmesini (orta vadede) teşvik etmek için, küresel gelişmelerin ve Hükümet'in ülkedeki iş ortamını iyileştirme çabaları göz önünde alındığında, malların ihracatı ortalama %7,8 oranında artması beklenmektedir. Diğer yandan, hizmet sektöründe ihracat, ağırlıklı olarak seyahat hizmetleri ihracatının %5,4 oranında artması öngörülmektedir. 2019 yılında toplam ihracatta %6,1 oranında artış yaşanması beklenmektedir.

Yatırımların artması ile birlikte, mal ihracatı ve tüketimin yanı sıra mal ithalatının da %6,1 oranında artması öngörülmektedir. Bu arada hizmet ithalatında, ağırlıklı olarak ulaşım ve seyahat hizmetleri yer almaktadır. Ulaşım hizmetlerinin ithalat eğilimi, yol yapımının başlangıcından bu yana inşaat hizmetlerinin ithalatındaki artıştan önemli ölçüde etkilenmektedir. Hizmet ithalatında 2017-2019 döneminde ortalama %6,6 bir büyüme oranı kaydetmesi beklenmektedir (Republika e Kosoves Ministria e Financave, 2016: 21).

2.1.3.2 Dış Sektör

2017-2019 döneminde, özellikle kamu altyapı projeleri ve karların geri gönderilmesi ile cari işlemler dengesinde bozulma beklenmekte, bu da ihracat artışındaki olumlu etkiye karşı koymaktadır.

İlgili dönemde toplam ithalatta ortalama %5 oranında bir artış beklenmektedir. Kosova'nın ithalat yapısı ağırlıklı olarak mineral ve gıda ürünleri, içecek ve tütün ürünleri ithalatından oluşmakta ve 2017-2019 döneminde de böyle devam etmesi öngörülmektedir. Hükümetin son zamanlarda yerel üretimi desteklemek için aldığı önlemler etkisini daha uzun vadede hissettireceği düşünülmektedir.

Dış ticaret açığının iyileştirilmesi ve istikrarlı bir şekilde ihracatı gerçekleştirmek Kosova hükümeti için önem taşımaktadır. Kosova'nın CEFTA ve Türkiye ile STA imzalaması ihracatın, dolayısıyla dış ticaret açığının azaltılacağı tahmin edilmektedir. Böylece, 2017-2019 döneminde toplam ihracatın %6.1 oranında büyümesi beklenirken, 2019 yılına kadar dış ticaret açığının GSYH'ye oranının %36.7'lere gerileyeceği tahmin edilmektedir.

İkincil gelir hesabının büyük bölümünü oluşturan havaleler, cari işlemler açığının azaltılmasında katkıda bulunmaya devam etmektedir. Avrupa ülkelerinde yaşanan küresel mal kriz nedeniyle Kosovalı yerleşik işçilerin gönderdiği dövizler önemli ölçüde azalma

göstermiştir. 2015 yılında 752 milyon Avro tutarında yurtdışından havale gerçekleşmiştir. Bu tutar, bir önceki yıla göre %8.5 oranında artış göstererek gerçekleşmiştir. İlerleyen yıllarda bu oranın daha da artacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla, 2017-2019 döneminde işçi dövizlerinin ortalama %6 oranında artacağı ve GSYH'ye oranının ilgili dönemde %13 civarında olacağı öngörülmektedir.

DYY 2014 yılında, Kosova'da faaliyet gösteren çok sayıda yabancı şirketin hisse sahiplerine satılması ve ülkede faaliyetine devam eden birkaç yabancı şirketin yüksek oranlarda temettü dağıtımına bağlı olarak belirgin bir düşüş göstermiştir. Ancak 2015 yılına gelindiğinde DYY'lerde artış yaşanmıştır. Kosova Merkez Bankası verilerine göre, 2015 yılının Aralık ayına kadar DYY'lerde, 2014 yılına kıyasla %100'ün üzerinde bir artış ile 338 milyon Euro olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, 2014 yılında ülkedeki siyasi durum(ülkede hükümetin bir türlü kurulamaması) göz önüne alındığında, bu büyümenin yorumlanmasına özen gösterilmelidir. Siyasi nedenlerden dolayı 2014 yılındaki DYY'leri değil de, 2013 yılı ile 2015 yılı DYY'leri karşılaştırdığımızda daha belirgin sonuçlar elde edilebilir. Dolayısıyla 2013 yılına kıyasla 2015 yılında DYY tutarında %20'lik bir artış söz konusudur. 2015 yılında DYY'lerin 189 milyon Avro'luk kısmı gayrimenkul sektörüne yapılmıştır, bu tutar DYY'lerin yaklaşık %50'sinden fazlasına tekabül etmektedir. 2015 yılında inşaat sektöründe yaşanan olumlu gelişmeler bu yatırımlardan kaynaklanmaktadır. 2017-2019 döneminde DYY'lerin, küresel finansal kriz sonrasında daha iyi iç ve dış çevre nedeniyle artmaya devam etmesi beklenmektedir (Republika e Kosoves Ministria e Financave, 2016: 22-23).

IMF'in Kosova ile ilgili yayınladığı raporda ise ülke ekonomisinin aşağıdaki tabloda yer alan veriler kapsamında büyüyeceğini tahmin etmektedir.

Tablo 27: IMF'nin Seçilmiş Makroekonomik Göstergeler ile İlgili Büyüme Tahminleri (%)

Reel Büyüme Oranları	2017	2018	2019	2020
GDP	4.1	4.1	4.1	4.1
Tüketim	3.6	3.9	3.8	3.8
- Özel	4.2	4.0	4.0	4.0
- Kamu	0.4	3.1	2.8	2.7
Yatırımlar	5.3	5.4	4.3	4.0
İhracat	6.8	8.1	7.0	7.3
İthalat	6.1	6.0	6.2	5.5

Kaynak: IMF, Country Report, 2016.

Tablo 27, IMF'nin Kosova ile ilgili seçilmiş makroekonomik göstergeler hakkındaki tahminlerini içermektedir. Tablo 27'den görüldüğü üzere, IMF 2017-2020 döneminde Kosova ekonomisinin %4.1 oranında büyüyeceğini tahmin etmektedir. Konumuzla alakalı olarak IMF Kosova ihracat değerlerinde artış yaşanacağını, ithalatta ise 2020 yılında azalış yaşanacağını öngörmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KOSOVA'DA DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN EKONOMETRİK MODEL KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1 Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisini İnceleyen Ampirik Çalışmalar

Dış ticaretin büyüme üzerinde etkisi konusundaki çalışmalarda iktisatçıların daha çok ihracatın büyümeyi etkilediği yönündeki araştırmaları göze çarpmaktadır. Ancak ithalatın da etkili olduğunu savunan görüşler de mevcuttur. Artan küreselleşme etkisiyle birlikte GOÜ'lerin çoğu ihracata dayalı büyüme stratejisini kullanmaya başlamışlardır(Uçan ve Koçak, 2014:52). 1960 yıllarında incelenen modeller ihracata dayalı büyüme stratejisinin önemini vurgulayarak, büyümenin asıl kaynağının dış ticaret olarak görmektedirler. Dış ticaret ile büyüme arasında ikili etkileşim halindedir. Yani, hem dış ticaret büyümeyi, hem de büyüme dış ticareti etkilemektedir (Gül vd., 2013: 3).

Dış ticaretin büyümeye etkisi iktisat literatüründe uzun yıllardan bu yana incelenen konular arasında yerini almaktadır. Teorilerin genelinde, dış ticaretin büyümenin motoru olduğu ve ihracatın büyümeyi etkilediği kanısına varılmıştır. Dış ticaretin büyümeye etkisini inceleyen ampirik çalışmalardan bir çoğu bu teoriyi doğrulamaktadır. Ancak ampirik çalışmalardan bir çoğu da büyümeyi ithalat ile ilişkilendirmiştir. Genel olarak yapılan analizler incelendiğinde, dış ticaret değişkenlerinden olan ihracat ve ithalat ile büyüme arasında, incelenen ülke, dönem ve yöntem bakımından farklılık göstermektedir (Gül vd.,2013: 3).

Dış ticaretin ekonomik büyümeye olan etkisini inceleyen bir çok ampirik araştırma mevcuttur. Bu araştırmaların bazılarında ihracatın büyümeyi etkilediği yani ihracata dayalı büyümenin geçerli olduğu sonuçlar ortaya çıkarken, bazılarında ise ithalatın büyümeye etki ettiği sonucuna varılmıştır.

Dış ticaretin büyüme üzerine etkisini inceleyen çalışmalarda farklı ekonometrik yöntemler kullanılmıştır. Yapılan bu çalışmaların hangi yöntem ile, hangi ülke/ülkeler ve

hangi yıllar arasında yapıldığı ve ne tür sonuçlar elde edildiği aşağıdaki toplada özet halinde yansıtılmıştır.

Tablo 28: İhracat ve İthalatın Büyüme Etkisini İnceleyen Ampirik Çalışmalar

Yazar/Yazarlar	Hipotez/hipotezler	Yöntem/Yöntemler	Sonuç/Sonuçlar
Esfahani (1991)	Aramalı ithalatı, ihracat ve ekonomik büyüme ilişkileri.	1960-73, 1973-81 ve 1980-86 dönemleri için 31 GOÜ üzerine yatay kesit analizler.	İhracat ve büyüme arasındaki anlamlı ilişki, modele aramalı ithalatı değişkeninin dahili ile kaybolmuştur. Aramalı ithalatı ile büyüme arasında pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı ilişkiler bulunmuştur.
Lee (1995)	Sermaye malı ithalatı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler.	1960-1985 dönemi için toplamda 89 Gelişmiş ülke ve GOÜ'nün yer aldığı yatay kesit analizler.	Sermaye malı ithalatı ile büyüme arasında pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur.
Zhang ve Zou (1995)	Yabancı teknoloji ithalatı ve ekonomik büyüme arası ilişkiler.	1965-1988 döneminde 53 GOÜ için panel veri analizleri.	Yabancı teknoloji ithalatı ve büyüme arasında pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur.
Lawrence ve Weinstein (1999)	İhracat ve ithalat ile endüstri düzeyindeki toplam faktör verimlilikleri arasındaki ilişkiler.	1963-1980 dönemi için Japonya ve Güney Kore üzerinde zaman serisi analizleri.	Her iki ülke için ithalat ve verimlilik arasında pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı etkiler yanında ihracat hususunda herhangi bir anlamlı bulgu yakalanamamıştır.
Mody ve Yılmaz (2002)	Yabancı sermaye malı ithali ile ihracatta rekabet edebilirlik ilişkileri.	1967-1990 dönemi için 14 GÜ ve 25 GOÜ'yü kapsayacak şekilde gelişmiş, ihracata dayalı GOÜ ve ithal ikameci GOÜ için yatay kesit analizler.	Gelişmiş Ülkeler ile ihracata dayalı GOÜ'lerde sermaye malı ithalatı ile ihracatın rekabetliliği arasında olumlu ve istatistiki açıdan anlamlı ilişkilerin olduğu belirlenmiştir.
Tuncer (2002)	İhracat, ithalat, yatırımlar ve GSMH	1980-2000 dönemi için Türkiye üzerine zaman	İthalatın ihracatı etkilediği; aynı

Tablo 28'in devamı

	arasındaki ilişkiler.	serisi analizleri.	zamanda ithalat ile GSMH arasında karşılıklı-güçlü bir etkileşimin bulunduğu tespit edilmiştir.
Chuang (2002)	Teknoloji ağırlıklı mal ithalatı ile ekonomik büyüme ilişkileri.	1960-1985 dönemi için 78 Gelişmiş Ülke ve GOÜ üzerine yatay kesit analizler.	Teknoloji ağırlıklı mal ithalatı ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişkilerin varlığı gözlenmiştir.
Li ve diğerleri (2003)	Hizmet ithalatı ile ekonomik büyüme ilişkileri.	20 Gelişmiş Ülke için 1985-1999 ve 62 GOÜ için 1990-1999 dönemleri üzerine panel veri analizleri.	GÜ'lerde hizmet ithalatı ile ekonomik büyüme arasında doğrusal ilişkiler; buna karşılık GOÜ'lerde ters yönlü ilişkiler bulunmuştur.
Alam (2003)	İmalat sanayi ihracatı ile sermaye malı ithalatının ekonomik büyüme üzerine etkileri.	1955-1990 dönemi için Brezilya ve 1959-1990 dönemi için de Meksika üzerine zaman serisi analizleri.	Sermaye malı ithalatı ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin olduğu; buna karşılık imalat sanayi ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olmadığı belirlenmiştir.
Pawlos (2004)	Aramalı ve sermaye malı ithalatı ile ekonomik büyüme ilişkileri.	1960-2000 dönemi için Etiyopya üzerine zaman serisi analizleri.	Ekonomik büyüme üzerine aramalı ithalatı pozitif; sermaye malı ithalatı ise negatif ilişki vermiştir.
Thangavelu ve Rajaguru (2004)	Dış ticaretin verimlilik ve ekonomik büyüme üzerine etkileri.	1960-1996 dönemi için Asya'nın gelişen ekonomileri üzerine zaman serisi analizleri.	Dış ticaretin hem verimlilik hem de ekonomik büyüme üzerine pozitif etkilerinin olduğu görülmüştür; burada dış ticaret bileşenleri içinde ithalatın daha önemli olduğu bulgusuna da ulaşılmıştır.
Teixeira ve Fortuna (2006)	Sermaye malı ithalatı ile Toplam Faktör Verimliliği ilişkileri.	1960-2001 dönemi için Portekiz üzerine zaman serisi analizleri.	Sermaye Malı ithalatı ile Toplam Faktör Verimliliği arasında

Tablo 28'in devamı

			pozitif bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir.
Özmen vd. (1999)	1987:1-1997:6	Granger-Nedensellik Testi	İhracat ile ekonomik büyüme arasında, ihracattan büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlardır.
Şimşek (2003)	1960-2002	Eşbüyünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.
Takım (2010)	1975-2008	Granger Nedensellik Testi	İhracat artışlarının ekonomik büyümedeki artışı desteklemediği sonucuna varılmıştır.

Kaynak: (Gerni, Emsen ve Değer, 2008: 8; Saraç, 2013: 183).

Tablo 28'den de görüldüğü gibi büyümeyi sadece ihracat etkilememekte aynı zamanda dış ticaretin diğer bileşeni olan ithalat da büyümeye etki etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi büyümeyi ihracat mı yoksa ithalat mı veya her ikisi de mi etkilediği yapılan analiz yöntemlerine ve ülkelere göre farklılıklar göstermektedir. Kosova'da bu konu üzerine herhangi bir ampirik çalışma bulunmadığı için yukarıdaki tabloda yer verilmemiştir. Dolayısıyla Kosova'da dış ticaretin bileşenlerinden olan ihracat ve ithalatın ne şekilde etki ettiği çalışmanın devamında detaylı bir şekilde incelenecektir.

Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi analiz edilirken, ihracat, ithalat ve GSYH değişkenlerinden her birinin diğerleriyle ilişkisi açısından farklı farklı olası bulgular mevcuttur. Bunlar arasında en önemlileri; İhracat Çekişli Büyüme, İthalat Çekişli Büyüme, Büyüme Çekişli İhracat, Büyüme Çekişli İthalat ve İhracat, İthalat ve Büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmaması gibi bulgular sıralanabilir. İhracat Çekişli Büyüme; ihracattan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik söz konusu durumlarda geçerlidir. İthalat İtişli Büyüme; ithalattan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini ifade etmektedir. Büyüme Çekişli İhracat ile Büyüme Çekişli İthalat sırasıyla; büyümeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini ve büyümeden ithalata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini temsil etmektedir(Korkmaz ve Aydın, 2015:50). Analiz edilen

döneme dair nedensellik analizi sonuçlarının, sözü geçen bulgulardan hangisini/hangilerini desteklediğini çalışmanın ilerleyen aşamalarında görülecektir.

3.2 Ekonometrik Çalışmanın Amacı ve Önemi

Gerçekleştirdiğimiz bu çalışmanın ana amacı; uluslararası iktisat literatüründe en çok tartışma konularından biri olan ihracat ve ithalatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini, ekonometrik analiz yöntemleriyle araştırmaktır. Analiz sonucunda ülkede ihracata dayalı büyüme stratejisi mi yoksa ithalata dayalı büyüme stratejisi mi benimsenmeli merak edilen en önemli konuların başında gelmektedir. Dolayısıyla çalışma, bağımsızlığını yeni kazanmış Kosova’da daha önce ülke dışında gerçekleştirilen teorik ve ampirik çalışmalardan esinlenerek, en uygun bir ekonometrik model oluşturmak ve bu modeli günümüzde geçerli olan ekonometrik metodlar ile tahmin etmeyi amaçlamaktadır.

Kosova’da yaşanan 1999 savaşı ekonominin geri planda kalmasına neden olmuş, savaş sonrası ise ülke ekonomisi hızlı bir toparlanma sürecine girmiştir. Yaşanan hızlı ekonomik gelişmeler, bağımsızlığın ilan edilmesiyle birlikte devam etmiştir. Dolayısıyla dış ticaretin yaşanan bu gelişmelerde etkili olup olmadığını analiz etmek araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Ayrıca yeni bir ülke olmasından dolayı bu konu hakkında herhangi bir ampirik çalışmanın olmayışı da gerçekleştirdiğimiz çalışmanın önemini arttırmaktadır.

3.3 Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

3.3.1 Veri Seti

Kosova’da dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analiz edildiği bu çalışmada, veri seti bu amaç doğrultusuna göre belirlenmiştir. Çalışmada yer alacak olan değişkenler, bu konu üzerinde yapılan araştırmalardan esinlenerek seçilmiştir. Bu çalışmada veri seti, Kosova Merkez Bankası ve Kosova İstatistik Kurumu verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Kosova, bağımsızlığını yeni ilan etmesinden dolayı ekonomi alanında sistemin gerektiği şekilde işlememesi ve 2010 yılından önce çeyrek dönemli büyüme verilerinin ilgili kurumlarda yayınlanmaması çalışmanın 2010:Q1-2016:Q4 dönemleri arasında yapılmasına neden olmuştur. Dış ticaret verileri 2001 yılından itibaren aylık olarak yayınlansa da GSYH verilerinin olmayışı çalışmanın daha geniş döneme yayılmasına engel olmuştur.

Tablo 29: Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Tanımlamaları

Değişkenler	Tanımlamaları
LRGDPSA	Logaritmik Dönüşüm Yapılmış ve Mevsimsellikten Arındırılmış Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
LREXSA	Logaritmik Dönüşüm Yapılmış ve Mevsimsellikten Arındırılmış İhracat
LRIMSA	Logaritmik Dönüşüm Yapılmış ve Mevsimsellikten Arındırılmış İthalat

3.3.2 Ekonometrik Yöntem

Çalışmada, Kosova’da dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi araştırıldığından, bu başlık altında kullanılan ekonometrik yöntem ile ilgili bilgi ve kavrayışlar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Çalışma zaman serisi analizi olmasından dolayı, burada dikkat edilmesi gereken en önemli nokta verilerin durağan olup olmamalarıdır. Çalışmada kullanılan değişkenler arasında anlamlı ilişkiler oluşturulması için, zaman serisinin ortalaması ile varyansının sabit olması ve seriye ait iki veri arasındaki kovaryansın çalışılan zamana değil, sadece iki zaman değeri arasındaki farka bağlı olması gerekmektedir ki buna durağanlık kavramı denilmektedir. Serilerin durağan olması ya da aynı düzeyden durağan olmaları gerekmektedir (Gujarati, 1999: 713). Bundan dolayı çalışmanın ilk aşamasında serilerin durağan olup olmadığına dair birim kök testleri gerçekleştirilmiştir. Serilerin durağan hale getirilmemesi, yanlış sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Birim kök testleri arasında; ADF, Phillips-Person, Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin ve Ng-Perron gibi testler bulunmaktadır (Çetin, 2012: 219). Bu çalışmada serilerin durağanlık testleri için ADF ve Phillips-Perron kullanılmaktadır. Seriler durağan hale getirildikten sonra, eğer seriler birinci dereceden durağansa, değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığını ifade eden Johansen eşbütünleşme testleri uygulanmaktadır. Aksine, değişkenler eğer düzey değerlerinde durağansa yani birinci, ikinci vb. farkları alınmamışsa, düzey değerlerinde

durağanlık değişkenler arasında uzun dönemli ilişkiyi ortadan kaldırmadığından Johansen Eşbütünleşme testine tabi tutulmamaktadır. Çalışmanın devamında Granger Nedensellik Testi, Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayırıştırması Testleri de uygulanmaktadır. Çalışmada kullanılan testler EViews 8.1 paket programından yararlanılmıştır.

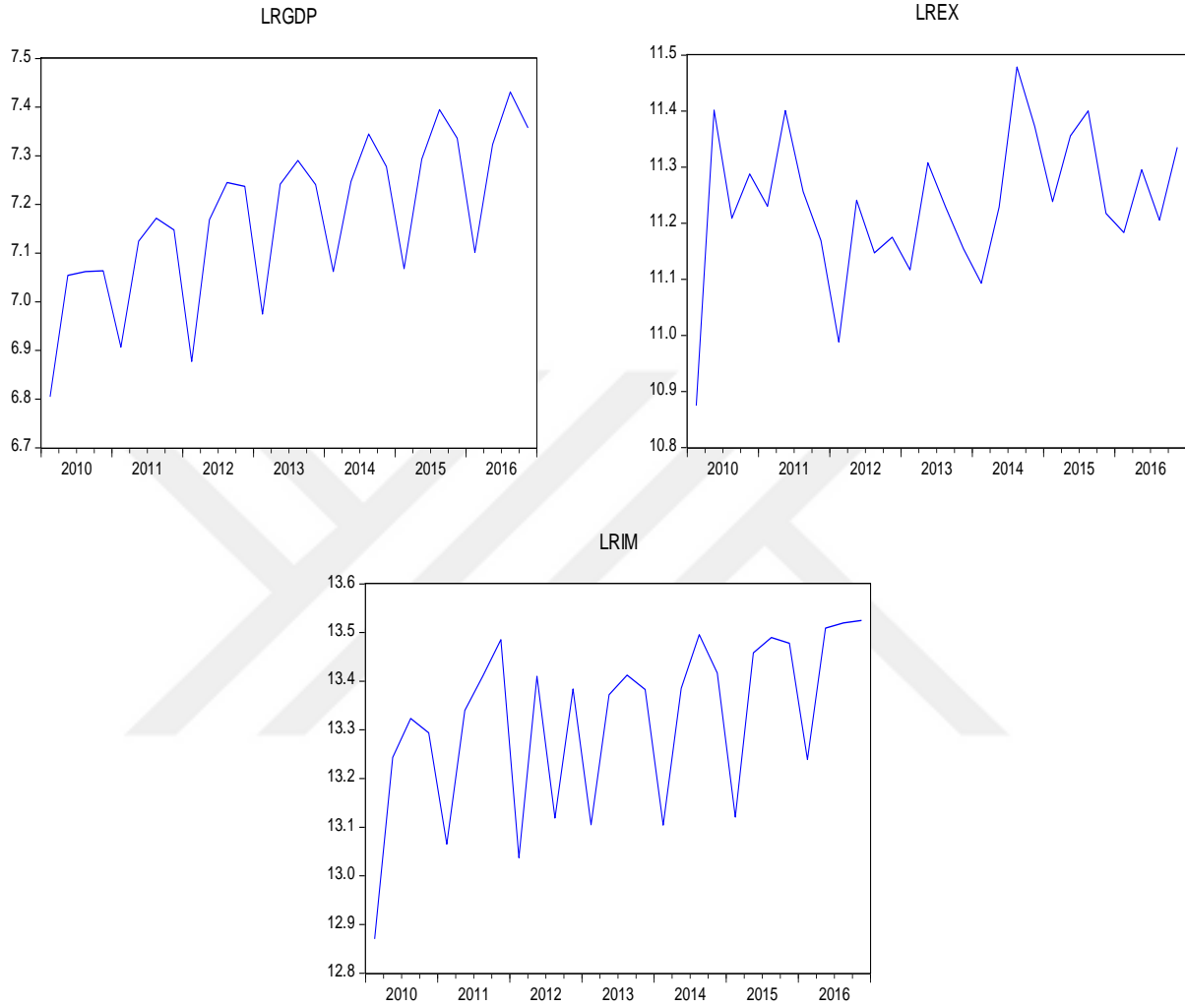
Çalışma gerçekleştirilirken serilerin mevsimsel etkiden arındırılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla serilerin mevsimsel etkiden arındırılması işlemi, Census X-11 yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın devamında durağanlık testleri yapıp, durağan olmayan seriler durağan hale getirilmiştir. Seriler durağan hale getirildikten sonra daha detaylı olarak anlatacağımız birim kök testleri gerçekleştirilmiştir.

3.3.2.1 Değişkenlerin Trend Analizi ve Mevsimsel Etkiden Arındırılması

Dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisinin araştırıldığı bu çalışmada kullanılan değişkenlerin logaritması alınmıştır. Serilerin logaritmasının alınmasının nedeni; düzeyde üstel bir büyüme gösteren serinin logaritmik dönüşümü yapıldığında büyüme lineer hale gelmektedir. Logaritmik dönüşümün yapılmasıyla birlikte varyansta dalgalanma olmamakta(stabilize olmakta) ve aykırı gözlemlerin etkilerinde azalma görülmektedir (Kızılgöl, 2011: 19).

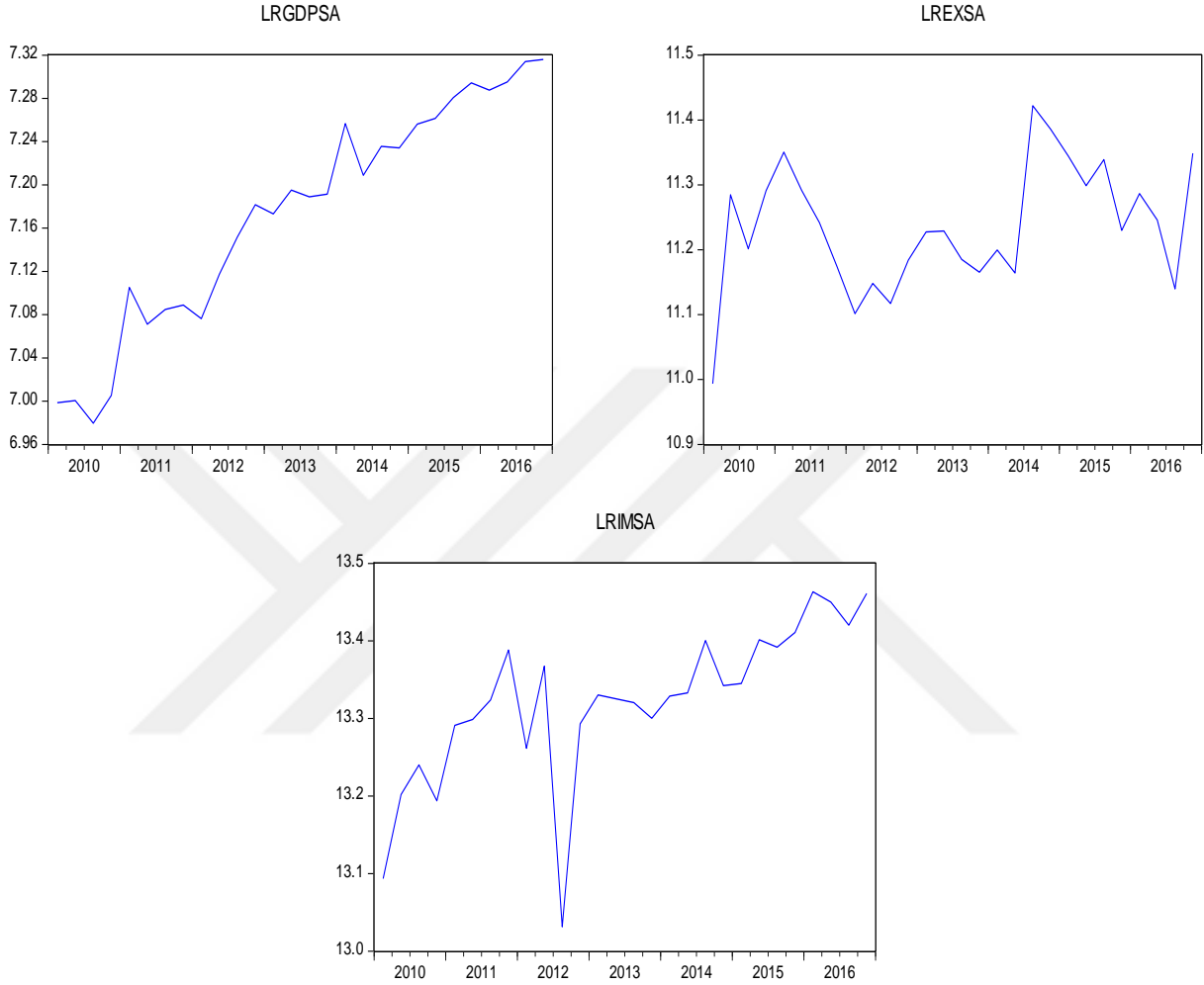
Logaritması alınıp, mevsimsel etkiden arındırılmamış ve arındırılmış olan serilerin grafikleri aşağıdaki gibidir. LRGDP, LREX, LRİM kısaltmaları sırasıyla logaritması alınmış ve mevsimsellikten arındırılmamış GSYH, ihracat ve ithalat zaman serilerini; LRGDPSA, LREXSA ve LRİMSA logaritmik dönüşümü yapılmış ve mevsimsel etkiden arındırılmış serileri yansıtmaktadır.

Şekil 14: Logaritması Alınmış ve Mevsimsellikten Arındırılmamış Serilerin Grafikleri

Şekil 14, Kosova'nın 2010 yılının ilk çeyreği ile 2016 yılın son çeyreğine kadar GSYH, ihracat ve ithalat serilerinin grafiksel gösterimi yer almaktadır. Yukarıdaki şekilde baktığımızda GSYH (LRGDP) hem yığılı hem de artış yönünde olan bir trend göze çarpmaktadır. Benzer şekilde ihracat (LREX) serisinde de artan bir trend bulunmaktadır. İhracat serisinde ise 2014 yılın ilk çeyreğinden itibaren artan bir trend mevcuttur.

Şekil 15: Logaritması Alınmış ve Mevsimsellikten Arındırılmış Serilerin Grafikleri

Yukarıda yer alan Şekil 15, çalışmada kullanılan değişkenlerin logaritması alınmış ve mevsimsel etkiden arındırılmış şekilde grafikleri yansıtılmıştır. Mevsimsellikten arındırılmış ve logaritması alınmış GSYH (LRGDPSA) serisi Şekil 15’de görüldüğü üzere artan bir eğilime sahiptir. LRİMSA grafiğinde ise 2012 yılının ikinci ile üçüncü çeyreği arasında ciddi bir kırılma dışında artan bir trend göstermiştir. Mevsimsellikten arındırılmış ve logaritması alınmış ihracat serisinin grafiği ise dalgalı bir seyir izlemektedir.

Çalışma zaman serisi olmasından dolayı, kullanılan serilerin durağan olup olmadığına bakılması gerekmektedir. Eğer bu işlem yanı durağanlık testi yapılmazsa, doğruyu yansıtmayan sonuçlar ve değişkenler arasında gerçek ilişki varmış gibi yanıltıcı sonuçlar doğurabilir. Dolayısıyla seriler durağan değilse durağan hale getirilmelidir. Çalışmanın

bundan sonraki aşamasında seriler durağanlık testlerine tabi tutularak, modelin yanıtıcı sonuçlar doğurmasına engel olunmuştur.

3.3.2.2 Birim Kök Testleri

Zaman serileri arasında bir ilişkiden söz ediliyorsa ve değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki mevcutsa bu ilişkinin gerçek ya da sahte olup olmadığını anlamak için birim kök testleri kullanılmakta ve serilerin kaçınıcı dereceden durağan olduklarının belirlenmesi gerekmektedir. Çalışmada kullanılan seriler ayı dereceden durağan ise bu ilişki gerçek bir ilişkidir ve buna bağlı olarak da regresyon gerçektir denilebilir. Serilerin aynı dereceden durağan ise ve değişkenler arasındaki ilişki gerçekse, bu serilere eş bütünleşmiş seriler denilmektedir (Aktaş, 2009: 37).

Makroekonomik değişkenlerden olan, GSYH, tüketim, yatırım ve istihdam gibi zaman serilerinin stokastik trende sahip olduğu, diğer bir ifadeyle rassal yürüyüş biçiminde bir şekilde kestirilemeyen bir davranış göstererek ortalamasının zaman içerisinde farklılık gösterebildiği şeklinde literatürde yaygın bir görüş mevcuttur. Zaman serilerinde bu özellik Birim Kök Testleri kapsamında ele alınmaktadır (Özer ve Erdoğan, 2006: 98). Ekonomistler ve iktisatçıların geneli, iktisadi zaman serilerinin trend içermesinden dolayı durağan olmadıklarını, bunun da dışsal etkiler ile açıklanabildiğini ve trendin ortadan kaldırılması ile serilerin durağan hale geleceklerini belirtmişlerdir (Yavuz, 2012: (s.y)).

Serilerin durağan olmasını sağlamak için d kez fark alınması halinde, değişkenin d 'nci sırada bütünleşik olduğu söylenmekte ve $I(d)$ şeklinde ifade edilmektedir. $I(0)$ şeklinde gösterilen değişken ise sıfır sırasında bütünleşmiş ve durağanlaşmış değişken olarak ifade edilmektedir. Benzer ifadeyle zaman serisini durağanlaştırmak için bir fark alınması durumunda, o değişken için birinci sıradan bütünleşik kavramı kullanılmakta ve $I(d)$ biçiminde gösterilmektedir (Yavuz, 2012: (s.y)).

Durağanlığı analiz etmenin en kolay yolu olan birim kök sınaması, aşağıdaki model ile ele alınmaktadır:

$$Y_t = Y_{t-1} + u_t \quad (3.1)$$

Burada u_t , olasılıklı hata terimidir. u_t ortalaması sıfır, varyansı değişmeyen ve ardışık bağımlı olmayan bir hata terimidir. Yukarıdaki eşitlikte Y_{t-1} 'in katsayısı 1'e eşitse seri durağan değil yani birim kök sorunu mevcuttur. Serinin durağan olmamasından dolayı,

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + u_t \quad (3.2)$$

regresyonunun da dikkate alınması gerekmektedir. $\rho=1$ olarak hesaplandığı durumda Y_t olasılıklı değişkeninin birim kökü vardır denilebilir. Yukarıdaki (3.2) eşitliğini diğer bir şekilde şöyle de yazılabilir:

$$\begin{aligned} \Delta Y_t &= (\rho-1)Y_{t-1} + u_t \\ &= \delta Y_{t-1} + u_t \end{aligned} \quad (3.3)$$

Denklem (3.3)'te yer alan δ simgesi $(\rho - 1)$ kısmını, Δ ise birinci fark işlemcisi olup, $\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1}$ eşitliğini ifade etmektedir. Burada eğer δ sıfır ($\delta = 0$ ön savı) ve ρ 1'e eşit ise (3.3) eşitliği şu şekilde yazılabilir:

$$\Delta Y_t = (Y_t - Y_{t-1}) = u_t \quad (3.4)$$

Yukarıdaki (3.4) denklemi, rassal bir yürüyüşün birinci farkları durağan bir zaman serisi olacağını yansıtmaktadır, çünkü varsayım gereği u_t bir bütün olarak rassaldır. Herhangi bir zaman serisinin durağana olup olmadığını anlamak için ρ olasılık değerinin 1'e eşit olup olmadığını bakılır (Gujarati, 1999: 718-719).

Ekonometrik yöntem başlığı altında belirttiğimiz gibi serilerin durağan olup olmadığını anlamak için birçok ekonometrik test bulunmaktadır. Ancak gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada günümüzde ekonometrik modellerde en çok kullanılan ve rağbet gören Dickey ile Fuller tarafından ortaya atılan ADF ve Philips-Person'ın ortak çalışmalarından yürütülen Philips-Person testi kullanılacaktır.

3.3.2.2.1. Genişletilmiş Dickey Fuller Testi

ADF testine geçmeden önce Dickey-Fuller (DF) testinin ne olduğuna bakılması gerekmektedir. DF testi, Dickey D.A ve W.A. Fuller tarafından 1979 yılında yayınlanan bir

makalede ilk olarak ortaya atılmıştır. DF testi, zaman serilerinde birim kök olup olmadığını yani serilerin durağanlığını belirlemede kullanılan bir testtir.

DF testinde, değişen varyansı ortadan kaldırmak için logaritmik dönüşüm, otokorelasyon sorununu yok etmek için ise, denkleme sağına gecikmeli bağımlı değişken değerleri yerleştirilir. Gecikmeli bağımlı değişkenlerin denkleme eklenmesiyle oluşturulan yeni model ADF olarak adlandırılmaktadır. Bu test, Said ve Dickey (1984) makalesine dayanmaktadır. Yazarlar makalelerinde otoregresif zaman serilerinde ortaya çıkan sorunlardan esinlenerek ADF testini geliştirmişlerdir. ADF ile DF test istatistikleri büyük örnekleme aynı dağılımı yansıtmaktadır. Hipotez ve test istatistiklerinin oluşturulması DF testinden farklılık göstermemektedir (Uğurlu, 2009: 9-11). ADF testi serilerin durağanlığının sınanmasında en çok kullanılan ve en eski birim kök testlerinden biridir.

Zaman serilerin durağanlık analizi için ADF testinde sabitsiz, sabitli ve trendli bir yol izlenir. Buna göre eğer seri trendli bir süreçte durağanlaşmışsa, diğer süreçler takip edilmeksizin bu değer dikkate alınır. Aksine seri durağan değilse, sabit terimli, burada da durağanlık söz konusu değilse, sabit terimsiz sınama yapılır ve izlenilen bu yol sonucunda seriyi durağan hale getiren değer esas alınır (Aktaş, 2009: 38).

Gerçekleştirdiğimiz çalışmada serilerin durağanlık analizi ADF birim kök testi kullanılarak yapılmıştır. ADF testi genel olarak aşağıdaki denklem ile ifade edilmektedir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k a_i \Delta Y_{t-1} + u_t \quad (3.5)$$

Burada ΔY_t , durağanlığı analiz edilen değişkenin birinci farkı, t genel eğilim değişkeni, ΔY_{t-1} gecikmeli fark terimlerini temsil etmektedirler. (3.5) eşitliğinde “k” olarak ifade edilen gecikme uzunluğu, genel olarak Akaike veya Schwarz bilgi kriterleri kullanılarak belirlenmektedir (Karaca, 2003: 249).

Çalışmada kullanılan değişkenlerin grafikleri incelendiğinde trend içerdiği görülmektedir. Dolayısıyla çalışmada, ADF'nin sabitli ve trendli modelini yansıtan aşağıdaki denklem esas alınmıştır:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + a_1 trend + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (3.6)$$

ADF testlerinde hipotezler genelde,

$H_0: \beta_1 = 0$ (birim kök vardır, seri durağan değildir)

$H_0: \beta_1 < 0$ (birim kök yoktur, seri durağandır)

şeklinde kurulmaktadır. Burada, ADF t istatistik değerinin MacKinnon kritik değerlerinden mutlak değer olarak farklılığına bakılır. Eğer β_1 katsayısının t-istatistiğinin değeri, MacKinnon kritik değerinden mutlak değer olarak daha büyük ise ilgili değişken durağandır denilmektedir. Aksi durumda, seri durağan değildir (Çetin, 2012: 219-220).

Analizde yer alan değişkenlerin durağanlık sınamaları ADF testi le gerçekleştirilmiş olup, ilgili değişkenlere ait test sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 30: Serilerin Düzey Değerlerine İlişkin ADF Testi Sonuçları

Değişken	ADF			
	Sabitli		Sabitli-Trendli	
LRGDPSA	-2.054139	-3.769597 (%1)	-3.603292	-4.339330 (%1)
	(0.2635)*	-3.004861 (%5)	(0.0484)*	-3.587527 (%5)
		-2.642242(%10)		-3.229230(%10)
LREXSA	-4.058070	-3.699871 (%1)	-4.017063	-4.339330 (%1)
	(0.0043)*	-2.976263 (%5)	(0.0204)*	-3.587527 (%5)
		-2.627420(%10)		-3.229230(%10)
LRİMSA	-1.953975	-3.711457 (%1)	-5.554381	-4.339330 (%1)
	(0.3040)*	-2.981038 (%5)	(0.0006)*	-3.587527 (%5)
		-2.629906(%10)		-3.229230(%10)

Not: %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri Mac Kinnon kritik değerlerini ifade etmektedir. (*) işareti olasılık (Prob.) değerlerini yansıtmaktadır.

Durağanlık analizinde ilk olarak serilerin düzey değerleri itibariyle sabitli, trendli ve sabit terimli modeller dikkate alınarak, %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde istatistiksel olarak durağanlığın sağlanıp sağlanmadığına bakılmıştır. Tablo 29’de yer alan verilere göre, serilerin düzey değerlerinde sabitli-trendli modellerde %5 olasılık değerinin altında olmasından dolayı durağanlık koşulunun sağlandığı görülmektedir. LREXSA değişkeninin ise hem sabitli hem de sabitli-trendli düzey değerlerinde, olasılık (Prob.) değeri %5’ten küçük olduğundan durağan hale geldiği görülmektedir.

Durağan olmayan serilerin düzey değerleriyle analize devam edilip edilmeyeceğini anlamak için eş bütünleşme analizinin yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu çalışmada yer alan seriler ADF testi sonucuna göre durağan olduğundan, eş bütünleşme testinin yapılmasına gerek kalmamıştır.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin düzeyde durağan çıkması, seriler kullanılarak oluşturulacak regresyon analizinin düzmece olmayacağını yansıtmaktadır. Serilerin düzey değerlerinde durağan olmasından dolayı, yapılacak regresyon analizinin sonuçları değişkenler arasındaki gerçek ilişkiyi de ortaya koyacaktır ve bu durum eş bütünleşme analizinin yapılmasına gerek olmadığını da göstermektedir (Karaca, 2003: 252).

3.3.2.2 Philips-Perron Testi

Çalışmada serilerin durağanlığının sınanmasında kullanılan birim kök testlerinden bir diğeri de Philips-Perron (PP) testidir. PP testi, Perron tarafından ADF süreci içerisine tavsiye edilen düzeltme faktörünün ilave edilmesine dayanmaktadır. DF birim kök testi, hataların istatistiksel olarak bağımsız ve sabit varyans varsayımına dayanmaktadır. DF testinin varsayımlarından bir diğeri, hataların korelasyonsuz ve sabit varyans içerdiğinden emin olunmalıdır. Phillips ve Perron 1988 yılında, sözü geçen varsayımlara dayanmayan alternatif bir birim kök testi geliştirmişlerdir.

ADF testi birim kök testleri arasında kullanılan en çok yöntemlerden biri olmasına karşın test bir takım eksiklikler içermekte, dolayısıyla alternatif testler ile bu eksiklikler giderilmektedir.

PP testi, hatalarda oluşan serisel korelasyon ve değişen varyans sorunu üzerinde durmakta ve bu yönüyle de ADF testinden farklılık göstermektedir. ADF denkleminde otokorelasyonu ortadan kaldırmak için gecikmeli değerlerin eklenmesi yerine, Phillips ve Perron sadece DF denkleminde t istatistiklerinde değişiklik yapmışlardır.

PP birim kök testi yanlış bir H_0 hipotezini reddetmek için daha güçlü olarak görülmektedir. PP testinin kullandığı istatistikler ve regresyon denklemi aşağıdaki gibidir(Uğurlu, 2012: 12).

Regresyon denklemi:

$$Y_t = a_0 * + a_1 Y_{t-1} + u_t$$

$$Y_t = a_0 * + a_1 Y_{t-1} + a_2 \left(t - \frac{T}{2} \right) + u_t \quad (3.7)$$

Burada T gözlem sayısını, u_t hata terimlerinin dağılımını temsil etmekte olup bu hata teriminin beklenen ortalaması sifira eşittir (Durağanlık Analizi, Birim Kök Testleri ve Trend, (t.y), debis.deu.edu.tr).

t istatistiği:

$$t_a = t_a \left(\frac{\gamma_0}{f_0} \right)^{\frac{1}{2}} - \frac{T(f_0 - \gamma_0)(se(\alpha))}{2f_0^{\frac{1}{2}}s} \quad (3.8)$$

Yukarıdaki formülde yer alan α tahmin edilen katsayıyı, s denklemin standart hatasını, γ_0 hata varyansını ve f_0 sifir frekansındaki artık spektrumun tahmincisini temsil etmektedir(Uğurlu, 2012: 12). Hipotezler ADF ile aynı olup aşağıdaki gibidir.

$H_0: \rho = 0 \Rightarrow$ Seri durağan değildir, seri birim kök içermektedir.

$H_0: \rho < 0 \Rightarrow$ Seri durağandır ve birim kök içermemektedir.

Test istatistiğinin asimptotik dağılımı ADF ile aynı olmasından dolayı, test istatistiği MacKinnon kritik değerleri ile karşılaştırılmaktadır. PP testinin karar kriterleri ADF testi ile aynıdır.

Çalışmada serilerin durağanlığının test edilmesinde kullanılan PP testine ilişkin sonuçlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 31: Çalışmada Kullanılan Serilerin Düzey Değerlerine İlişkin PP Testi

Değişken	PP Testi			
	Sabitli		Sabitli-Trendli	
LRGDPSA	-1.223849	-3.699871 (%1) ¹⁰	-3.603292	-4.339330 (%1)
	(0.6490)*	-2.976263 (%5)	(0.0484)*	-3.587527 (%5)
		-2.627420(%10)		-3.229230(%10)
LREXSA	-4.114982	-3.699871 (%1)	-4.102980	-4.339330 (%1)
	(0.0037)*	-2.976263 (%5)	(0.0169)*	-3.587527 (%5)
		-2.627420(%10)		-3.229230(%10)
LRİMSA	-3.339344	-3.699871 (%1)	-5.561687	-4.339330 (%1)
	(0.0228)*	-2.976263 (%5)	(0.0006)*	-3.587527 (%5)
		-2.627420(%10)		-3.229230(%10)

Tablo 31, çalışmada kullanılan serilere ait PP test sonuçlarını göstermektedir. LRGDPSA değişkeni sabitli düzey değerinde durağan olmayıp, sabitli-trendli düzey değerinde %5 ve %10 olasılık değerlerinde durağan hale gelmektedir. LREXSA değişkeni Sabitli düzey değerinde bütün olasılık değerlerinde (%1, %5 ve %10) durağan olup, sabitli-trendli düzey değerlerinde ise %5 ve %10 olasılık değerlerinde durağanlaşmaktadır. LRİMSA değişkeni ise aksine sabitli düzey değerinde %5 ve %10 olasılık değerinde durağanlaşıp, sabitli-trendli düzey değerlerinde ise bütün olasılık değerlerinde durağan hale gelmektedir.

ADF testine ilişkin analizde ifade ettiğimiz gibi, çalışmada kullanılan seriler düzey değerlerinde durağan olmasından dolayı eş bütünleşme analizinin yapılması gerek kalmamıştır. Dolayısıyla çalışmada bundan sonra değişkenler arasındaki ilişkilerin nedenselliği araştırılacaktır.

3.3.2.3 Granger Nedensellik Analizi

Dış Ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmamızda, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin analiz edilmesinden önce VAR modeli için en

¹⁰ %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri Mac Kinnon kritik değerlerini ifade etmektedir. (*) işareti olasılık (Prob.) değerlerini yansıtmaktadır.

uygun gecikme uzunluğunun farklı kriterler çerçevesinde belirlenmesi gerekmektedir. Çeyrek dönemli veriler kullanılmasına ve dönem sürecinin de kısa olmasına bağlı olarak maksimum gecikme uzunluğu 5 üzerinden Likelihood Ratio (LR), Final Prediction Error (FPE), Akaike Information Criterion (AIC), Schwarz Information Criterion (SC) ve Hannan-Quinn Information Criterion (HQ) kritik değerlerini en küçük yapan gecikme uzunluğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 32: VAR Modeli Gecikme Uzunluğu Test Sonuçları

Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	2.26e-07	-6.787528	-6.639420	-6.750279
1	53.17604	3.05e-08	-8.803658	-8.211226*	-8.654663
2	18.06791*	2.26e-08	-9.150294*	-8.113538	-8.889553*
3	5.622031	3.64e-08	-8.800149	-7.319070	-8.427662
4	6.330074	5.52e-08	-8.650548	-6.725145	-8.166314
5	5.749783	9.00e-08	-8.689337	-6.319610	-8.093357

*Belirlenen kriterlere göre en uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tablo 32'ye göre LR, AIC ve HQ değerlerinin aynı yönde olduğu görülmekte ve bu kriterleri minimum yapan 2 gecikme uzunluğu esas alınmaktadır.

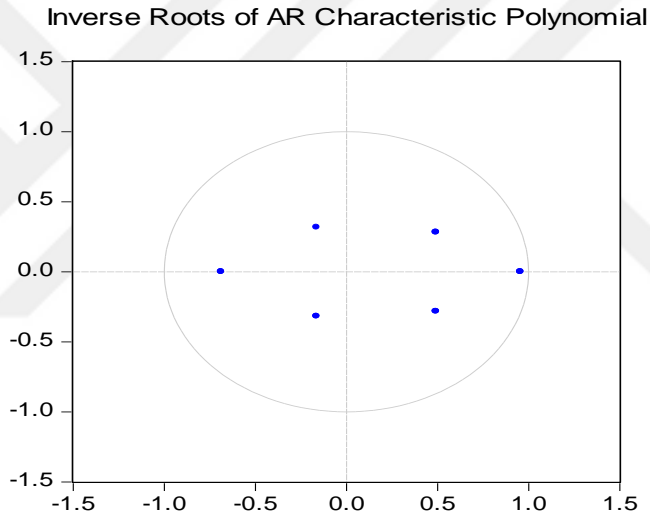
İlgili kriterlere göre seçilen gecikme uzunluğunda otokorelasyon sorunun olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir. Bu analizin yapılmasının amacı, otokorelasyon sorunu içeren gecikme uzunluğunun seçilmemesi gerektiğidir. Otokorelasyon sorunu, bir döneme ait hata terimlerinin, diğer dönemlerin hata terimleri ile olan ilişkisi olarak adlandırılmaktadır (Kınacı ve Genç, 2002: 57). Analizimizde otokorelasyon testi Lagrange Çarpanları (Lagrange Multiplier-LM) ile test edilmiştir. LM testi yapılması durumunda, olasılık değeri %5'ten büyük olduğunda "otokorelasyon yoktur" hipotezi kabul edilmekte ve ilgili gecikme uzunluğunda otokorelasyon sorununun olmadığına karar verilmektedir. Aşağıdaki tabloda otokorelasyon testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 33: Otokorelasyon Testi Sonuçları

	LM-İstatistiği	Olasılık (Prob.)
1	11.95456	0.2159
2	5.730385	0.7666
3	3.296814	0.9514
4	4.066904	0.9070
5	1.753148	0.9948

Gecikme uzunluğu iki olarak seçilen analizimizde LM testi olasılık (Prob.) değerinin %5'ten büyük olduğu Tablo 33'te görülmektedir. Dolayısıyla ilgili gecikme uzunluğunda modelde otokorelasyon sorunun olmadığı tespit edilmiş ve " H_0 : otokorelasyon sorunu yoktur" hipotezi kabul edilmektedir. Tahmin edilen VAR modeline ait AR karakteristik polinomun ters köklerinin birim çember dışına çıkmaması da, modelin durağanlık açısından sorun taşımadığını göstermektedir.

Şekil 16: Hata Terimlerinin Ters Kökleri

Şekil 16'de görüldüğü gibi Ar karakteristik polinomunun ters köklerinin hiçbirinin çember dışına çıkmaması oluşturulan VAR modelinin istikrarlı bir yapıda olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca modelin hata terimleri için değişen varyans analizi de yapılmıştır. VAR modeline ait değişen varyans sınaması Tablo 34'te yansıtılmaktadır.

Tablo 34: Değişen Varyans Testi Sonuçları

Chi-sq	Prob.
74.16717	0.4074

Gerçekleştirdiğimiz çalışmada değişen varyansın olup olmadığı ki-kare (Chi-sq) ile test edilmiş ve analize ait sonuçlar yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Analizimize ait ki-kare istatistiği 74.16717 (Prob. değeri: 0.4074) olarak bulunmuş ve hata terimleri arasında değişen varyans yoktur sıfır hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Buraya kadar yapılan analiz sonuçlarına göre VAR modelin gerekli varsayımları sağladığı sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla Granger Nedensellik analizini gerçekleştirmemizde bir sakınca görülmemektedir.

Ekonometrik analizlerde seriler arasındaki sebep-sonuç ilişkilerinin tespit edilmesi için en çok kullanılan yöntem, Granger tarafından 1969 yılında geliştirilen Granger nedensellik analizidir. Bu çalışmada da dış ticaret ile büyüme arasındaki sebep-sonuç ilişkilerinin incelenmesinde Granger Nedensellik Analizi kullanılmıştır. Granger nedensellik testi çalışmada kullanılan değişkenler arasında ilişkinin var olup olmadığını analiz etmek, eğer ilişki söz konusu ise bu ilişkinin yönünü belirlemek için kullanılmaktadır. Granger testiyle tahminden ziyade sebep-sonuç ilişkisi analiz edildiği için değişkenler önceden durağan hale getirilmelidir (Gül vd., 2013: 7). Granger tarafından oluşturulan bu model aşağıdaki gibidir.

$$Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^{k1} a_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^{k2} \beta_i X_{t-j} + u_t \quad (3.8)$$

$$Y_t = X_0 + \sum_{i=1}^{k3} X_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^{k4} \delta_i X_{t-j} + u_t \quad (3.9)$$

Burada a_0 , β_i , X_0 ve δ_i gecikme katsayılarını, k tüm değişkenler için ortak gecikme derecesini ve u_t da hata terimlerini göstermektedir.

Granger nedensellik testi, yukarıdaki denklemlerde hata teriminden önce yer alan açıklayıcı değişkenin gecikmeli değerlerinin katsayılarının grup halinde sıfıra eşit olup olmadığı araştırılarak gerçekleştirilir. (3.8) no'lu denklemdeki β_i katsayıları belirli bir anlamlılık (%1, %5,%10) düzeyinde sıfırdan farklı bulunursa, X Y'nin bir nedenidir diyebiliriz. Benzer şekilde (3.9) no'lu denklemde δ_i katsayılarının belirli bir anlamlılık düzeyinde sıfırdan bir değer içermesi de Y X'in bir nedeni olduğu sonucuna varılır. Buradan çıkarılacak sonuç, Y ile X arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin bulunduğudur. Yukarıdaki denklemlerden sadece (3.8) no'lu denklemde yer alan β_i katsayıları sıfırdan farklı ise X'den Y'ye doğru tek yönlü bir ilişkiden söz edilebilir. Sadece (3.9) no'lu denklemdeki δ_i

katsayılarının sıfırdan farklı olması durumunda da Y'den X'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur diyebiliriz. Son olarak da hem (3.8) no'lu denklemdeki β_i , hem de (3.9) no'lu denklemdeki δ_i katsayıları sıfıra eşit ise değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır (Karaca, 2003: 250).

Model ile ilgili hipotezle aşağıdaki gibi kurulabilir.

$$H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_n = 0 \text{ (X, Y'nin nedeni değildir.)}$$

$$H_a: \beta \text{ katsayılarından en az biri sıfırdan farklıdır (X, Y'nin nedenidir.)}$$

Yukarıdaki hipotezlerden yol çıkarak, eğer olasılık değeri %5'ten küçükse H_0 hipotezi red edilir, H_a hipotezi kabul edilir. H_0 hipotezini kabul edip, H_a hipotezini red edilmesi değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin var olduğunu göstermektedir. Eğer olasılık değeri %5'ten küçükse tersi bir durum ile karşı karşıya kalınır ve değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı anlaşılır.

VAR tahmininden elde edilen Granger Nedensellik testine ilişkin sonuçlar Tablo 35'te gösterilmektedir.

Tablo 35: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

	F-İstatistiği	Olasılık (Prob.)
LREXSA → LRGDPSA	0.056172	0.9723
LRIMSA → LRGDPSA	3.659731	0.1604
LRGDPSA → LREXSA	3.877717	0.1439
LRIMSA → LREXSA	2.303929	0.3160
LRGDPSA → LRIMSA	8.039409	0.0180
LREXSA → LRIMSA	2.258521	0.3233

Tablo 35, Granger Nedensellik testi sonuçlarına göre; ihracat ile GSYH arasında herhangi bir granger nedensellik ilişkisinin bulunmamaktadır. İthalat ile GSYH arasında, GSYH'dan ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik mevcuttur. Granger Nedensellik analizi sonuçlarına göre Kosova GSYH'si arttıkça daha fazla mal ithal etmektedir.

3.3.2.4 Etki-Tepki Analizi

Çalışmada yer alan değişkenler arasındaki etkileşimi analiz etmek ve VAR modelinde tahmin edilen katsayıların daha açık, kolay ve anlaşılır biçimde yorumlanabilmesi amacıyla, etki-tepki fonksiyonlarından yararlanılmıştır. Etki-tepki fonksiyonları, hata terimlerinden herhangi birinde bir standart hatalık şokun, içsel olarak modelde yer alan değişkenler üzerindeki etkisini ifade eder. Diğer bir deyişle etki-tepki analizi, herhangi bir değişkende oluşabilecek bir 'şok'un hem kendisi ve hem de modeldeki diğer değişkenler üzerindeki etkisini analiz etmek için kullanılmaktadır. Aynı zamanda etki-tepki analizi, ekonomik politikalara yön vermede önemli bir işlev olarak görülmektedir (Barışık ve Kesikoğlu, 2006: 69).

Etki-tepki analizi özet olarak,

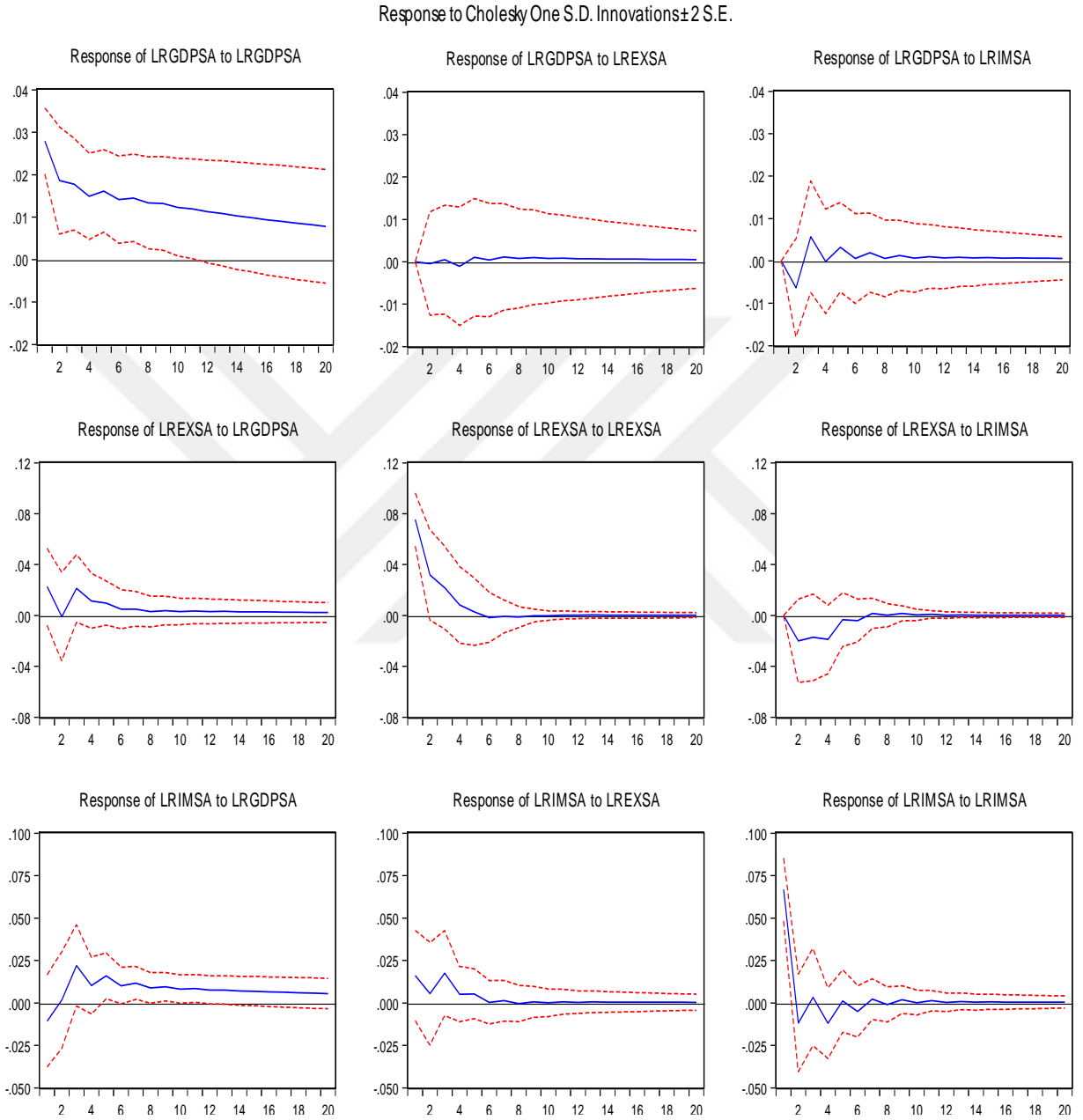
$$x_t = \mu + \sum_{i=0}^{\infty} \theta_i \varepsilon_{t-i} \quad (3.10)$$

şeklinde yazılabilir.

VAR modelinde bulunan herhangi bir değişkende gerçekleşen şok, yalnızca o değişkeni değil, aynı zamanda modelde yer alan diğer içsel değişkenleri de etkilemektedir. Etki-tepki fonksiyonu, VAR modelinde bulunan değişkenler üzerinde farklı şokların zamana bağlı olarak değişimini belirlemek açısından oldukça yararlıdır (Özer ve Erdoğan, 2006: 103).

Çalışmanın bu kısmında etki-tepki analizi gerçekleştirilerek modelde kullanılan değişkenlerin birbiri ile olan etkileşimi saptanmaya çalışılmıştır. Bu değişkenlerden herhangi birine bir birim kök şok uygulandığında, diğer değişkenlerin bu değişime gösterdikleri tepkiler 10 dönem boyunca Şekil 17'deki gibi çizilmiştir. Şekillerdeki kesikli çizgiler güven aralıklarını ifade etmektedir.

Şekil 17: Değişkenlere Ait Etki-Tepki Analizi Grafikleri

Yukarıda gösterilen şekiller, analizde kullanılan değişkenlerden birinde bir birimlik şokun kendisi ve diğer değişkenler üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. LRGDPSA değişkenindeki bir birimlik şok LRIMSA değişkeni üzerinde iki dönem gecikmeli olarak pozitif yönde etki göstermektedir. Şekil 19'in genel değerlendirmesi olarak; LRGDPSA'nın LRIMSA üzerinde anlamlı ve sürekli bir etki yarattığını söylemek mümkündür. Yukarıdaki

şekil ile ilgili olarak yapılan bu değerlendirmeler, LRIMSA ve LRGDPSA değişkenleri arasında söz konusu olan nedensellik bulgularını ve diğer analizleri de destekler niteliktedir.

3.3.2.5 Varyans Ayrıştırması

Gerçekleştirdiğimiz çalışmada, değişkenler arasındaki dinamik ilişkilerin incelenmesinde, Etki-Tepki Analizinden sonra Varyans Ayrıştırması Analizinden de yararlanılmıştır. Varyans ayrıştırması değişkenlerdeki öngörü hatasının varyansını modeldeki her bir içsel değişkene göre ayırmaktadır. Varyans ayrıştırması, çalışmada kullanılan değişkenlerde gerçekleşecek bir değişimin yüzde kaçının kendisinden, yüzde kaçının modeldeki diğer değişkenlerden kaynaklandığını göstermektedir. Bu analiz tekniği, aynı zamanda değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin derecesi konusunda da bilgi sunmaktadır (Bozdalıoğlu ve Özpınar, 2011: 55).

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait yirmi dönemlik varyans ayrıştırması sonuçları ortalamaları dikkate alınarak aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 36: Değişkenlere Ait Varyans Ayrıştırması Test Sonuçları

LRGDPSA'nın Varyans Ayrıştırması				
Dönem	S.E	LRGDPSA	LREXSA	LRIMSA
1	0.027931	100.0000	0.000000	0.000000
2	0.034161	96.49505	0.017417	3.487532
3	0.038919	95.15404	0.027666	4.818291
4	0.041682	95.71042	0.087630	4.201953
5	0.044826	95.72767	0.129308	4.143021
6	0.047003	96.09400	0.124885	3.781117
7	0.049243	96.23732	0.168096	3.594584
8	0.051025	96.46153	0.178729	3.359745
9	0.052723	96.59236	0.204053	3.203586
10	0.054149	96.73577	0.212807	3.051422
11	0.055465	96.83441	0.225540	2.940050
12	0.056607	96.93032	0.231620	2.838063
13	0.057647	97.00276	0.238958	2.758279
14	0.058565	97.06985	0.243566	2.686582
15	0.059399	97.12389	0.248502	2.627609
16	0.060143	97.17283	0.252153	2.575012
17	0.060817	97.21394	0.255750	2.530315
18	0.061422	97.25080	0.258644	2.490556
19	0.061971	97.28257	0.261357	2.456077

Tablo 36'nın devamı

20	0.062466	97.3096	0.263642	2.425397
LREXSA'nın Varyans Ayrıştırması				
Dönem	S.E	LRGDPSA	LREXSA	LRIMSA
1	0.078715	8.277042	91.72296	0.000000
2	0.087199	6.756284	87.99231	5.251404
3	0.093936	10.94940	81.15463	7.895971
4	0.096830	11.67310	77.08139	11.24551
5	0.097410	12.51607	76.25098	11.23295
6	0.097626	12.70347	75.94230	11.35422
7	0.097771	12.92764	75.72569	11.34667
8	0.097827	13.00924	75.65705	11.33372
9	0.097910	13.12754	75.53032	11.34213
10	0.097957	13.21108	75.45697	11.33195
11	0.098020	13.31422	75.36188	11.32389
12	0.098068	13.39865	75.28842	11.31293
13	0.098119	13.48739	75.21019	11.30242
14	0.098162	13.56268	75.14471	11.29261
15	0.098204	13.63549	75.08094	11.28357
16	0.098241	13.69888	75.02570	11.27541
17	0.098275	13.75820	74.97378	11.26801
18	0.098305	13.81092	74.92777	11.26131
19	0.098333	13.85963	74.88516	11.25521
20	0.098359	13.90346	74.84687	11.24967
LRIMSA'nın Varyans Ayrıştırması				
Dönem	S.E	LRGDPSA	LREXSA	LRIMSA
1	0.069560	2.357926	5.353999	92.28808
2	0.070781	2.331784	5.750021	91.91819
3	0.076252	10.37809	10.22366	79.39825
4	0.078027	11.61922	10.19638	78.18440
5	0.079821	15.09125	10.17946	74.72930
6	0.080622	16.37294	9.979308	73.64775
7	0.081501	18.07518	9.788523	72.13630
8	0.081976	19.00454	9.678286	71.31718
9	0.082555	20.07769	9.548124	70.37418
10	0.082955	20.84618	9.456340	69.69748
11	0.083395	21.65027	9.362319	68.98741
12	0.083746	22.30231	9.285817	68.41187
13	0.084098	22.93844	9.212820	67.84874
14	0.084398	23.48104	9.149880	67.36908
15	0.084685	23.98966	9.091451	66.91889

Tablo 36'nın devamı

16	0.084936	24.43481	9.039907	66.52529
17	0.085171	24.84423	8.992696	66.16307
18	0.085380	25.20808	8.950568	65.84135
19	0.085573	25.54006	8.912216	65.54772
20	0.085746	25.83779	8.877754	65.28445

Tablo 36 üç bölümden oluşmakta olup, birinci bölüm GSYH, ikinci bölüm ihracat ve üçüncü bölümde ithalat değişkenlerine ait Varyans Ayrıştırması sonuçlarını içermektedir. Tablo 36'da yer alan değişkenlere ilişkin Varyans Ayrıştırması sonuçları, GSYH'deki değişmelerin 20 dönem boyunca büyük bir kısmının (%95-97'lik kısmı) kendisindeki değişmelerden ibaret olduğunu; buna karşılık, ithalatın GSYH artışlarındaki etkisi %2-4 oranında, ihracat değişkeninin ise 20 dönem içerisinde %0.01 ile %0.26 arasında etkili olduğunu göstermektedir. Öte yandan, ihracattaki değişmeleri açıklamada GSYH'nin etkisi ilk iki dönem düşük gerçekleşip, 20. dönem sonunda %13.9'a kadar yükselmiştir. İthalatın ihracattaki değişmeleri açıklamadaki etkisi ise 20. dönem sonunda %11.2 oranında gerçekleşmiştir. İthalat değişkenindeki değişmelerin 20.dönem sonunda %65.2'si kendinden kaynaklanırken, %8.8'i ihracattan ve %25.8'i de GSYH değişkeninden kaynaklanmaktadır. İthalat değişkeninde GSYH payının kısa vadeden uzun vadeye doğru artış gösterdiğini söyleyebiliriz.

Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analiz edildiği bu çalışmada, yapılan ekonometrik testler sonucunda ilgili değişkenler (ihracat, ithalat ve GSYH) arasında herhangi bir ilişki bulunmamakla birlikte, sadece GSYH'den büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu analiz sonuçlarına göre Kosova'da Büyüme Çekişli İthalat hipotezi geçerlidir. Sonuç olarak Kosova'da ekonomik büyümenin ihracat ya da ithalat değişkenlerinden kaynaklanmadığı, büyümenin genellikle KOBİ'ler, diasporadan gelen dövizler, uluslararası kuruluşlar¹¹ tarafından temin edilen yardımlar, tarım sektörü ve az da olsa yabancı yatırımlardan kaynaklandığı aşikârdır.

¹¹ IMF, DB, WHO, USAID, UNMIK, UNICEF, UNDP, OSCE, NATO, IOM, TİKA, EULEX, EU, ILO.

SONUÇ VE ÖNERİLER

YSFC dağılmasından sonra iki özerk bölge olmak üzere toplam 7 ayrı cumhuriyet kurulmuştur. Kosova, YSFC'nin dağılmasından sonra özerk bölge statüsüne geçmiş ardından 2008 yılında tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlığını ilan etmek adına ilk adımlar 1993 yılında atılmış olup Sırp hükümeti 1999 yılında Kosova sınırları içine askeri mühimmat yerleştirerek savaş ilan etmiş ve ülke ekonomisinin yerle bir olmasına neden olmuştur. Ancak Kosova ekonomisi çatışma öncesi bile zayıf durumdaydı. DB, 1995 yılında Kosova'da kişi başı GSYH'nin 400 dolar civarı olduğunu tahmin etmektedir. Bu tutar Avrupa'nın en düşük kişi başı mili geliri olarak yerini almıştır. 1999 ihtilafı ülke ekonomisine çok büyük zararlar yaşatmıştır. Savaş esnasında konut, tarım ve altyapıların çoğu ciddi hasara uğramıştır. Bunun yanında, sanayi ve tarımsal üretimde de hızlı bir düşüş yaşanmıştır.

Eski YSFC en yoksul bölgesi olan Kosova, 1990'lı yıllarda siyasi karışıklığın, Yugoslavya'da yaşanan savaşlar, Sırpların Kosovalı çalışanları işten çıkarması ve uluslararası yaptırımlar uygulaması, ülke ekonomisinin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur.

Dış ticaretteki dengesizlikler Kosova'da ekonomik büyüme ve makroekonomik sürdürülebilirlik açısından uzun vadeli etkilerle birlikte makroekonomik orantısızlık yaratmaktadır. Bu nedenle, bu tür dengesizlikleri gidermek Kosova hükümetinin uzun vadeli önceliklerinden biri olmalıdır. Kosova çok düşük ihracat değerlerine sahip olup, ihracat sektörüne aşırı yoğunlaşmış şekilde faaliyetlerine devam etmektedir. Kosova AB'ye üye olmamasına rağmen Avro para birimini kullanıyor olması serbest bir para politikasının uygulanması söz konusu değildir. Dolayısıyla bu durum, BQK'nin ihracat sektörünü canlandırmak için döviz kuru politikasını kullanamamakta bu da ihracatın düşük seviyede seyretmesine neden olmaktadır. Sonuç olarak Kosova'nın serbest bir para politikası uygulaması için kendi ulusal para birimini benimsemesi gerekebilir. Ancak yeni bir ülke olmasından dolayı kendi ulusal para biriminin oluşturulması finansal istikrarın sağlanmasını zora sokabilir. Bu durum göz önünde bulundurularak ülke ekonomisinin büyüme veya kalkınmasını sağlamak için Kosova'nın AB'ye üye olması gibi alternatif stratejiler düşünülebilir. AB'ye üye olması halinde yerli ve yabancı yatırımlar artacak, dolayısıyla üretimde artış yaşanacak, bunun bir sonucu da ihracat değerlerinde yukarı yönlü bir artış

gerçekleşecektir. Bu doğrultuda Kosova hükümet yetkililerinin AB'ye üye süreci politika önceliklerinin başında gelmelidir.

Gerçekleştirdiğimiz çalışmanın birinci bölümünde Kosova ekonomisine genel bakış yapılmış, ardından dış ticaret yapısından yani ihracat ve ithalat gelişiminden bahsedilmiştir. Çalışmanın ikinci aşamasında, Kosova ekonomik büyümesi geniş yelpazede ele alınmış olup, buna ilişkin engellerden de kısaca söz edilmiştir. En son aşamada ise dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, söz konusu analize ilişkin seçilen değişkenlere ait verilerden hareketle zaman serileri oluşturularak ekonometrik paket programı yardımıyla analiz edilmiştir. Çalışmada yer alan değişkenlerin logaritması alınarak analize başlanmış olup, devamında değişkenler incelenerek gerçekleştirilecek çalışma için uygun olup olmadığı test edilmiş ve bunun sonucunda uygun olmayan verilerin mevsimsellikten arındırılması işlemi yapılmıştır. Gerçekleştirdiğimiz çalışmada Kosova'da dış ticaretin yanı sıra ihracat ve ithalatın ekonomik büyüme üzerinde etkili olup olmadığı araştırılmıştır. Modelde yer alan değişkenler düzey değerlerinde durağan olmasından dolayı Johansen Eşbütünleşme testine tabi tutulmamıştır. Bundan dolayı analize Granger Nedensellik testi ile devam edilmiştir. Granger Nedensellik testi yapılarak değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkileri değerlendirilmiştir. Yapılan Granger Nedensellik Testi 'ne göre GSYH ile ithalat arasında, GSYH'den ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Literatür araştırması başlığı altında değindiğimiz bulgulardan hareketle yapılan Granger Nedensellik Analizi sonucu Büyüme Çekişli ithalat hipotezinin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Büyüme ile ithalat arasındaki bu ilişki, temelde iki nedenden dolayı ortaya çıkabilmektedir. Birincisi, büyümenin gelir artışına yol açması nedeniyle artan satın alma gücünün yabancı mallara yönelik talebi ve tüketim malı ithalatını arttırmasıdır. İkincisi ise, artan büyümeye bağlı olarak üretim hacmi büyüyen ekonomide, girdi ihtiyacının artması ve bunun sonucunda da daha fazla miktarda ara mal ve sermaye malı yurtdışından ithal edilmesidir. Ekonometrik çalışmanın devamında ise Etki-Tepki Analizi ile Varyans Ayrıştırması testleri gerçekleştirilmiştir. Etki-Tepki Analizi sonucunda, Kosova GSYH değişkenindeki bir birimlik şok ithalat değişkeni üzerinde iki dönem gecikmeli olarak pozitif yönde etki ettiğini ifade edebiliriz. Ayrıca GSYH'nin ithalat üzerinde anlamlı ve sürekli bir etki yarattığını da söylemek mümkündür. Varyans Ayrıştırması analizinde dikkate değer sonuç, ithalattaki değişmelerin 20 dönem

içerisinde GSYH değişkeninin %25 oranında etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, Granger Nedensellik Analizi sonucunu da destekler niteliktedir.

Kosova'da bu konu üzerine ampirik çalışma olmadığından herhangi bir çalışma ile karşılaştırılması yapılamamakta, sadece Türkiye'deki çalışmalar ile karşılaştırılması yapılabilmektedir. Ancak tamamen farklı iki ülke olmasından ve farklı zaman, yöntem biçiminin kullanılmış olmasından dolayı böyle bir karşılaştırmanın yapılması mümkün olmamakla birlikte doğru sonuçlar vermeyebilir. Ancak genel olarak literatürde ihracatın büyümeyi etkilediği görüşü yaygındır. Bu çalışmada ihracat ile büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Çalışmada büyüme ile ithalat arasında büyümeden ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Büyümeden ithalata doğru tek yönlü bulunan bu ilişki, büyüme ile artan gelir düzeyinin ithalatı pozitif yönde etkilediğini ifade ettiğinden, özellikle lüks malların ithalatının dikkatli bir şekilde takip edilmesi, döviz kaynaklarının bu yolla yurtdışına aktarılmasının belli ölçüde sınırlandırılması gerekmektedir. Buna ilaveten; döviz kurlarının istikrara kavuşması, kurlarda volatiliteye (dalgalanmaya) izin verilmemeli, ileri teknoloji ürünlerinin geliştirilmesi ve üretiminin artırılması için teşvik politikaları en üst safhaya çıkartılmalıdır. Ayrıca özel niteliklere sahip endüstriler belirlenerek, bu sektörlerle teşvik politikalarında öncelik verilmelidir. Bu sektörlerin ilerleyen zamanlarda yapacakları ihracat sayesinde, yüksek katma değerli ihracat oranı artabilecektir.

KAYNAKÇA

- AKTAŞ Cengiz, “Türkiye’nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arındaki Nedensellik Analizi” *Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi*, C.II, S.XVIII, Kocaeli, 2009, ss.35-47.
- Agjencia e Statistikave te Kosoves, *Anketa e Ekonomive Bujqesore*, Statistikat e Bujqesise dhe Mjedisit, 2015. <http://ask.rks-gov.net/media/2015/anketa-e-ekonomive-bujqesore-2015.pdf> (25.11.2016)
- Agjencia e Statistikave te Kosoves, *Bruto Produkti Vendor 2008-2015*, Seria 3: Statistikat Ekonomike, 2015. <http://ask.rks-gov.net/media/2404/bpv-2008-2015.pdf> (10.03.2017)
- Agjencia e Statistikave te Kosoves, *ASK Data*, <http://askdata.rks-gov.net/> (03.02.2017)
- Agjencia e Statistikave te Kosoves, *ASK Data*, http://askdata.rks-gov.net/PXWeb/pxweb/en/askdata/askdata_Agriculture_Agricultural%20Household%20Survey/aeb01.px/?rxid=487260ad-2255-4fa0-94da-d2c5c10a4b45 (05.02.2017)
- ATA Ahmet Yılmaz, YÜCEL Fatih, “Eş-Bütünleşme ve Nedensellik Testleri Altında İkiz Açıklar Hipotezi: Türkiye Uygulaması” *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XII, S.XII, Adana, 2003, ss.97-110.
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, *Raporti i Zhvillimeve Makroekonomike*, Numer 4, Prill, Prishtine. 2016.
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, *Raporti i Zhvillimeve Makroekonomike*, Numer 2, Prishtine, 2015, Shkurt.
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, *Raporti Vjetor 2012*, Qershor, Prishtine, 2013. <http://bqk-kos.org/repository/docs/2013/BQK-RV-2012.pdf> (15.03.2015)
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, *Buletini i Bilancit Te Pagesave*, Maj, Prishtine, 2010. http://bqk-kos.org/repository/docs/2010/Bulletin_no.9.pdf (28.02.2017)
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, *Raporti Vjetor 2008*, Qershor, Prishtine, 2009. <http://bqk-kos.org/repository/docs/2010/BQK%20Raporti%20Vjetor%202008.pdf> (22.03.2017)
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, *Raporti Vjetor 2013*, Qershor, Prishtine, 2014. <http://www.bqk-kos.org/repository/docs/2014/BQK-RV-Shqip-2013.pdf> (25.03.2017)
- Banka Qendrore e Republikës së Kosovës, *Raporti Vjetor 2015*, Qershor, Prishtine, 2016. http://www.bqk-kos.org/repository/docs/2015/BQK_Raporti%20Vjetor%202015..pdf (26.03.2017)
- BARIŞIK Salih, KESİKOĞLU Ferdi, ‘Türkiye’de Bütçe Açıklarının Temel MakroEkonomik Değişkenler Üzerine Etkisi (1987-2003 VAR, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayırıştırması)” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.LXI, S.IV, 2006, ss.59-82.

- BERİSHA Agim, “Foreign Trade of Kosovo and Impact of Fiscal Policy”, *European Scientific Journal*, vol.8, No.9, 2011, ISSN: 1857-7881.
- BOZDALIOĞLU E. Yasemin, ÖZPINAR Ömer, “Türkiye’ye Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımların Türkiye’nin İhracat Performansına Etkilerinin VAR Yöntemi ile Tahmini”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XIII, S.III, 2011, ss.39-63.
- Bodrum Ticaret ve Sanayi Odası, *Kosova Ülke Değerlendirme Raporu*, 2013. http://www.bodto.org.tr/images/other/kosova_ulke%20raporu.pdf (08.02.2017)
- Central Bank of the Republic of Kosovo, *Annual Report 2001*, Banking and Payments Authority of Kosovo, 2001. <http://www.bqk.kos.org/repository/docs/2010/Annual%20Report%2001.pdf> (15.12.2016)
- Central Intelligence Agency, *The World Factbook-Kosovo*, (t.y), <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html> (22.03.2017)
- Central Intelligence Agency, *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2003.html#kv> (09.04.2017)
- Dış Ekonomik İlişkiler, *Kosova Mühendislik ve Teknik Müşavirlik Sektörü Raporu* <http://www.deik.org.tr/uploads/kosova-muteahhitlik-ve-teknik-musavirlik-sektor-raporu.pdf> (10.03.2017)
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, *Kosova Ülke Bülteni*, Temmuz, 2015. <https://www.deik.org.tr/> (06.04.2017)
- Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye-Kosova İlişkileri*, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-siyasi-iliskileri-.tr.mfa> (02.04.2017)
- DODA Sanie, “Economic Challenges in Kosovo 2011” *European Scientific Journal*, Vol.8, No.1, 2011, January.
- Durağanlık Analizi, Birim Kök Testleri ve Trend*, (t.y) <http://debis.deu.edu.tr/userweb//onder.hanedar/dosyalar/Metin.pdf> (12.06.2017)
- Ekonomi Bakanlığı, *Ekonomik Görünüm-Dış Ticaret Politikası*, <http://www.ekonomi.gov.tr> (27.03.2017)
- Ege Bölgesi Sanayi Odası, *Kosova Ülke Profili*, Uluslararası İlişkiler Şefliği, 2013. <http://www.ebso.org.tr/tr/dosyalar/yayinlar/ulke-raporlari> (23.01.2017)
- European Investment Bank, *Kosovo: Assessment of Financing Needs of SMEs in the Western Balkans Countries*, Country Report: Kosovo, August, 2016.

- http://www.eib.org/attachments/efs/assessment_of_financing_needs_of_smes_kosovo_en.pdf (18.02.2017)
- EUROSTAT, (t.y) <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (25.01.2017)
- EUROSTAT,(t.y),http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=t_en00117&language=en (30.03.2017)
- GERNİ Cevat, EMSEN Ö.Selçuk, DEĞER M.Kemal, “İthalata Dayalı İhracat ve Ekonomik Büyüme: 1980-2006 Türkiye Deneyimi”, 2. *Ulusal İktisat Kongresi*, DEÜ İİBF İktisat Bölümü, İzmir, 2008.
- GOVORİ Arbiana, “Analysis of External Factors Affecting the Development of SMEs in Kosovo” *International Journal of Interdisciplinary Research SIPARUNTON*, vol 1, Issue 3, October, 2013.
- GUJARATİ N. Damador, *Temel Ekonometri*, (çev. Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen), Literatür Yayıncılık, Birinci Basım, 1999.
- GÜL Ekrem, KAMACI Ahmet, KONYA Serkan, “Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye Örneği” *Akademik Bakış Dergisi*, S.XXXV, Mart-Nisan, 2013.
- HOLZNER Mario, PEÇİ Florin, *Measuring the Effects of Trade Liberalization in Kosovo*, The Vienna Institute for International Economic Studies, Vienna, Austria. 2012. <https://wiiw.ac.at/measuring-the-effects-of-trade-liberalization-in-kosovo-dlp-2637.pdf> (16.04.2017)
- HOTİ Arif, *The Export Potential of Kosovo’s Natural Resources and their Impact on the Kosovo Economy*, Rochester Institute of Technology RIT Scholar Works, American University in Kosovo, 2014. <http://scholarworks.rit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=9120&context=theses> (27.04.2017)
- IMF, *Republic of Kosovo: First Review Under the Stand-By Arrangement and Requests for Modification and Waivers of Applicability of Performance Criteria-Press Release; Staff Report; and Statement By the Executive Director for the Republic of Kosovo*, Country Report No. 16/22, January, 2016, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr1622.pdf> (03.05.2017)
- Independent Balkan News Agency, *Informal Economy Damages Kosovo’s Budget*, 2016. <http://www.balkaneu.com/informal-economy-damages-kosovos-budget/> (25.04.2017)
- International Business Publications, *Strategic Information and Development*, Kosovo Country Study Guide, 2016, Washington, USA. https://books.google.com.tr/books?id=2LmZCwAAQBAJ&pg=PA118&lpg=PA118&dq=The+place+of+kosovo+economic+growth+in+the+world&source=bl&ots=05j5OSqCSQ&sig=AgQsAdJxRb0NDQ0_qqL-

[GVXuPw&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjv8su8rN7SAhWLBSwKHS2bAFsQ6AEI UjAG#v=onepage&q=The%20place%20of%20kosovo%20economic%20growth%20in%20the%20world&f=false](http://www.ito.org.tr/itoyayin/0026185.pdf) (04.02.2017)

İstanbul Ticaret Odası, *Kosova Ülke Raporu*, Avrupa Birliği ve Uluslararası İşbirliği Şubesi, Nisan, 2011. <http://www.ito.org.tr/itoyayin/0026185.pdf> (05.05.2017)

Joint Paper by Ministry of Trade and Industry and UNMIK European Union Pillar, *Trade Policy for Kosovo*, Trade Policy Workind Group, June, 2004. <http://www.esiweb.org/pdf/bridges/kosovo/3/6.pdf> (07.02.2017)

JUSUFİ Gent, MAHMUTAJ Rexhepi Lura, JUSUFİ Gentina, “Kosovo’s International Trade: Balance of Trade”, *European Journal of Economics and Business Studies*, Vol.3, Nr.1, 2015, ISSN:2411-4073, September-December.

KARACA Orhan, “Türkiye’de Enflasyon-Büyüme İlişkisi: Zaman Serisi Analizi” *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C.II, S.IV, 2003, ss.247-255.

KINACI İsmail, GENÇ Aşır, “Hataları Değişen Varyanslı ve Otokorelasyonlu Lineer Olmayan Regresyonda Parametre Tahmini”, *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi*, S.XX, Konya, 2002, ss.55-68.

KIZILGÖL A. Özlem, “Mevsimsel Eşbütünleşme Testi: Türkiye’nin Makroekonomik Verileriyle Bir Uygulama”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, C.XXXV, S.II, 2011, ss.13-25.

KORKMAZ Suna, AYDIN Ahmet, “Türkiye’de Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, C.XX, S.III, Eskişehir, 2015, ss.47-76.

KOROVİLAS James, *Kosovo’s Economy*, Academic Foresights, No.9, 2013, September-December. http://www.academic-foresights.com/Kosovos_Economy.html (26.12.2016)

KRASNIQI Xhelili Florentina, TOPXHIU Mustafa Rahmile, “The Informal Economy in Kosovo: Characteristics, Current Trends and Challenges”, *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, Vol.II, 2012, Issues 2, April.

Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2014 Oda Bülteni*, Ocak-Şubat, Sayı 4, 2014, Priştine.

Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova İnşaat Sektörü*, Sektör Analizi Raporu, 2012, Priştine. <http://www.kt-to.org/site/assets/files/1044/insaat-tur.pdf> (19.02.2017)

Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Ülke Raporu*, 2009, <http://www.kt-to.org/site/assets/files/1042/ekonomi-tur.pdf> (01.02.2017)

Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Tarım Sektörü*, 2012, Priştine, <http://www.kt-to.org/site/assets/files/1045/tarim-tur.pdf> (23.02.2017)

- Kosovo Agency of Statistics-KAS, *Agricultural Holdings Survey Agriculture and Environment Statistics*, 2015. <http://ask.rks-gov.net/media/2591/agricultural-holdings-survey-2015.pdf> (19.02.2017)
- Kosovo Civil Society Consortium for Sustainable Development, *A Policy Solution for the Energy Sector in Kosovo*, 2010. http://www.kosid.org/file/repository/A_policy_solution_for_the_energy_sector_in_Kosovo.pdf (01.03.2017)
- MEHMETİ Jeton, “The Economic and Social Investment of Turkey in Kosovo”, *Adam Akademi*, 2012, ss.97-106.
- MEROVCI Safet, SEKİRAÇA Edona, “The Impact of Trade Balance in the Current Account of Kosovo’s Balance of Payment”, *Acta Universitatis Danubius*, Accounting and Auditing, Vol.10, No.1, 2014.
- MUSTAFA Muhamet vd, *Towards Economic Viability of Kosovo*, (Editör:Riinvest Institute), Institute for Development Research, December, Prishtina, 2005. [http://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2016/October/17/Towards Economic Viability of Kosova14610758831476703371.pdf](http://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2016/October/17/Towards_Economic_Viability_of_Kosova14610758831476703371.pdf) (11.04.2017)
- National Strategy of the Republic of Kosovo for the Prevention of and Fight Against Informal Economy, Money Laundering, Terrorist Financing and Financial Crimes 2014-2018*, January, Pristine, 2014. [http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/NATIONAL STRATEGY OF THE REPUBLIC OF KOSOVO FOR THE PREVENTION OF AND FIGHT AGAINST INFORMAL ECONOMY, MONEY LAUNDERING, TERRORIST FINANCING AND FINANCIAL CRIMES 2014-201.pdf](http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/NATIONAL_STRATEGY_OF_THE_REPUBLIC_OF_KOSOVO_FOR_THE_PREVENTION_OF_AND_FIGHT_AGAINST_INFORMAL_ECONOMY,_MONEY_LAUNDERING,_TERRORIST_FINANCING_AND_FINANCIAL_CRIMES_2014-201.pdf) (06.05.2017)
- OBERHOLZNER Thomas, *Report on SMEs in Kosovo 2014*, Kosovo SME Promotion Programme,2014,December. [http://www.eciks.org/repository/docs/Report on State of SMEs in Kosovo 2014_9_9378.pdf](http://www.eciks.org/repository/docs/Report_on_State_of_SMEs_in_Kosovo_2014_9_9378.pdf) (02.05.2017)
- ÖZCAN Burcu, ÖZÇELEBİ Oğuzhan, “İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli mi?”, *Yönetim ve Ekonomi Bilimleri Dergisi*, C.XX, S.I, Manisa, 2013.
- ÖZER Mustafa, ERDOĞAN Levent, “Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi” *Ekonomik Yaklaşım*, C.XVII, S.LX-LXI, 2006, ss.93-110.
- PANTİNA-Badivuku Myrvete, GJONBALAJ Muje, “Trade Exchange of Kosovo With Balkan’s Region Countries”, *Analele Stintifice Ale Universitati’Alexandru Ioan Cuza’ Din Iași*, University of Pristina, Faculty of Economics, 2010. <http://anale.feaa.uaic.ro/anale/resurse/mec2badivuku.pdf> (02.05.2017)
- Prishtine Büyükelçiliği Ticaret Ateşeliği, *Kosova’nın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri*, Ağustos, Prishtine, 2010.

- Priştine Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *Kosova Hakkında Temel Bilgiler ile Yatırım ve Ticaret İmkânları*, Balkanlar Türk Ekonomi Forumu, Priştine, 2012. <http://docplayer.biz.tr/7268530-T-c-pristine-buyukelciligi-ticaret-musavirligi.html> (13.01.2017)
- Policy Brief, *Kosovo in CEFTA: In or Out?*, March, 2011. http://www.institutigap.org/documents/72590_CEFTAEng.pdf (18.04.2017)
- Republika e Kosoves, *Strategjia e Zhvillimit te NVM-ve ne Kosoves 2012-2016*, Me Vizion 2020, Korrik, 2011. http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/Strategjia_per_zhvillimin_e_NVM-ve_-_Korrik_2011.pdf (11.05.2017)
- Republika e Kosoves, *Strategjia Kombetare e Republikes se Kosoves per Parandalimin dhe Luftimin e Ekonomise Joformale, Pastrimin e parave, Financimin e Terrorizmit dhe Krimeve Financiare 2014-2018*, Janar, Prishtine, 2014. http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/Strategjia_Kombetare_e_Republikes_se_Kosoves_per_Parandalimin_dhe_Luftimin_e_Ekonomise_Joformale,_Pastrimin_e_Parave,_Financimin_e_Terrorizmit_dhe_Krimeve_Financiare_2014-2018.pdf (23.05.2017)
- Republic of Kosovo, *National Strategy of the Republic of Kosovo for the Prevention of and Fight Against Informal Economy, Money Laundering, Terrorist Financing and Financial Crimes 2014-2018*, January, Pristine, 2014. http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/NATIONAL_STRATEGY_OF_THE_REPUBLIC_OF_KOSOVO_FOR_THE_PREVENTION_OF_AND_FIGHT_AGAINST_INFORMAL_ECONOMY,_MONEY_LAUNDERING,_TERRORIST_FINANCING_AND_FINANCIAL_CRIMES_2014-2018.pdf (25.05.2017)
- Republic of Kosovo Ministry of Economic Development, *Energy Strategy of the Republic of Kosovo 2016-2025*, July, Priştine, 2016. http://mzhe-ks.net/repository/docs/DSEKRS_VERSIONI_FINAL_3_GUSHT_2016_Anglisht.pdf (12.03.2017)
- Republic of Kosovo Ministry Agriculture, Forestry and Rural Development, *Green Report 2014*, 2014. http://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/56917_161214_GR_2014_ENG_Final_Printed_Version.pdf (26.01.2017)
- Republic of Kosovo Ministry Trade and Industry, Kosovo Investment and Enterprise Support Agency-KIESA, *Investing in Kosovo*, Investor Guide, 2015, September. http://invest-ks.org/repository/docs/Investing_-_2015_360818.pdf (01.02.2017)
- Republic of Kosovo Ministry Trade and Industry, Kosovo Investment and Enterprise Support Agency-KIESA, *Investing in Kosovo*, Investor Guide, August, 2016. <http://kiesa.rks-gov.net/desk/inc/media/F7E81134-5AEF-4186-90D3-D1331193A0C5.pdf> (05.02.2017)

- Republic of Kosovo Ministry of Trade and Industry, *Agriculture And Food Processing Industry*, Economic Initiative for Kosovo and Investment promotion Agency of Kosovo, Prishtine, Kosovo, 2008. http://www.eciks.org/repository/docs/agriculture-kosovo_932633.pdf (04.03.2017)
- Republika e Kosoves Ministria e Financave, *Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2017-2019*, 2016, Prill. <http://mf.rks-gov.net/desk/inc/media/711403B5-C840-4CDD-8518-0CF67F169DE5.pdf> (28.03.2017)
- Republika e Kosoves Ministria e Integritimit Evropian, Task Forca per Integrim Evropian, *Dokument per Diskutim Mbi Doganat dhe Tatimet*, Tryeza Tematike Nr.4, per Tregti, Industry, Dogana dhe Tatime, Tregun e Brendshem, Konkurrence, Mbrojtje te Konsumatorit dhe ate Shendetesore, Janar, Prishtine, 2013.
- Riinvest Institute for Development Research, *Activating the Sources of Economic Growth: Tackling the Challenges of (re)industrialisation in Kosovo*, Conference, Prishtina, 2017. <https://inomics.com/activating-sources-economic-growth-tackling-challenges-reindustrialisation-kosovo-prishtina> (01.06.2017)
- Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/07/20140703-3-1.pdf> (13.03.2017)
- Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/05/20140522M1-6.htm> (13.03.2017)
- Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041027.htm#2> (13.03.2017)
- Resmi Gazete, 2009. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/03/20090318-1.htm> (13.03.2017)
- Resmi Gazete Taraması, 2011. <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuhmhob/article/viewFile/1019018697/1019017892> (13.03.2017)
- SADİKU Muhamet, *Trade Liberalization, Foreign Trade and Integrated Export Policy in Kosovo*, 2003. <https://core.ac.uk/download/pdf/11871731.pdf> (17.02.2017)
- SARAÇ Taha Bahadır, “İhracat ve İthalatın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği” *Ege Akademik Bakış Dergisi*, C.XIII, S.II, 2013, ss.181-194, Nisan.
- SYLQA Driton, ZEKA Haxhi, KELMENDİ Venera, *The Economic Policy Trends in Kosovo, Challenges and Growth*, Effects of Global Risk in Transition Countries, 2013, ss.537-544. http://www.dukagjinicollege.eu/libri3/537-544_Sylqa_Driton_&_Kelmendi_Venera.pdf (12.25.2016)
- ŞEREFLİ Meltem, “Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği” *Kastamonu Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, S.XIII, 2016, ss.136-143, Temmuz.

- TARI Recep, BOZKURT Hilal, “Türkiye’de İstikrarsız Büyümenin VAR Modelleri İle Analizi (1991.1-2004.3)” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, S.IV, 2006.
- Task Force for European Integration, **Discussion Paper on Customs and Taxation**, Thematic Roundtable No.4 on Trade, Industry, Customs, Taxation, Internal Market, Competition and Health Protection, Prishtina, 2013, January. [http://www.mei-ks.net/repository/docs/5 Customs and Taxation Discussion Paper ENG Draft - for publication.pdf](http://www.mei-ks.net/repository/docs/5_Customs_and_Taxation_Discussion_Paper_ENG_Draft_-_for_publication.pdf) (26.02.2017)
- TEMEL Ümit Can, “Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi” *Paradigma*, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, C.I, S.I, 2015.
- THAQI Lumnije, “Economic Growth in Kosovo and in Other Countries in Term of Globalization of World Economy”, *Academicus-International Scientific Journal*, College ‘FAMA’, 2014, ss.231-242.
- TOMTER Stein M., BERGSAKER Erling, MUJA İbrahim, DALE Tormod, KOLSTAD Jens, “Inventarizimi Nacional i Pyjeve Kosove 2012” *Ministria Bujqesise, Pylltarise dhe Zhvillimit Rural*, (Editör: Tormod Dale; Çeviri: İbrahim Muja), Prishtine, 2013. [http://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/84090 Inventarizimi-Nacional-i-Pyjeve-Kosov%EB-2012_web.pdf](http://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/84090_Inventarizimi-Nacional-i-Pyjeve-Kosov%EB-2012_web.pdf) (21.01.2017)
- TOPXHIU Mustafa Rahmije, KRASNIQI Xhelili Florentina, “Foreign Trade and Economic Growth in Kosovo:Trends and Some Features” *International Journal of Economics and Management Sciences*, Vol.1, No.5, 2011, pp.97-107.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü*, 2013. <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0768.pdf> (13.03.2017)
- Türkiye İstatistik Kurumu, *Dış Ticaret İstatistikleri ve Endeksleri- Sorularla Resmi İstatistik Dizisi 2*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2008. file:///C:/Users/User/Downloads/7881373565263401705..pdf (21.02.2017)
- Türkiye İstatistik Kurumu, *Dış Ticaret İstatistikleri*, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> (12.03.2017)
- Türkiye İhracatçılar Meclisi, *Ekonomi ve Dış Ticaret Raporu 2015*, Küçük Mucizeler Yayıncılık ve İletişim Hizmetleri, 2015. http://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/ekonomi_dis_ticaret_raporu_2015.pdf (10.03.2017)
- Udhezeuesi i Tregtise Nderkombetare ne Kosoves, Marreveshjet Tregtare, (t.y), <http://www.itg-rks.com/sq/Marreveshjet-Tregtare> (10.04.2017)
- UÇAN Okyay, KOÇAK Esra, “Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki”, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C.VII, S.II, 2014, ss.51-60.

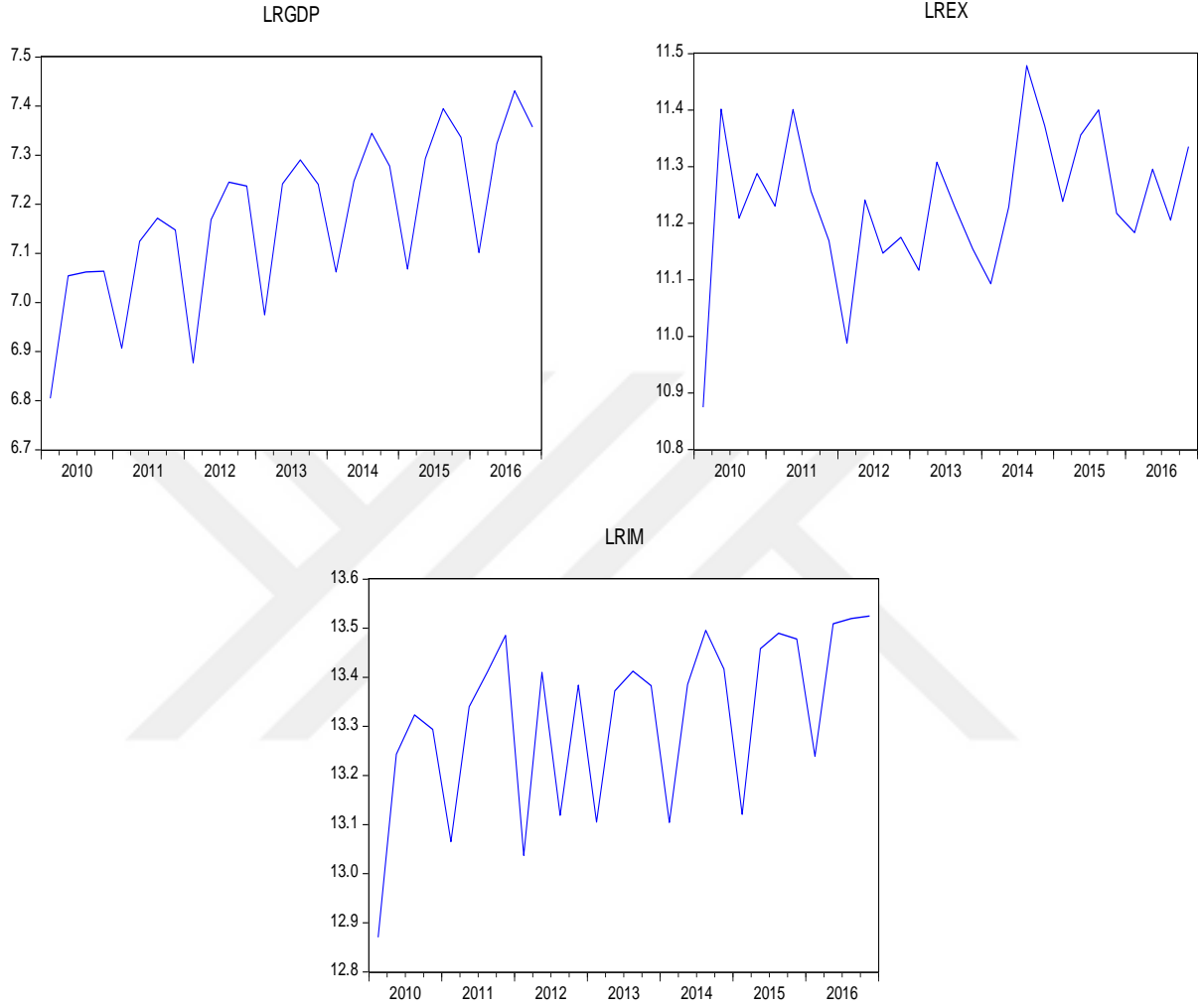
- UĞURLU Erginbay, *Durağanlık ve Birim Kök Sinamaları*, İstanbul Aydın Üniversitesi Ekonomi ve Finans Bölümü Ders Notları, İstanbul, 2009. file:///C:/Users/User/Downloads/Duraganlik_Birim_Kok_Sinamaları-Station%20(1).pdf (12.06.2017)
- UNDP, *About Kosovo*, (t.y). <http://www.ks.undp.org/content/kosovo/en/home/countryinfo.html> (11.01.2017)
- USAID, *Kosovo Economic Performance Assessment*, 2008, May. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadi767.pdf (18.01.2017)
- VATHI Zana, BLACK Richard, “Migration and Poverty Reduction in Kosovo”, *Sussex Centre for Migration Research*, Free University of Brussels, C226, Brighton BN1 9SJ, 2007, February. <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08c08e5274a31e0000f5a/WP-C12.pdf> (10.05.2017)
- YAVUZ Mehmet, *Türkiye’de İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Bir Zaman Serisi Analizi*, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 2012. <http://teacongress.org/papers2012/YAVUZ.pdf> (10.06.2017)
- Zyra e Rregullatorit Per Energji, *Raporti Vjetor 2015*, 2015. http://ero-ks.org/2016/Raportet/Raporti_Vjetor_2015_ZRRE_shq.pdf (23.01.2017)
- World Bank, *Kosovo Export and Import 2005-2009*, Kosovo Quarterly Economic Briefind, 2009. http://siteresources.worldbank.org/INTKOSOVO/1438973-1257960498774/22387507/QEB_2009_1_Exports_and_Imports_2005_2009_Final.pdf (07.02.2017)
- World Bank, *Kosovo Public Finance Review: Fiscal Policies for a Young Nation*, Report No: ACS9351, June, 2014. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/20756/ACS93510WP0P130IC00Final0Kosovo0PFR.pdf?sequence=1> (09.04.2017)
- World Bank, *Kosovo-Economic and Social Reforms For Peace and Reconciliation*, No.509, 2001. <http://documents.worldbank.org/curated/en/988061468759856012/pdf/multi0page.pdf> (08.01.2017)
- World Bank, *An Overview of the World Bank’s Work in Kosovo*, The World Bank in Kosovo Country Snapshot, October, 2016. <http://pubdocs.worldbank.org/en/739371475757000674/Kosovo-Snapshot-Oct2016FINAL.pdf> (11.01.2017)

EKLER

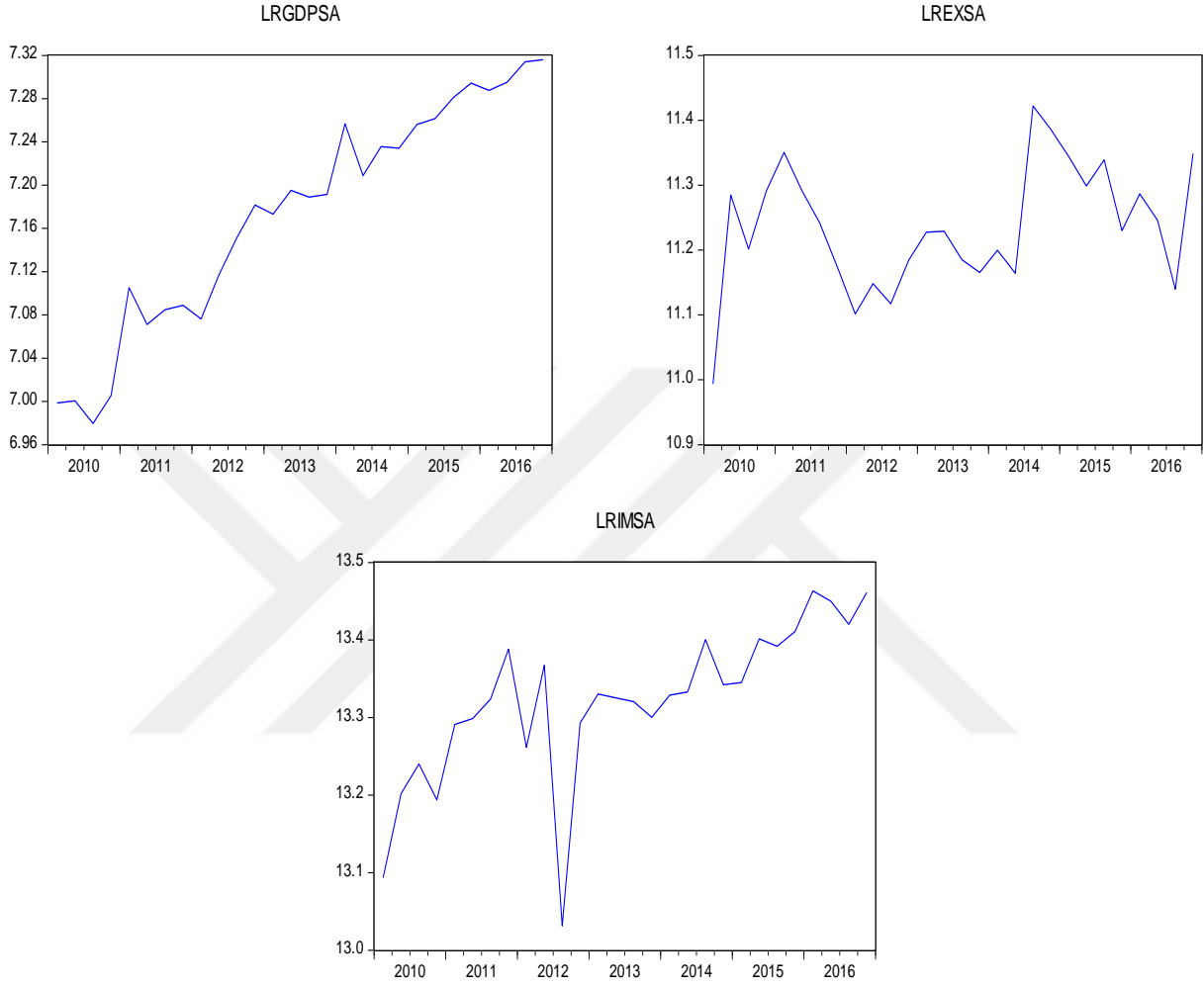
Ek 1: Kosova'nın Dış Ticaret ve GSYH Verileri

Yıllar (Çeyrek Dönemli)	GSYH (Milyon Avro)	İhracat (Bin Avro)	İthalat (Bin Avro)
2010	4,402.0	295.958	2,157.726
Q1	901.6	52.819	388.646
Q2	1,158.2	89.487	564.326
Q3	1,172.8	73.789	611.234
Q4	1,169.4	79.863	593.520
2011	4,814.5	313.106	2,479.611
Q1	999.4	75.391	472.224
Q2	1,241.9	89.420	621.592
Q3	1,302.3	77.387	667.005
Q4	1,270.9	70.908	718.790
2012	5,058.9	276.100	2,273.844
Q1	969.5	59.174	459.244
Q2	1,297.6	76.209	666.840
Q3	1,401.5	69.379	498.191
Q4	1,390.4	71.338	649.569
2013	5,326.7	293.919	2,450.363
Q1	1,069.3	67.302	491.296
Q2	1,395.7	81.471	641.958
Q3	1,466.3	75.263	668.301
Q4	1,395.4	69.883	648.808
2014	5,567.5	324.544	2,541.746
Q1	1,167.2	65.717	490.967
Q2	1,403.7	75.293	650.326
Q3	1,548.3	96.640	729.213
Q4	1,448.3	86.894	671.240
2015	5,807.0	325.294	2,634.693
Q1	1,174.2	76.024	499.224
Q2	1,470.5	85.486	699.704
Q3	1,627.8	89.362	722.125
Q4	1,534.5	74.422	713.640
2016	5,984.9	309.687	2,789.709
Q1	1,214.1	71.936	561.836
Q2	1,515.2	80.476	736.043
Q3	1,687.5	73.531	744.095
Q4	1,568.1	83.744	747.735

Ek 2: Logaritması Alınmış ve Mevsimsellikten Arındırılmamış Serilerin Grafikleri

Ek 3: Logaritması Alınmış ve Mevsimsellikten Arındırılmış Serilerin Grafikleri

Ek 4: Serilerin Düzey Değerlerine İlişkin ADF Testi Sonuçları

Değişken	ADF			
	Sabitli		Sabitli-Trendli	
LRGDPSA	-2.054139	-3.769597 (%1)	-3.603292	-4.339330 (%1)
	(0.2635)*	-3.004861 (%5)	(0.0484)*	-3.587527 (%5)
		-2.642242(%10)		-3.229230(%10)
LREXSA	-4.058070	-3.699871 (%1)	-4.017063	-4.339330 (%1)
	(0.0043)*	-2.976263 (%5)	(0.0204)*	-3.587527 (%5)
		-2.627420(%10)		-3.229230(%10)
LRİMSA	-1.953975	-3.711457 (%1)	-5.554381	-4.339330 (%1)
	(0.3040)*	-2.981038 (%5)	(0.0006)*	-3.587527 (%5)
		-2.629906(%10)		-3.229230(%10)

Ek 5: Çalışmada Kullanılan Serilerin Düzey Değerlerine İlişkin PP Testi

Değişken	PP Testi			
	Sabitli		Sabitli-Trendli	
LRGDPSA	-1.223849	-3.699871 (%1)	-3.603292	-4.339330 (%1)
	(0.6490)*	-2.976263 (%5)	(0.0484)*	-3.587527 (%5)
		-2.627420(%10)		-3.229230(%10)
LREXSA	-4.114982	-3.699871 (%1)	-4.102980	-4.339330 (%1)
	(0.0037)*	-2.976263 (%5)	(0.0169)*	-3.587527 (%5)
		-2.627420(%10)		-3.229230(%10)
LRİMSA	-3.339344	-3.699871 (%1)	-5.561687	-4.339330 (%1)
	(0.0228)*	-2.976263 (%5)	(0.0006)*	-3.587527 (%5)
		-2.627420(%10)		-3.229230(%10)

Ek 6: VAR Modeli Gecikme Uzunluğu Test Sonuçları

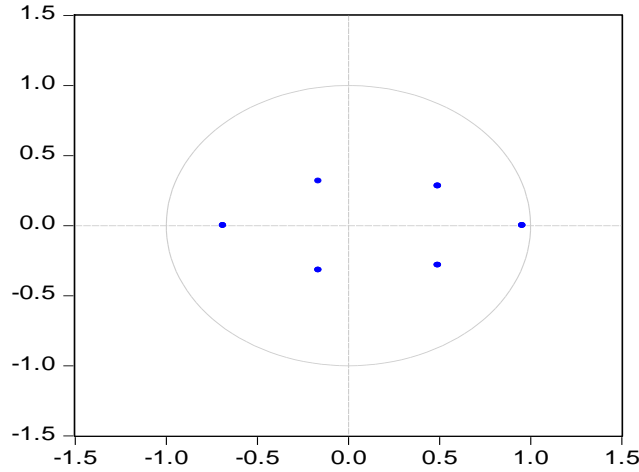
Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	2.26e-07	-6.787528	-6.639420	-6.750279
1	53.17604	3.05e-08	-8.803658	-8.211226*	-8.654663
2	18.06791*	2.26e-08	-9.150294*	-8.113538	-8.889553*
3	5.622031	3.64e-08	-8.800149	-7.319070	-8.427662
4	6.330074	5.52e-08	-8.650548	-6.725145	-8.166314
5	5.749783	9.00e-08	-8.689337	-6.319610	-8.093357

Ek 7: Otokorelasyon Testi Sonuçları

	LM-İstatistiği	Olasılık (Prob.)
1	11.95456	0.2159
2	5.730385	0.7666
3	3.296814	0.9514
4	4.066904	0.9070
5	1.753148	0.9948

Ek 8: Hata Terimlerinin Ters Kokleri

Inverse Roots of AR Characteristic Polynomial

Ek 9: Değişen Varyans Testi Sonuçları

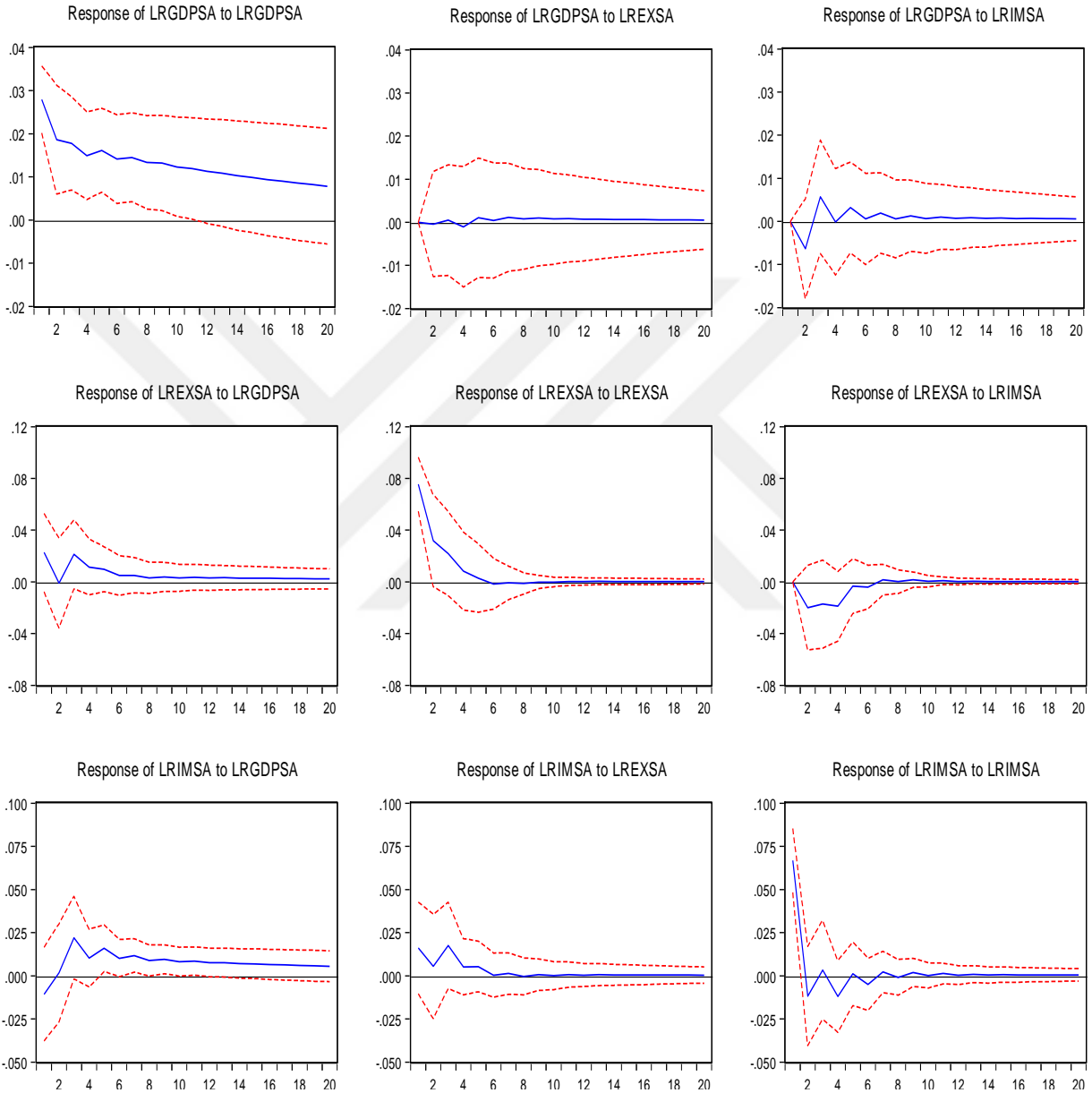
Chi-sq	Prob.
74.16717	0.4074

Ek 10: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

	F-İstatistiği	Olasılık (Prob.)
LREXSA → LRGDPSA	0.056172	0.9723
LRIMSA → LRGDPSA	3.659731	0.1604
LRGDPSA → LREXSA	3.877717	0.1439
LRIMSA → LREXSA	2.303929	0.3160
LRGDPSA → LRIMSA	8.039409	0.0180
LREXSA → LRIMSA	2.258521	0.3233

Ek 11: Değişkenlere Ait Etki-Tepki Analizi Grafikleri

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Ek 12: Değişkenlere Ait Varyans Ayrıştırması Test Sonuçları

LRGDPSA'nın Varyans Ayrıştırması				
Dönem	S.E	LRGDPSA	LREXSA	LRIMSA
1	0.027931	100.0000	0.000000	0.000000
2	0.034161	96.49505	0.017417	3.487532
3	0.038919	95.15404	0.027666	4.818291
4	0.041682	95.71042	0.087630	4.201953
5	0.044826	95.72767	0.129308	4.143021
6	0.047003	96.09400	0.124885	3.781117
7	0.049243	96.23732	0.168096	3.594584
8	0.051025	96.46153	0.178729	3.359745
9	0.052723	96.59236	0.204053	3.203586
10	0.054149	96.73577	0.212807	3.051422
11	0.055465	96.83441	0.225540	2.940050
12	0.056607	96.93032	0.231620	2.838063
13	0.057647	97.00276	0.238958	2.758279
14	0.058565	97.06985	0.243566	2.686582
15	0.059399	97.12389	0.248502	2.627609
16	0.060143	97.17283	0.252153	2.575012
17	0.060817	97.21394	0.255750	2.530315
18	0.061422	97.25080	0.258644	2.490556
19	0.061971	97.28257	0.261357	2.456077
20	0.062466	97.3096	0.263642	2.425397
LREXSA'nın Varyans Ayrıştırması				
Dönem	S.E	LRGDPSA	LREXSA	LRIMSA
1	0.078715	8.277042	91.72296	0.000000
2	0.087199	6.756284	87.99231	5.251404
3	0.093936	10.94940	81.15463	7.895971
4	0.096830	11.67310	77.08139	11.24551
5	0.097410	12.51607	76.25098	11.23295
6	0.097626	12.70347	75.94230	11.35422
7	0.097771	12.92764	75.72569	11.34667
8	0.097827	13.00924	75.65705	11.33372
9	0.097910	13.12754	75.53032	11.34213
10	0.097957	13.21108	75.45697	11.33195
11	0.098020	13.31422	75.36188	11.32389
12	0.098068	13.39865	75.28842	11.31293
13	0.098119	13.48739	75.21019	11.30242
14	0.098162	13.56268	75.14471	11.29261
15	0.098204	13.63549	75.08094	11.28357
16	0.098241	13.69888	75.02570	11.27541
17	0.098275	13.75820	74.97378	11.26801
18	0.098305	13.81092	74.92777	11.26131
19	0.098333	13.85963	74.88516	11.25521
20	0.098359	13.90346	74.84687	11.24967

Ek 12 devamı

LRIMSA'nın Varyans Ayrıştırması				
Dönem	S.E	LRGDPSA	LREXSA	LRIMSA
1	0.069560	2.357926	5.353999	92.28808
2	0.070781	2.331784	5.750021	91.91819
3	0.076252	10.37809	10.22366	79.39825
4	0.078027	11.61922	10.19638	78.18440
5	0.079821	15.09125	10.17946	74.72930
6	0.080622	16.37294	9.979308	73.64775
7	0.081501	18.07518	9.788523	72.13630
8	0.081976	19.00454	9.678286	71.31718
9	0.082555	20.07769	9.548124	70.37418
10	0.082955	20.84618	9.456340	69.69748
11	0.083395	21.65027	9.362319	68.98741
12	0.083746	22.30231	9.285817	68.41187
13	0.084098	22.93844	9.212820	67.84874
14	0.084398	23.48104	9.149880	67.36908
15	0.084685	23.98966	9.091451	66.91889
16	0.084936	24.43481	9.039907	66.52529
17	0.085171	24.84423	8.992696	66.16307
18	0.085380	25.20808	8.950568	65.84135
19	0.085573	25.54006	8.912216	65.54772
20	0.085746	25.83779	8.877754	65.28445

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Türker MAZREKU
Tez Adı	Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Kosova Örneği
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İktisat
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof.Dr.Mehmet ARSLANOĞLU
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 24.08.2017

İmza :